

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

UDK 001
7

ISSN 1846-9787

RADOVI
ZAVODA ZA
ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKI
I UMJETNIČKI RAD U
BJELOVARU

1

ZAGREB – BJELOVAR 2007.

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKI I UMJETNIČKI RAD
U BJELOVARU

RADOVI
ZAVODA ZA ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKI I UMJETNIČKI RAD
U BJELOVARU

Uredništvo

Prof. dr. sc. Slobodan Kaštela (Zagreb)

Prof. dr. sc. Vladimir Strugar (Bjelovar)

Mladen Medar (Bjelovar)

Ilija Pejić (Bjelovar)

Vjenceslav Herout (Daruvar)

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr. sc. Slobodan Kaštela

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Časopis se objavljuje novčanom potporom grada Bjelovara
i Bjelovarsko-bilogorske županije.

Časopis je referiran na web portalu RH HRČAK <http://www.hrcaak.hr>

UDK 001
7

ISSN 1846-9787

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

RADOVI

ZAVODA ZA ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKI
I UMJETNIČKI RAD U BJELOVARU

Svezak 1

Zagreb – Bjelovar 2007.

SADRŽAJ – CONTENTS

Vladimir Strugar

Predgovor 7

Mirela Slukan Altić

Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima: od vojne utvrde do slobodnoga kraljevskog grada.....9

Summary: Development and building of Bjelovar in cartographic sources: from a military fort to a free royal city

Mira Kolar-Dimitrijević

Pretvaranje Bjelovara iz vojničkoga u privredno središte od 1871. do 1910. godine 31

Summary: Transformation of Bjelovar from a military into an economy center from 1871 until 1910

Goran Jakovljević

Bjelovar prije Bjelovara..... 55

Summary: Bjelovar before Bjelovar

Vladimir Strugar

Počeci i razvoj školstva u Bjelovaru od 1761. do danas 71

Summary: The early beginnings and development of school system in Bjelovar from 1761 until today

Ivan Dadić, Dragan Badanjak, Jasna Jurum-Kipke

Prometno značenje Bjelovarsko-bilogorske županije za panonsku Hrvatsku. . 99

Summary: Traffic significance of Bjelovar-Bilogora County for Pannonic Croatia

Željko Pleskalt

Bjelovarske pukovnije na europskim ratištima 1756.–1918. godine..... 111

Summary: Bjelovar regiments on European battlefields between 1756 and 1918

Ilija Pejić

Književni život Bjelovara u prvoj polovici 20. stoljeća..... 125

Summary: The Literary Life of Bjelovar during the first half of the 20th Century

Zorka Renić	
Bjelovarske čitaonice i knjižnice početkom 20. stoljeća	147
Summary: Bjelovar's Libraries and Reading Rooms in the beginning of the 20th Century	
Mladen Medar	
Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru	161
Summary: The Contribution to Research by Jewish History in Bjelovar	
Silvija Sitta	
Doprinos Čeha kulturnom životu Bjelovara	179
Summary: Czech Contributions to the Cultural Life of Bjelovar	
Nenad Trinajstić	
Božidar Rogina (1901.–1967.) – pionir prehrambene kemije u Hrvatskoj	191
Summary: Božidar Rogina (1901.–1967) – The Pioneer of Food Chemistry in Croatia	
Snježana Paušek-Baždar	
Kemijski rad Gustava Fleischera	205
Summary: The Chemical Work Of Gustav Fleischer	
Inga Lisac	
Obitelj Fleischer u kulturnom životu Bjelovara	217
Summary: The Fleischer Family in the Cultural life of Bjelovar	

PREDGOVOR

Predsjedništvo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti donijelo je 29. prosinca 2003. odluku o osnivanju Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru. Ugovor o radu Zavoda potpisan je između Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Grada Bjelovara i Bjelovarsko-bilogorske županije 9. svibnja 2005. Prostorije Zavoda su u Ulici Antuna Branka Šimića 1.

Djelatnost Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Bjelovaru obuhvaća:

- znanstvena i stručna istraživanja u humanističkim, društvenim i prirodnim znanostima u suradnji s vanjskim znanstvenim i stručnim suradnicima;
- organiziranje znanstvenih skupova važnih za razvoj znanosti i primjenu znanstvenih rezultata u praksi;
- organiziranje izložaba s područja znanosti i umjetnosti kojima se Zavod bavi;
- objavljivanje rezultata znanstvenoistraživačkog i umjetničkoga rada.

Prvi broj Radova Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru važan je programski zadatak. U njemu objavljujemo trinaest članaka sa znanstvenog skupa pod nazivom *250. obljetnica Bjelovara: izgradnja i razvoj 1756.-2006.* Znanstveni je skup održan u Bjelovaru 7. prosinca 2006. pod pokroviteljstvom Grada Bjelovara i Bjelovarsko-bilogorske županije. Bio je to prvi znanstveni skup u organizaciji novoutemeljenog Zavoda u Bjelovaru, čije je sudionike u ime Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pozdravio akademik Slavko Cvetnić, glavni tajnik.

Autori su, istražujući dva i pol stoljeća dugu povijest Bjelovara, ukazali da je Bjelovar bio predmetom mnogih kartografskih prikaza sve od 1639., što svjedoči o povijesnome kontinuitetu i jasnom kulturnom identitetu. Tu povijesnu sliku upotpunjuju i arheološki nalazi s užeg područja Bjelovara koji potvrđuju postojanje naselja od 2. do 4. st.

Bjelovar je nastao radi vojnih potreba. Njegovi su vojnici, vojnici bjelovarske pukovnije, sudjelovali u više vojnih pohoda od 1812. do 1910. Međutim, na kraju 19. i početkom 20. st. Bjelovar uspješno prerasta u privredno središte s razvijenim obrtom, industrijom i trgovinom.

Rezultati istraživanja pokazali su da je Bjelovar važno školsko središte, a prva osnovna (pučka) škola utemeljena je 1761. Osim toga, u njemu je bio razvijen raznolik književni život u prvoj polovici 20. st., koji je usko povezan s poviješću bjelovarske čitaonice i knjižnice.

Bjelovar svjedoči svoj multikulturalni život s djelima, primjerice, Čeha i Židova, a njegov su kulturni život i znanost obilježile mnoge osobe, kao što su Gustav Fleischer i Božidar Rogina.

Održavanje znanstvenoga skupa, a potom i objavljivanje rezultata istraživanja u posebnoj ediciji, čije izlaženje očekujemo jednom godišnje, važan je znanstveni i kulturni događaj za Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorsku županiju. Stvorene su realne mogućnosti za znanstvenoistraživački i umjetnički rad i afirmaciju vlastitih stručnih i znanstvenih potencijala. Na taj se način osigurava uspješan rad i budućnost Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru.

Taj važni i cjeloviti projekt ostvaruje se zahvaljujući Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti te Gradu Bjelovaru i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji.

Prvi broj Radova Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru jedan je od rezultata njegova rada i podrška u znanstvenom i ukupnom razvoju Bjelovarsko-bilogorske županije.

Prof. dr. sc. Vladimir Strugar, upravitelj Zavoda

RAZVOJ I IZGRADNJA BJELOVARA U KARTOGRAFSKIM IZVORIMA: OD VOJNE UTVRDE DO SLOBODNOGA I KRALJEVSKOG GRADA

Sažetak

Zahvaljujući svojem istaknutom mjestu u hrvatskoj povijesti, grad Bjelovar tijekom 250 godina svoga postojanja bio je predmetom mnogih kartografskih prikaza koji vjerno svjedoče o njegovu povijesnom kontinuitetu i snažnom kulturnom identitetu. Bjelovar se u kartografskim izvorima prvi put spominje 1639. godine, čak 117 godina prije svoga osnutka. Otada, temeljem mnogih kartografskih izvora, možemo pratiti njegov razvoj od vojne utvrde do slobodnoga kraljevskog grada odnosno do današnjih dana, kada je Bjelovar upravno, gospodarsko i kulturno središte Bjelovarsko-bilogorske županije. Zbog iznimne povijesne uloge kao sjedišta Varaždinske vojne granice odnosno sjedišta županije, Bjelovar možemo detaljno pratiti već od prvih godina njegova postojanja sve do današnjih dana. Spomenuti izvori omogućuju detaljan uvid u izgled i strukturu grada, njegovo širenje i izgradnju, podizanje njegova gospodarstva, rješavanje infrastrukturnih problema, njegovu vezu s okolicom i svakodnevni život njegovih stanovnika.

Zbog svega navedenog kartografski prikazi Bjelovara nezaobilazan su povijesni izvor koji svjedoči o njegovu razvoju i bogatom kulturnom naslijeđu koje treba sačuvati za buduće generacije kao važnom dijelu zajedničke baštine. Iz njih se jasno vidi što je to kulturni i povijesni identitet ovoga grada koji bi trebao biti polazišna točka pri određivanju konzervatorske zaštite i planiranja budućeg razvoja. Znanstvena analiza spomenutih kartografskih izvora potvrđuje da je Bjelovar odavno integralni dio europskoga povijesnoga i kulturnog naslijeđa. Ovaj je rad pokušaj autora da okupi sve kartografske izvore za povijest Bjelovara, a njihovom znanstvenom analizom pridonese novim saznanjima o povijesnom razvoju Bjelovara i povijesno-geografskim uvjetima njegova razvoja.

Ključne riječi: urbani razvoj, povijesna geografija, Bjelovar, izgradnja grada.

Od prvih početaka – Bjelovar na braniku “ostatka ostataka” Hrvatskog Kraljevstva

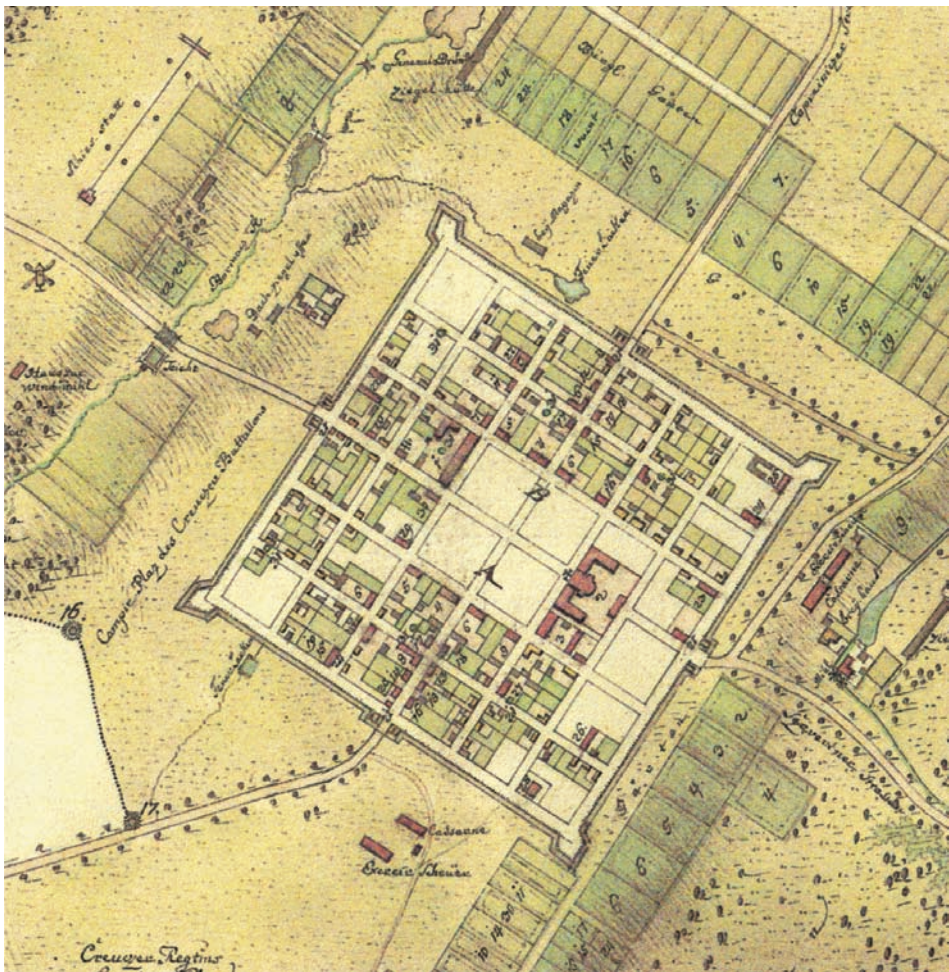
Prodor Osmanlija na prostor Slavonije označio je prekretnicu u razvoju čitave Hrvatske, pa tako i bjelovarskog kraja. Raspad velikih feudalnih vlastelinstava, ratna razaranja i utemeljenje Varaždinske vojne granice nepovratno će promijeniti sliku naseljenosti tog dijela Hrvatske. Nakon što su mirom u Žitvi 1606. godine zaustavljena daljnja osmanska osvajanja, a hrvatsko-osmanska granica pomaknuta s rijeke Česme na Ilovu, dolazi do obnove naseljenosti zapadnog dijela Varaždinske vojne granice. Duž pograničnog područja podiže se nov sustav utvrda i čardaka koji će čuvati novoustanovljenu granicu, među kojima je početkom 17. stoljeća prvi put spomenuto i ime budućeg grada Bjelovara. O tome svjedoči karta Varaždinske vojne granice, koju je 1639. godine izradio Johann Winkler, na kojoj se nalazi ime Bjelovar (Wellovar), označen kao pogranični čardak¹. Osim prvog spomena Bjelovara ta vrlo neobično orijentirana karta (prema istoku!), usprkos mnogim projekcijskim nedostacima, sadrži još mnogo posve novih podataka za bjelovarski kraj. Tako prvi put vidimo ucrtane u jednu kartu i bjelovarske vodotoke (Veliku, Plavnicu,

Slika 1. Bjelovar na karti Johanna Winklera iz 1639. godine

¹ Karta se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, fond Ujedinjena Generalkomanda, uvezani spisi Varaždinskog generalata.

Bjelovacku i Ciglenski potok), prometne komunikacije i sva naselja bjelovarske okolice. U tom smislu Winklerova karta označuje prekretnicu u kartografskom poznavanju čitavoga bjelovarskog kraja (Slukan Altić, 2003; 23–24). Zahvaljujući Winkleru koji je prvi zabilježio ime budućeg grada, ime Bjelovara otada se redovito nalazi na svim kartama. Na taj je način Bjelovaru osigurao mjesto u povijesti čak 117 godina prije njegova osnutka.

Slika 2. Bjelovar na vojnom planu iz 1772. godine

Bjelovar kao sjedište Generalata i vojni komunitet na vojnom planu iz 1772. godine

Oslobođenjem Slavonije od Osmanlija i utvrđivanjem nove hrvatsko-osmanske granice 1699. godine na Savi, Varaždinska vojna granica gubi svoju nekadašnju važnost kao prva linija obrane Hrvatskog Kraljevstva. Ustanovljenjem novih granica te reorganizacijom Varaždinskoga generalata dotadašnje sjedište Generalata – Koprivnica – našlo se izvan Vojne krajine pa je donesena odluka o osnivanju novoga, središnjeg naselja koje bi preuzelo funkciju sjedišta pukovnijskih uprava. Tražeći pogodno rješenje, bečki vojni stratezi nisu mogli ne vidjeti da se jedna od manjih vojnokrajških utvrda, Bjelovar, nalazi upravo u središnjem dijelu Generalata, na samoj crti razgraničenja pukovnija. Godine 1756. donesena je povijesna odluka o osnivanju i planskoj izgradnji novog sjedišta Varaždinske vojne granice – grada Bjelovara, a za njegovu je izgradnju već iste godine otkupljeno zemljište i izdana dozvola za nabavku građevnog materijala².

Čim je otkupljeno zemljište, grad se počeo graditi još iste godine, a do 1758. godine izgrađeno je prvih 40-ak objekata. Grad je od samih početaka planiran kao sjedište pukovnija Varaždinskoga generalata. U skladu s njegovim dominantno vojnim funkcijama prvo je otpočela gradnja vojnih objekata: vojarni, vojnih stanova, barutana i raznih vojnih spremišta. Gradnju su obavljali krajišnici, a građevni je materijal dobavljan iz okolnih šuma. Nakon što su izgrađeni najnužniji vojni objekti, 1758. godine u grad su preseljeni štabovi obadviju pukovnija, 1765. i sjedište Varaždinskoga generalata, a 1771. Bjelovar je proglašen povlaštenim krajiškim gradom (Militärkommunität) da bi godinu potom dobio i povlastice glavnoga sajmišnog mjesta čitavoga Varaždinskoga generalata (Slukan Altić, 2003; 30). Upravo 1772. godine nastao je i prvi plan Bjelovara na kojem je prikazan izgled grada u prvim desetljećima svoga postojanja³.

Možemo vidjeti da je Bjelovar planiran kao utvrđeno naselje s četiri ugaone kule i četvero utvrđenih gradskih vrata koja su kontrolirala ulaze u grad. Ipak, pri realizaciji se najvjerojatnije odustalo od te ideje pa je Bjelovar podignut kao otvoren grad. Naime, ako su bedemi tijekom 18. stoljeća i postojali, oni su bili više simboličnog značenja. Unutar pretpostavljenih bedema iskolčeno područje grada

² Hrvatski državni arhiv, fond Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačka generalkomanda, knjiga 21, Register 1754.-1757.

³ Varasdiner Generalat nach der eigentlichen Lage und Entfernung aller inliegenden Ortschaften, Lauf der umfänglichen Grenzen, durchläufigen Flüssen und vorzüglichen Flüssen, Strassen und Hauptwegen, Grösse der Gebürgen, Mörasten und Waldungen: Territorium von dem Militär-Stabsorte Bellovar / izmerio natporučnik Jeeger.- 1:86 400, 1:9 000.- [S.l.: ca 1772].- Rukopisni plan: u boji; 60,5x44,5 cm, plan Bjelovara 31x30 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. B-IX-a-796.

podijeljeno je na 36 pravokutnika, blokova kuća, uključujući i četiri središnja koja su činila budući gradski trg s parkom. Ulice koje se sijeku pod pravim kutom čine pravilnu ortogonalnu shemu grada. Sedam poprečnih i sedam uzdužnih ulica vodile su od središnjeg trga prema rubovima grada, od kojih su četiri središnje vodile dalje kroz gradska vrata prerastajući u zemaljske i poštanske prometnice Varaždinskoga generalata. Izrazitu simetričnost strukture blokova narušava samo središnje položen blok s katoličkom crkvom sv. Terezije u sredini. Upravo pravilna ortogonalna shema grada sa zajedničkim trgom, kojeg okružuju po dva reda blokova kuća, omogućavala je preciznu podjelu grada na dvije jednake polovice: istočnu (točnije sjeveroistočnu) koja je pripala Đurđevačkoj pukovniji te zapadnu (jugozapadnu) koja je pripala Križevačkoj pukovniji. Tako je načelo sredine, koje je primijenjeno u određivanju pukovnijske granice i položaja njihova budućeg središta, preslikano i na samu strukturu Bjelovara. Osim dvojne funkcionalne podjele grada na sjevernu i južnu polovicu, postoji i zonalna struktura u kojoj se najznačajnije institucije obadviju pukovnija smještaju uz središnji trg. Povećanjem udaljenosti od trga opada

Slika 3. Bjelovar kao vojni i trgovački grad na planu iz 1795. godine

i važnost objekata pa su u rubnoj zoni obadviju polovica smještena skladišta, zatvori te stambeni objekti nižih časnika. Kao i sama struktura i parcelacija blokova kuća istočne i zapadne polovice grada, iznimno s blokom u kojem se nalazila župna crkva, potpuno je zrcalno oblikovana. Na temelju numeracije izgrađenih objekata može se vidjeti da je u to vrijeme, osim javnih zgrada vojne namjene, u gradu bilo 70-ak privatnih i građanskih kuća.

Tako je izgledao Bjelovar u prvoj fazi izgradnje nakon preuzimanja funkcije sjedišta Varaždinskoga generalata i proglašenja grada slobodnom vojnom općinom. Između 1756. i 1772. godine Bjelovar je oblikovan u skladu s poimanjem idealnog grada prosvijećenoga apsolutizma kojeg određuje pravokutna struktura ulica s naglašenim ključnim točkama grada, kao što su gradski trg te središnji položaj crkve i vojnih objekata. Isti razvojni tip vojnog grada imaju gotovo sva novoosnovana gradska krajiška naselja 18. stoljeća.

Bjelovar kao glavno trgovište Varaždinskoga generalata na planu iz 1795. godine

Zahvaljujući snažnim vojnim funkcijama, Bjelovar se brzo razvijao. Zbog potreba sve brojnije vojske smještene u gradu i okolici, šezdesetih i sedamdesetih godina 18. stoljeća u grad se počinju naseljavati trgovci i obrtnici pa osim vojnih Bjelovar dobiva sve značajnije trgovačke i obrtne funkcije. Sajmišna prava dodijeljena Bjelovaru 1772. godine, koja su mu osiguravala dva godišnja sajma, tjedne i mjesečne sajmove, bit će značajan poticaj njegovu razvoju. Iako je 1783. godine sjedište Varaždinskoga generalata premješteno u Zagreb (sjedište pukovnija ostaju u Bjelovaru!), Bjelovar - zahvaljujući svom statusu slobodne vojne općine te cehovskoj i sajmišnoj povelji i potaknut razvojem trgovačkih i obrtnih funkcija - doživljava značajan razvojni skok. On se ogledao i u prostornom i demografskom rastu grada, a isto tako i u jačanju njegovih središnjih funkcija. Izgled i izgrađenost grada u posljednjem desetljeću 18. stoljeća prikazuje plan Bjelovara koji je nastao oko 1795. godine⁴.

Već na prvi pogled uočava se da je *unutrašnji* grad doživio značajan razvojski obzirom na gustoću izgrađenosti njegove površine. U blokovima kuća, koji su neposredno omeđivali glavni gradski trg, nije došlo do znatnije izgradnje jer su objekti ondje uglavnom izgrađeni već ranije. Iznimka je izgradnja pravoslavne crkve svete Trojice sagrađene od 1792. do 1795. godine na uglu Trumbićeve i Gajeve ulice. Do značajnije izgradnje dolazilo je u rubnim blokovima gdje je bilo najviše slobodnog prostora za gradnju. To se osobito odnosi na sjeverozapadni i sjeveroistočni ugao *unutrašnjeg*

---

⁴ Bellovar Stabsorth des Warasdiner Kreutzer und St. Georger Regiments.- 1:7 200.- [S.l.: 1795].-Rukopisni plan: u boji; 45x50 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. G.I.h.21.

grada i čitav jugoistočni red blokova duž današnje Kačićeve ulice koji su tijekom dva posljednja desetljeća 18. stoljeća doživjeli znatniju izgradnju. Sjeveroistočno, uz samu gradsku među, u međuvremenu je planski utemeljeno naselje Novi Ivanovčani.

Nakon dodjeljivanja sajmišne povelje i naglijeg razvoja trgovačkih funkcija grada pojavila se potreba i za uređenjem sajmišnog prostora izvan skućenog prostora gradskog središta. Sajam se, naime, dotad održavao na središnjem gradskom trgu, no razvojem urbanih funkcija Bjelovara ta je lokacija postala neprikladna. Tako je sedamdesetih godina 18. st. uređeno sajmište uz sjeverozapadni rub grada. Sajmišna funkcija imala je iznimno poticajnu ulogu u budućem gospodarskom, ali i prostornom razvitku grada. Nije slučajno da se *vanjski dio* Bjelovara počinje najintenzivnije razvijati upravo uz sajmište. Učestalo okupljanje i intenzivno trgovanje ubrzo su uz sajmište stvorili zametak novog dijela grada, što su ga zbog blizine sajmišnog prostora uglavnom naseljavali trgovci. Preseljenje sajmišta izvan gradske jezgre omogućilo je i konačno oblikovanje glavnoga gradskog trga. Njegovo hortikulturno uređenje bilo je određeno pružanjem glavnih gradskih ulica koje su se spajale u njegovu središtu dijeleći površinu trga na četiri jednaka četverokuta. Svaki četverokut omeđivao je drvoređ lipa kao okvir budućega gradskog perivoja. Prvi put su na tom planu označeni barokni kipovi postavljeni na glavnome gradskom trgu tijekom 1777. i 1778. godine. Jačala je i dalje gospodarska snaga grada. Osim trgovine osobit značaj imao je uzgoj dudova svilca i prerada svile pa u vrijeme nastanka toga plana u gradu djeluju čak tri gospodarska objekta za preradu svile. Osim tvornice svilenog konca (Seiden Filatorium) uz đurđevačku vojarnu vojne su vlasti 1782. godine izgradile predionicu i bojadisaonicu svile u blizini potoka Borinca (Seidenspinnerei und Färberei) koja je imala trideset tkalačkih stanova. U gradu je djelovala i tvornica svilenih vrpca (Seidenbänder Fabrique). O važnosti bjelovarskog svilarstva toga doba govori podatak da su se svilarski proizvodi proizvedeni u Bjelovaru prodavali u Grazu, Beču, Pešti, Šopronju i Zagrebu (Gerić, 1994; 81). Svilarska proizvodnja tražila je uzgoj dudova svilca pa je u prostoru zapadno od današnje Ulice Matije Gupca utemeljena plantaža dudova (Maulberbeum Plantage) koja je osiguravala dovoljno svilenih niti bjelovarskoj svilarskoj manufakturi.

Opisani prostorni razvoj grada i njegove nove središnje funkcije, osobito izražene u novom sajmištu te značajnom broju novih javnih i gospodarskih objekata, potvrđuju gospodarski i trgovački procvat grada što ga je Bjelovar doživio krajem 18. stoljeća. Uz vojne funkcije te trgovinu i obrt sve veće značenje počele su dobivati proizvodne grane, osobito svilarstvo, mlinarstvo te najrazličitije grane prehrambene proizvodnje.

Rušenje obrambenih nasipa i širenje grada na katastarskom planu iz 1828. godine

Započeti trendovi razvoja Bjelovara, obilježeni jačanjem trgovine i manufakturne proizvodnje, još će se snažnije nastaviti tijekom 19. stoljeća. Gospodarski razvoj grada odrazio se u njegovu prostornom i demografskom rastu, ali i u sve složenijem sastavu stanovništva. Razvoj trgovine početkom 19. stoljeća privukao je židovsko stanovništvo koje će u daljnjem trgovačkom i kulturnom razvoju grada imati značajnu ulogu. Godine 1802. u Bjelovaru je živjelo ukupno 1560 stanovnika, od toga 896 katolika, 204 pravoslavca te 9 Židova (Buturac, 1970; 16).

Sve snažniji prostorni razvoj grada, potaknut trgovinom i obrtom, nametnuo je i nove razvojne potrebe. Stare utvrde oko grada, koje su stabilizacijom granica

Slika 4. Bjelovarska jezgra na katastarskom planu iz 1828. godine

s Osmanlijama odavno izgubile svoju funkciju, postaju prepreka daljnjem širenju grada i njegovu povezivanju s najpropulzivnijim dijelom gradskog teritorija – njegovim sajmištem. Tako početkom 19. stoljeća dolazi do rušenja obrambenih nasipa koji su punih 150 godina označavali granicu unutrašnjega i vanjskog dijela grada. Rušenje starih zemljanih nasipa označuje novo razdoblje u razvoju grada obilježeno njegovim širenjem te snažnijim povezivanjem grada i njegove okolice.

Prvi plan koji prikazuje grad nakon rušenja obrambenih nasipa je katastarski plan grada iz 1828. godine što ga je izradio mjernik Johan Boichetta⁵. Plan Bjelovara iz 1828. godine zbog svoje detaljnosti i opširne legende dragocjen je izvor za proučavanje fizionomskoga i funkcionalnog razvoja grada i njegove najuže okolice. Naime, otvaranje unutrašnjeg grada prema ostatku gradskog područja označilo je i početak intenzivnije preobrazbe izgleda Bjelovara. Ortogonalna shema gradske jezgre samo se donekle uspjela proširiti na novoosnovane ulice utemeljene neposredno uz staru jezgru. Tako je utemeljena Istočna promenade, današnje Šetalište dr. Ivše Lebovića te današnja Ulica Antuna Mihanovića. Ulica uz nekadašnji južni bedem zbog obližnjih vrtova dobila je naziv Vrtna ulica (danas Starčevićeva), a ulica uz sajmište – Sajmarska ulica. Logorska cesta, danas Franjevačka, koja je preuzela funkciju glavne prilazne prometnice sa sjevera, uređena je i zasađena alejom jablana. Preostale nove ulice uglavnom su preuzele pravce starih poljskih puteva koji su postojali otprije, a određeni su topografijom terena kojim prolaze. Zahvaljujući fizičkom otvaranju grada te njegovim sve snažnijim trgovačkim funkcijama, prostor nekadašnjeg vanjskog grada postaje prostor najdinamičnije izgradnje. Dok se krajem 18. stoljeća izgradnja vanjskog grada, potaknuta lokacijom sajmišta, ograničavala samo na zapadnu stranu grada, ona tada jača i na sjevernoj i južnoj strani grada. Osim Kranjčevićeve i Bogovićeve ulice intenzivno se izgrađuje predjel uz Lebovićevo šetalište duž kojega je pukovnik Gruber 1828. godine posadio aleju platana te Mihanovićeve ulica (Slukan Altić, 2003; 47-50). Osim uz samu gradsku jezgru otpočela je izgradnja i u udaljenijim dijelovima gradskog teritorija. Tako se duž današnje Vukovarske ceste, u blizini sirane, gradi petnaestak novih kuća formirajući predjel poznat pod imenom Švajcarija. Novokolonizirani Česi svoje su kuće izgradili duž mlinskog kanala, uz istočnu među grada. Spomenuto mlinarsko naselje Čeha, na planu označeno kao Böchemische Collonie, a kasnije poznato kao Mlinovac.

Mnogi vrtovi, voćnjaci i oranice ucrtani na ovom planu potvrđuju vrlo intenzivnu agrarnu proizvodnju na području gradskog teritorija. Vrtovi časnika posebno su označeni rimskim brojevima. Osim vojnih površina sve su veće i površine koje obrađuju građani Bjelovara i okolnih naselja. Zbog povećanog broja stanovnika i

---

⁵ Plan der Militair-Communitaet Bellovar, nacrtao i odobrio Johan Boichetta, 1:3 600. - Bellovar: 1828. Rukopisni plan: u boji; 112x95 cm. Gradski muzej Bjelovar, inv. br. 849.

potrebe za hranom bile su veće, što je intenziviralo poljoprivrednu proizvodnju na području grada. Poljoprivredna i stočarska proizvodnja grada i njegove okolice, uz trgovinu i obrt, činili su gospodarsku osnovu čitavoga bjelovarskog kraja.

Jačanje građanskog života i nove zgrade javne namjene na planu grada iz 1853. godine

Tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća razvoj grada tražio je nove objekte javne namjene. Njihova pojava i značaj jasno odražavaju okolnosti u kojima se razvijao grad, ali i sve izrazitiju borbu njegovih stanovnika za građanskim načinom života. O tome vjerno svjedoči plan Bjelovara nastao 1853. godine⁶. Sve do 1831.

Slika 5. Nove institucije grada na planu iz 1853. godine

⁶ Karte des kaiserl. königl. Varasdiner-Kreutzer Grenz-Regiments No 5: Stabsort und Militar Comunität Belovar/ 1852 nacrtao i 1853 odobrio Simeon Philipovic, natporučnik.-1:72 000, 1:14 400.- [S.I]: 1853.- Zemljopisna karta u 2 lista: litografija; 73,7x55 cm, plan Bjelovara 17x15 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. B.IX.a.831

godine gradski magistrat nalazio se u kući koja je krajem 19. stoljeća poznata kao gostionica "K anđelu", a nalazila se na uglu današnje Preradovićeve i Haulikove ulice (Kramberger; 1886; 54). Gradska vijećnica (danas je u njoj Gradski muzej Bjelovar) izgrađena je na središnjem gradskom trgu 1831. godine, čime je Bjelovar napokon dobio reprezentativnu zgradu svoje gradske uprave. Godinu dana nakon izgradnje gradske vijećnice, u zgradi časničkog Casina na tadašnjoj Promenadi (danas Šetalište dr. Ivše Lebovića) otvorena je Čitaonica. Osnivanje i djelovanje Čitaonice 1832. godine imalo je veliko značenje za kulturni i politički život grada. Ubrzo Čitaonica postaje glavnim okupljalištem naprednog građanstva i mjesto burnih rasprava o nadolazećim političkim događajima (Medar, 1985a; 20-23). Na tom je planu prvi put označena i zgrada nove bolnice u Mihanovićevoj ulici, koja se gradila u to vrijeme.

Znakovito je da su ti novi objekti javne namjene, uključujući novu vojnu bolnicu, imali građanski značaj. Njihova pojava i značaj možda najbolje oslikavaju neprestanu borbu građanske i vojne uprave u gradu. Vijećnica je napokon dobila vlastitu zgradu, i to na glavnom gradskom trgu, odmah pored crkve, naglašavajući na taj način važan položaj gradske uprave. Nova bolnica, iako vojna, značila je bolju zdravstvenu zaštitu za sve građane, a Gradska je čitaonica, iako su je osnovali časnici, ubrzo postala okupljalištem uglednih građana i simbolom kulturnoga i građanskog napretka grada.

Na putu prema razvojačenju – Bjelovar uoči ukinuća Vojne krajine na katastarskom planu iz 1867. godine

Nakon što je u građanskoj Hrvatskoj 1848. godine ukinuto kmetstvo, situacija u Vojnoj krajini, pa tako i na području Varaždinskoga generalata, više no ikad postaje opterećena napetošću i nezadovoljstvom njezinih krajišnika. Velika prednost što su je krajišnici uživali do godine 1848. – zemljišni posjed bez podložništva – tada je nestala. Vojna služba, koja je dotad krajišnicima osiguravala povlašten položaj, postala je opterećenjem u usporedbi s novim statusom seljaka u građanskoj Hrvatskoj. Kako stanovnici komuniteta nisu imali vojnu obvezu, osim u situaciji neposrednoga ratnog sukoba (ta se povlastica, dakako, ne odnosi na bjelovarska sela u okolici), njihov nepovoljniji položaj odražavao se, prije svega, u ograničenom raspolaganju zemljišnim posjedom. Napetosti koje su potresale čitavu Vojnu krajinu osjetile su se i u Bjelovaru. Ta se stagnacija, što ju je Bjelovar doživio tijekom posljednjih nekoliko desetljeća njegove krajiške uprave, nije odrazila u demografskom rastu grada. Naprotiv, broj stanovnika koji je 1837. godine iznosio 1557, a 1857. godine

1691, do 1869. povećao se na 2151⁷. Porast broja stanovnika grada bio je rezultat agrarne krize u njegovoj okolici. Trend povećanja broja stanovnika ubrzavao se pa je od 1837. do 1857. prosječno povećanje broja stanovnika iznosilo samo 6,7 stanovnika godišnje, a od 1857. do 1869. godine poraslo je na 38,3 stanovnika godišnje. No, sve izraženija gospodarska kriza Vojne krajine jasno se odražavala na stagnaciji prostornog rasta grada. Ta stagnacija postaje uočljiva tek usporedbom kretanja broja privatnih kuća i stanova u gradu. Godine 1857. u gradu je bilo 320 privatnih kuća. Između 1857. i 1869. godine, kada je broj stanovnika porastao za 460, u gradu je

Slika 6. Bjelovar na katastarskom planu iz 1867. godine

⁷ Broj stanovnika za 1837. godinu navodi Valentić (1981; 64). Za podatke o broju stanovnika, kuća i stanova za 1857. i 1869. godinu vidi "Bevölkerung und Viehstand von der Militärgrenze nach der Zählung vom 31 October 1857", odnosno "Bevölkerung und Viehstand .. nach dem Zählung vom 31 December 1869".

izgrađeno samo šest novih privatnih kuća. Odgovor na pitanje gdje je stanovalo novonaseljeno stanovništvo krije se u broju stanova unutar kuća koji je 1857. iznosio 401, a 1869. godine čak 655. Dakle, povećanje broja stanova nije rezultat izgradnje novih kuća, već dogradnji i pregradnji postojećih radi povećanja broja stanova u gradu. Iznajmljivanje ili kupovina stana unutar kuće bilo je jedino rješenje za sve brojnije stanovnike skromnijega imovinskog stanja.

Sve je to rezultiralo stagnacijom prostornog rasta grada koji se vidi na katastarskom planu Bjelovara iz 1867. godine⁸. Katastarski plan iz 1867. godine u odnosu na plan iz 1853. godine ne prikazuje gotovo nikakve promjene u prostornom razvoju grada. Unutar blokova gradske jezgre još je uvijek dosta slobodnih površina koje se koriste kao vrtovi unutrašnjih dvorišta. No, u usporedbi s planom iz 1828. godine zapaža se da je više starih kuća zamijenjeno novima, većima. Zbog nedostatka stambenog prostora česte su bile i dogradnje. Tek nekoliko novih objekata izgrađeno je u današnjoj Frankopanskoj i Kovačićevoj ulici. Nekoliko novih kuća izgrađeno je i u Mlinovcu te duž Đurđevačke ceste u predjelu Švajcarija. Nakon početka izgradnje i uređenja Promenade, današnjeg Šetališta dr. Ivše Lebovića, izgradnja sjevernog dijela grada bit će brža. Iako je u tom razdoblju izgradnja i tu stagnirala, naznake budućih gradnji vide se u utemeljenju novih ulica. Već se naziru obrisi Livadićeve, Istarske, Banovine Hrvatske, Ljudevita Jonkea, Vlatka Mačeka i Željka Sabola. S istočne strane grada utemeljen je omanji trg za vojne potrebe (označen kao *Parade Platz*) koji čini jezgru današnjeg Trga Hrvatskoga sokola. Općenito, gradilo se u južnom i sjevernom dijelu grada, dok je istočna i zapadna strana stagnirala. Upravo u tom razdoblju grad dobiva još jedan sakralni objekt. Na sjevernom dijelu Šetališta Marije Valerije, uz današnju Ulicu Nikole Jurišića, 1856. godine izgrađena je kapelica sv. Florijana. Podigla ju je o svom trošku Bjelovarčanka Ana Kocijan. U tu je kapelicu postavljen oltar s likom sv. Florijana koji se dotad nalazio u grobljanskoj kapelici sv. Križa. Kapelica sv. Florijana danas je zaštićena kao spomenik kulture (*Kožul*, 1999; 531).

Katastarski izvori zbog svojeg krupnog mjerila i specifičnog sadržaja omogućuju najdetaljniji uvid u prostor pa katastarski izvori Bjelovara iz 1867. godine omogućuju mnogo novih informacija o izgledu i razvoju grada, a često nisu nevidljivi na standardnim kartografskim izvorima. S obzirom na to da katastarski plan razlikuje drvene objekte (žuta boja), zidane objekte (svijetloružičasta boja) i objekte javne namjene (tamnoružičasta boja), uočava se da 1867. godine unutar gradske jezgre ne postoji gotovo nijedan drveni objekt. Iznimka je tek manje stambenih i gospodarskih

---

⁸ Militär Communität Belovar mit den Ortschaften Mühldorf und Schweizerei, izmjerio geometar Eugen Janoš, nacrtao geometar Anton Čanić, poručnik Ličke pukovnije.- 1: 2 880.- [Bjelovar]: 1867.- Rukopisni plan u 6 listova: u boji; 70x57 cm. Hrvatski državni arhiv, fond Državne geodetske uprave .

objekata u rubnim dijelovima gradske jezgre. Ista je situacija i na preostalom području bjelovarske vojne općine. Svi glavni prilazni putovi gradu, osim onog iz smjera Ivanovčana, kao i sve ulice gradske jezgre, bili su pošljunčani, dok su se zemljani putovi unutar općine zadržali samo u neizgrađenim predjelima te u selu Mlinovac. Označeni objekti javne namjene u gradskoj jezgri, njih čak 90-ak, podsjećaju nas da je, usprkos razvoju trgovine i obrta, Bjelovar još uvijek vojni grad. S iznimkom bolnice, škole i crkvenih objekata gotovo svi označeni objekti javne namjene bili su vojni. Ipak su i dalje jačale središnje funkcije građanskog značaja. Tako je 1. listopada 1858. godine u zgradi tadašnjeg Kr. financijskog ravnateljstva, u današnjoj Ulici Petra Zrinskog, otvorena nova Realka koja je u početku imala samo dva razreda, od 1863. tri, da bi 1876. godine bila pretvorena u Realnu gimnaziju⁹. Mogućnost daljnjeg školovanja u vlastitome gradu znatno je podigla njegove razvojne mogućnosti i obrazovni standard građana.

Stagnacija grada nije se odražavala samo u sporij izgradnji. I gospodarski razvoj grada sporiji je nego prije. Nekadašnja značajna svilariska proizvodnja posve je nestala¹⁰. Obrtnička privreda bila je uglavnom ograničena na zadovoljavanje potreba stanovništva grada i okolice. Gospodarsku stagnaciju potvrđuju i podatci o kretanju broja trgovaca i obrtnika u gradu. Prema podacima Trgovačke komore, 1842. godine u Bjelovaru je radio 191 obrtnik, dok je 1879. godine evidentirano 207 obrtnika i 26 trgovaca. To znači da se u razdoblju od 37 godina broj obrtnika povećao za svega 16 novih majstora. Iste 1879. godine u Koprivnici djeluje 338 obrtnika i 32 trgovca, a u obližnjim Križevcima 269 obrtnika i 24 trgovca (Blažeković, 1985; 20).

Tako se živjelo u Bjelovaru uoči ukinuća Vojne krajine. Ukidanjem Varaždinskoga generalata 1871. godine i uključivanjem Bjelovara u život građanske Hrvatske završava razdoblje prostorne i gospodarske stagnacije grada značajne za pedesete i šezdesete godine 19. stoljeća. Vraćanje Vojne granice i grada Bjelovara pod bansku vlast omogućit će posve nove uvjete njegova razvoja. Novi razvojni poticaji, koji su proizlazili iz upravne, gospodarske i prometne integracije s građanskom Hrvatskom, označit će jednu od najvažnijih prekretnica u razvoju grada.

Bjelovar kao slobodni i kraljevski grad na katastarskom planu iz 1892./93.

Carskom naredbom od 8. lipnja 1871. godine, kojom je proglašeno razvojačenje Varaždinskoga generalata, čitav teritorij Križevačke i Đurđevačke pukovnije zajedno s njihovim sjedištem – vojnom općinom Bjelovar, vraćen je u sastav građanske

---

⁹ U Realku su se od 1875. godine mogle upisivati i djevojčice.

¹⁰ Napuštanje svilarstva krajem 18. i početkom 19. stoljeća nije karakteristično samo za Bjelovar. Opširnije o tome vidi u: M. Kolar-Dimitrijević (2002).

Slika 7. Povijesna jezgra Bjelovara na katastarskom planu iz 1893. godine

Hrvatske¹¹. Ujedinjenje s građanskom Hrvatskom proglašeno je u Bjelovaru 1. kolovoza 1871. godine, bez velike svečanosti. Nakon ukinuća Varaždinskoga generalata na tom je području ustrojena Bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru. Zakonom

¹¹ Zbornik zakona i naredaba za Hrvatsku i Slavoniju, god. XIV, broj 16 iz 1871. godine.

Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Bjelovar je 5. kolovoza 1874. godine proglašen slobodnim kraljevskim gradom¹².

Novim upravno-teritorijalnim ustrojem Bjelovar postaje upravnim središtem mnogih županijskih, kotarskih i gradskih ureda. U Bjelovaru su svoje urede imali župan, županijski tajnik, županijski i kotarski školski nadzornik, županijski i kotarski veterinar, liječnik, nadšumar, županijski te kotarski inženjerski pristav. Od 1872. godine u Bjelovaru djeluje Kraljevski županijski sudbeni stol, a otprije i gradski delegirani sud s mjerodavnošću Kotarskog suda¹³. Mnoge nove upravne funkcije Bjelovara bit će značajan poticaj njegova budućeg razvoja. Zbog mnogih upravnih službi osobito će jačati činovnički i građanski sloj stanovništva.

Novi poticajni uvjeti razvoja grada, stvoreni razvojačenjem te integracijom u upravni i gospodarski sustav građanske Hrvatske, vrlo brzo rezultirali su naglim razvojnim skokom što ga je Bjelovar doživio u gospodarskom, demografskom i prostornom razvoju. Broj stanovnika Bjelovara između 1869. i 1900. gotovo se udvostručio. Tako je grad 1880. godine imao 3443 stanovnika, 1890. godine 4135 da bi 1900. broj stanovnika iznosio čak 4889¹⁴. Nikada se do tada u Bjelovaru nije gradilo takvim intenzitetom kao u dva posljednja desetljeća 19. stoljeća. Između 1888. i 1901. godine izgrađeno je 137 novih kuća i dograđeno 117 postojećih objekata. Do najveće prekretnice u prostornom razvoju grada dolazi 1892. godine. Do tada se u prosjeku gradilo četiri do pet, a od 1892. godine 11 do 20 novih kuća godišnje. Najviše se gradilo upravo 1892. godine, kada je izgrađeno čak 15 novih kuća i dograđeno 12 velikih postojećih objekata¹⁵. Osim razvoja upravnih funkcija grada najveći poticaj izgradnji svakako je bio i njegov gospodarski razvoj. Već 1872. godine otvorena je podružnica Gradske štedionice Narodne banke iz Zagreba. Od novčarskih zavoda u Bjelovaru su djelovali još Srpski kreditni zavod, Hrvatsko seljačko gospodarstvo, Udruženje trgovaca i industrijalaca, Obrtnička konzumno-produktivna zadruga te Županijska štedionica utemeljena 1895. godine. Prvo hrvatsko dioničko društvo za promet i preradu sirovina, osnovano 7. studenoga 1879. godine, obuhvaćalo je rudnik ugljena u Trojstvu (Mišulinovac), pilanu u Bjelovaru te dva paromlina u kojima je radilo sedamdesetak radnika. Osim proizvodnje rastao je i trgovački promet. Godine 1896. u bjelovarskom je kotaru registrirana 81 trgovina, a od toga ih je 49 bilo u Bjelovaru.¹⁶

---

¹² Zbornik zakona i naredaba Za Hrvatsku i Slavoniju, god. XVII, broj 39 iz 1874. godine.

¹³ Usp. Fond Županijskog / okružnog suda Bjelovar, Državni arhiv u Bjelovaru.

¹⁴ Usp. Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, Zagreb, 1905.: Stanje žiteljstva, str. 4.

¹⁵ Usp. "Građevni razvitak grada Bjelovara", Tjednik Bjelovarsko-križevački, br. 27 iz 1901.

¹⁶ Usp. Izvještaje Trgovačke komore Zagreb za 1896. godinu.

Razvoj Bjelovara nakratko je usporio katastrofalni potres 9. studenoga 1880. U potresu su najviše stradale povijesne građevine. Neke od najistaknutijih bjelovarskih građevina, kao što su crkva sv. Terezije te pravoslavna crkva sv. Trojice, danas imaju izgled koji su dobile obnovom nakon potresa. Iako je ošteti mnogo povijesnih građevina te na taj način osiromašio grad, potres je potaknuo obnovu i još bržu izgradnju grada.

Zbog mnogih zemljišno-posjedovnih promjena te vrlo intenzivne izgradnje grada provedena je 1892./93. nova katastarska izmjera Bjelovara. Izmjeru je obavio gradski inženjer Srećko Smočinski. Kao rezultat izmjere nastao je rukopisni katastarski plan "Kraljevski slobodni grad Belovar" u mjerilu 1:2 880¹⁷. Katastarski plan iz 1892./93. prikazuje razvojne promjene što ih je Bjelovar doživio nakon razvojačenja i proglašenja slobodnim kraljevskim gradom. Gustoća izgrađenosti gradske jezgre i dalje se povećava. Taj je trend osobito prisutan u rubnim blokovima gradskog središta s najviše slobodnih građevnih površina. Stambena izgradnja i dalje je bila najjača u zapadnom dijelu grada te na sjeveru današnje Mihanovićeve ulice. Pod razvojnim utjecajem lokacije sajmišta nastavile su se izgrađivati današnja Kranjčevićeva i Bogovićeve ulica, Zagrebačka cesta te novoutemeljena Plavnička ulica, današnja Ulica don Frane Bulića i današnja Ulica Bogoslava Šuleka.

Detaljniji uvid u funkcionalnu strukturu gradske jezgre omogućuje podatak o načinu korištenja objekata naveden u legendi plana, pri čemu autor razlikuje objekte vojne uprave (žuta boja), objekte kraljevskog domobranstva (crvena), zemaljske političke uprave (tamnoplava), općinske (crna), financijske (zelena), pravosudne (siva) i privatne stambene objekte (bijela boja). Na temelju toga možemo vidjeti da se, iako gradsko središte već odavno nije prostor najdinamičnije izgradnje grada, javni objekti sa središnjim funkcijama još uvijek smještaju i grade gotovo isključivo u gradskoj jezgri. Tako se najveći dio novogradnji u gradskom središtu odnosi upravo na izgradnju pojedinih javnih institucija. Godine 1877. na uglu Strossmayerove i Kačićeve izgrađen je prvi židovski hram¹⁸. U današnjoj ulici Josipa Jurja Strossmayera 1889. godine otvorena je Narodna štediona, a na uglu današnjih ulica Ivana Trnskoga i Ante Starčevića izgrađena je 1890. nova jednokatnica Djevojačke učione. Osim najužega gradskog središta jedna od najprivlačnijih zona izgradnje reprezentativnih javnih objekata postaje uređeno Šetalište Marije Valerije (danas Ivše Lebovića), gdje će uz zgradu Kraljevskog sudbenog stola 1894. biti izgrađena zgrada Kotarskog

---

¹⁷ Kraljevski slobodni grad Belovar, gradski inženjer Srećko Smočinski, 1:2 880.-Belovar; 1892./93.- Rukopisni plan: u boji; 95x95 cm. Gradski muzej Bjelovar, sign. 707

¹⁸ Tada utemeljena Židovska općina, kojoj je na čelu bio poznati bjelovarski knjižar i tiskar Jakob Fleischmann (1850.-1902.), imala je u vrijeme svoga osnutka 127 članova. O izgledu ovog malog hrama danas se zna vrlo malo. Jedan od rijetkih tragova njezina izgleda je crtež gradskog mjernika Smočinskog iz 1901. godine (*Medar, 1998a; 129*).

suda (u vrijeme nastanka ovoga plana Kotarski sud još se uvijek nalazio na uglu današnje Trumbićeve i Ulice Matice hrvatske).

Najveći dio javnih objekata gradske jezgre još su uvijek objekti vojne uprave u koje su ubrojani i časnički stanovi (označeni žutom bojom). U samom središtu grada 1893. godine smještene su tri vojarnje – velika vojarna na glavnom trgu, vojarna na današnjem Trgu Hrvatskoga sokola te rezervistička vojarna na Trgu A. G. Matoša. Ako tom broju dodamo i objekte domobranske vojske (crveno) i novosagrađenu Filipović - vojarnu uz današnju Franjevačku ulicu, dobivamo jasnu sliku o važnosti vojnih funkcija u razvoju Bjelovara i nakon njegova razvojačenja (pri popisu stanovništva 1890. godine u gradu je popisano 1251 vojnik!)¹⁹.

Objekti gradske uprave (označeni crno) uglavnom su smješteni duž istočne strane glavnoga gradskog trga, gdje se nalazi i gradska vijećnica. Objektima gradske uprave pripadala je i velika zgrada Gradskoga financijskog ravnateljstva u Ulici Petra Zrinskog, gradska ubožnica u Kutnoj ulici (danas V. Frajtića) kao i već spomenuta nova vojarna te svi školski objekti u gradu. Najveći objekt političke uprave (označeno plavom bojom) bila je zgrada Kraljevske županijske uprave s istočne strane glavnog trga. Stanovi župana i podžupana nalazili su se sa sjeverne strane glavnoga gradskog trga. Financijski objekti su Porezni ured i Kr. financijsko ravnateljstvo u Ulici Ivana Viteza Trnskog (Slukan Altić, 2003; 65-66).

Potres koji je pogodio Bjelovar 1880. godine oštetio je više povijesnih spomenika uključujući obadvije bjelovarske župne crkve. Osobito je zbog svoje starosti stradala crkva sv. Terezije pa se nakon potresa uvelike raspravljalo treba li graditi novu crkvu ili obnoviti postojeću²⁰. Godine 1886. odlučeno je da se obnovi postojeći objekt. Posao obnove povjeren je znamenitom arhitektu Hermanu Bolléu koji je nakon potresa radio i na obnovi zagrebačke katedrale.

Razvojačenje Varaždinskoga generalata za Bjelovar nije značio gubitak njegovih vojnih funkcija. Bjelovar je i dalje zadržao status grada s važnim vojnim funkcijama. Najveći dio nekadašnjih vojnokrajiških zgrada u gradskom središtu i dalje je imao vojnu namjenu. Čak tridesetak objekata koristila je vojna uprava. Velika gradska vojarna u Mihanovićevoj ulici izgrađena je nakon ukinuća Vojne krajine 1888. godine. Vojni značaj Bjelovara i njegove okolice i nakon razvojačenja potvrđuje činjenica da je car Franjo Josip, iako je posjetio grad uoči razvojačenja 11. ožujka 1869. godine, u društvu prijestolonasljednika Rudolfa, nadvojvoda Vilima, Josipa i Otta te budućega engleskog kralja Eduarda VII., ponovno posjetio Bjelovar 12. rujna 1888. godine. Tom

---

¹⁹ Usp. "Popis žiteljstva", *Tjednik Bjelovarsko-križevački* od 17. siječnja 1890.

²⁰ Ideju o gradnji nove crkve zastupao je odvjetnik dr. Ivan Ružić (*Kožul*, 1999.; 524).

je prigodom pregledao vojne objekte u gradu te bio nazočan na vojnim vježbama u Rači i Drljanovcu.

Krajem 19. stoljeća osobita se pozornost pridaje hortikulturnom uređenju grada. Počinje djelovati Društvo za poljepšanje grada koje predvodi mnoge akcije uređenja vrtova, drvoreda, šetališnih staza i klupa za odmor. To je društvo 1894. godine postavilo u središte bjelovarskog parka meteorološki stup na kojem su građani mogli pratiti vremenske promjene u svome gradu, ali i u čitavoj Europi²¹. Iste godine posađen je i drvored akacija od Weissove kuće do kolodvora te duž čitave Gundulićeve ulice²². Nastavilo se i s uređenjem Promenade s drvoredima sve do sajmišta. Katastarski plan iz 1892./93. prvi put prikazuje još jednu hortikulturnu površinu grada. Uz današnju Ulicu Matije Gupca krajem 19. stoljeća uređena je zelena površina pod nazivom Gaj Franje Josipa. O osnutku tog nasada zna se vrlo malo. Nastao je nakon razvojačenja grada na gradskom zemljištu neposredno uz posjede Đure Vojnovića i nekadašnje nasade dudova svilca koji su se nalazili s njegove zapadne strane. Gaj Franje Josipa bio je najveća uređena zelena površina na području grada. Naziv se zadržao do početka 20. stoljeća, kada se po Ulici Matije Gupca, koja je omeđivala njegov istočni rub, područje počinje nazivati Visočina Matije Gupca, da bi se nakon početka gradnje vojarne na Vojnoviću prostor Visočine uklopio u kompleks vojne izgradnje te nestao iz fizionomije grada. Otada se čitava padina iznad Zagrebačke ceste naziva jednostavno – Vojnović.

Jedan od ograničavajućih čimbenika bržeg rasta grada postali su neriješeni komunalni problemi. Grad se još uvijek rasvijetljavao plinskim svjetiljkama koje su se ručno palile i gasile svaki dan (položaj svjetiljki na tom je planu označen crvenim točkama). Najbolje je bio osvijetljen glavni gradski trg. U parku je postavljeno osam svjetiljki te po jedna na svakom uglu sporednih ulica i glavnog trga, ukupno njih 18. Na području gradske jezgre svjetiljke su postavljane najčešće na uličnim uglovima. Duž sjeverne i južne polovice sajmišta bilo je postavljeno ukupno 14 svjetiljki. Udaljavajući se od gradskog središta rasvjeta je bila sve oskudnija pa su tadašnja Zagrebačka i Đurđevačka cesta bile osvijetljene samo u svom ishodišnom dijelu. Gradska rasvjeta, i ulična i ona u kućama, postala je jedan od najvažnijih razvojnih

---

²¹ Stup je postavljen tako da svaka strana gleda točno na određenu stranu svijeta. Na sjevernoj strani nalazio se termometar, na zapadnoj strani sat koji je usporedno pokazivao srednjoeuropsko vrijeme po kojem su se trebali ravnati pošta i željeznica te bjelovarsko mjesno vrijeme. Na južnoj strani stupa nalazila se karta Europe na kojoj je bilo naznačeno kakvo je vrijeme bilo u europskim gradovima prethodnog dana. Na istočnoj strani stupa nalazio se higrometar (vlagometar) i barometar (tlakomjer). Usp. članak "Meteorološki stup", objavljen u *Tjedniku Bjelovarsko-križevačkom* od 22. prosinca 1894.

²² Usp. članak "Poljepšanje grada", objavljen u *Tjedniku Bjelovarsko-križevačkom* od 24. ožujka 1894.

problema grada pa u tadašnjim novinama sve češće nalazimo apele građana upućene gradskim vlastima kako bi se riješio taj problem. Osim rasvjete problem je bila i vodoopskrba. Iako je Bjelovar bio okružen obiljem vode, javna opskrba i dalje se obavljala isključivo iz javnih zdenaca (na planu označeni crnim točkama). Iako se broj zdenaca iz godine u godinu povećavao, nakon što je Zagreb 1878. godine dobio vodovod, apeli Bjelovarčana za rješavanjem vodoopskrbe bili su sve glasniji.

Nakon razvojačenja probudio se i društveni život grada. Osim Hrvatske čitaonice, kao glavnoga kulturnog okupljališta Bjelovarčana, sve važniju ulogu u kulturnom životu imala su pjevačka i sportska društva. Već 1870. godine osniva se Hrvatsko građansko streljačko društvo, 1873. godine hrvatsko pjevačko društvo "Dvojnice" te Vatrogasno društvo, a od 1887. godine djeluje i Pjevačko društvo hrvatskih obrtnika i radnika "Graničar" (od 1902. godine "Golub"). Razvija se i tiskarska i izdavačka djelatnost. Prva bjelovarska tiskara i knjižara otvorena je 1875. godine u Preradovićevoj ulici. Njezin je vlasnik bio Jacob Fleischman. Tu je knjižaru 1903. godine preuzeo poznati bjelovarski knjižar Lavoslav Weiss. Već 1885. osnovana je i druga knjižara u gradu. Bila je to knjižara, knjigovežnica i tiskara Adolfa Kolesara u kojoj su 1890. godine tiskane i prve bjelovarske novine – Tjednik bjelovarsko-križevački kojemu je urednik bio Milan Rojc, Bjelovarčanin i zastupnik u Hrvatskom saboru.

Zahvaljujući mnogim novim upravnim funkcijama Bjelovara, napredovao je i gospodarski život. Zbog povećanih potreba za građevnim materijalom, uvjetovanih naglom izgradnjom grada, jedna od glavnih gospodarskih grana postaje ciglarstvo. Devedesetih godina 19. stoljeća na području grada djeluje čak pet ciglana. Kako je za proizvodnju pečenja cigli potrebna voda, ciglane su redovito smještane u blizini bjelovarskih potoka. Gradska ciglana nalazila se sjeverno od Gaja Franje Josipa, u blizini potoka Jelinac. Sa sjeverne strane današnje Ulice Željka Sabola, na prostoru današnje osnovne škole, nalazila se ciglana Omčikus. Još su tri ciglane radile u zaleđu sajmišta – ciglana Kušević, ciglana Dri i ciglana Mark. Te su ciglane bile smještene uz tok potoka Borinca, sada poznatiji pod imenom Ciglenski potok.

Osim građevne industrije razvija se i proizvodnja prehrambenih proizvoda. Obrti i manji proizvodni pogoni, osnivani na području grada krajem 19. stoljeća, činit će osnovu industrijskog razvoja Bjelovara tijekom 20. stoljeća. Dragutin Wolf registrirao je 11. studenoga 1892. svoju pekaru u kojoj će 1905. proširiti svoju proizvodnju, a nakon I. svjetskog rata ona prerasta u Tvornicu keksa, današnji "Koestlin". Napreduje i tradicionalna mljekarska proizvodnja koja će kasnije prerasti u bjelovarsku "Sirelu". Josip Svoboda već 1887. osniva mesarsko poduzeće koje će 1913. postati Prva bjelovarska tvornica suhomesnatih proizvoda (Blažeković, 1985; 23). Trgovački promet se također pojačao. Zbog okolice u kojoj su se stanovnici bavili poljoprivredom, glavni predmeti trgovine bili su proizvodi zemljoradničkog gospodarstva. Daljnji razvoj trgovine potaknut je jačanjem sajmišnih funkcija grada.

Naime, osim godišnjih i mjesečnih sajмова 1873. godine uvedeni su i tjedni sajmovi (Medar, 1999, 27). Trgovački promet poticao je i razvoj ugostiteljskih usluga pa su 1906. godine na području grada radile čak 52 krčme (Blažeković, 1985; 26).

Željeznica, koja će 1894. godine Bjelovar povezati s Križevcima i Zagrebom, još će više potaknuti trgovački promet i gospodarsku proizvodnju na bjelovarskom području. Gospodarska i prometna integracija s građanskom Hrvatskom označila je jednu od najvažnijih prekretnica u razvoju grada i omogućila Bjelovaru da zadrži ulogu jednoga od najvažnijih gradskih središta središnje Hrvatske. Tako je Bjelovar prošao dug put, od vojnokrajliške utvrde do slobodnoga kraljevskog grada.

Literatura

- Blažeković, Stjepan (1985.): Bjelovar. SIZ kulture Bjelovar
- Buturac, Josip (1970.): Povijest rimokatoličke župe Bjelovar. Rimokatolički župski ured Bjelovar
- Gerić, Božidar (1994.): Prilozi za povijest osnutka i razvoja grada Bjelovara. Bjelovarski zbornik, br. 4-5, Bjelovar, str. 75-84.
- Kaser, Karl (1997.): Slobodni seljak i vojnik, knjiga I: Rana krajiška društva (1545-1754), knjiga II: Povojačeno društvo (1754.-1881.). Naprijed, Zagreb
- Kolar-Dimitrijević, Mira (2002.): Podravsko svilarstvo do 1868. godine. Časopis *Podravina*, br. 2, Koprivnica, str. 86-98.
- Korenčić, Mirko (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971. Republički zavod za statistiku SRH i JAZU, Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb
- Kožul, Stjepan (1999.): Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja. Zagreb
- Kramberger, Ernest (1886.): Kr. i slob. grad Bjelovar (slika s nacrtom). Ilustrirani hrvatski pučki koledar, Bjelovar
- Medar, Mladen (1985a): Uvod u proučavanje prošlosti bjelovarske knjižnice/ uz 150. obljetnicu Narodne knjižnice "Petar Preradović" u Bjelovaru/, god. I, br. 1, Bjelovar, str. 20-23.
- Medar, Mladen (1998a): Židovske bogomolje u Bjelovaru. Pučki kalendar Županije bjelovarsko-bilogorske. Bjelovar 1998., str. 129-130.
- Medar, Mladen (1999.): Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije. Bjelovar. Bjelovarski sajam d.o.o. i Gradski muzej Bjelovar
- Pavličević, Drago (ur.) (1984.): Vojna krajina: povijesni pregled – historiografija - rasprave. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
- Slukan Altić, Mirela (2003.): Povijesni atlas gradova: Bjelovar. Državni arhiv Bjelovar i Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

- Strugar, Vladimir (1994.): Bjelovarsko školstvo u 18. i 19. stoljeću. *Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, br. 4-5, str. 19-30.
- Strugar, Vladimir (1996.): Bjelovarsko-bilogorska županija. Bjelovar
- Valentić, M. (1984.): Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790.-1881. U knjizi: Pavličević (1984.), str. 57-91.
- Valentić, Mirko (1981.): Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881. Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, Kraljevski zemaljski statistički ured Zagreb, 1905.

The development and building of Bjelovar in cartographic sources: from a military fort to a free royal city

Summary

Thanks to its distinguished place in Croatian history, the town of Bjelovar has been the subject of many cartographic outlines during the 250 years of its existence, which faithfully witnesses its historical continuity and strong cultural identity. Bjelovar was mentioned in cartographic sources for the first time in 1639, 117 years before its founding. Since then, based on many cartographic sources, we can follow its development from a military fort to a free royal city or, in other words, until nowadays, when Bjelovar is an administrative, economy and cultural centre of the Bjelovar-Bilogora County. Because of its exceptional historical role as the headquarters of Varaždin military border, being the County seat, we can follow Bjelovar in detail from the first years of its existence until today. The above mentioned sources enable us to see the outlook and structure of the town, its construction and expansion, the rising of its economy, infrastructural problem solving, and its connection with the surroundings and every day life of its citizens.

Because of all that is mentioned above, the cartographic outlines of Bjelovar are an unavoidable historical source, which testifies on its development and rich cultural heritage, which needs to be preserved for future generations as an important piece of common heritage. From these you can clearly see what is the cultural and historical identity of this city, which should be a starting point for conservation protection and future development plans. A scientific analysis of the mentioned cartographic resources confirms that Bjelovar has already been a part of European history and cultural heritage for a long time. This paper is the author's attempt to collect all the cartographic resources for the history of Bjelovar and, by their scientific analyses, contribute to new findings on the historical development of Bjelovar and historical-geographic conditions of its development.

Keywords: Bjelovar, building of the town, historical geography, urban development.

Autorica: Doc. dr. sc. Mirela Slukan Altić
Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar"
Marulićev trg 19
10 000 Zagreb
mirela.altic@zg.htnet.hr

PRETVARANJE BJELOVARA IZ VOJNIČKOGA U PRIVREDNO SREDIŠTE OD 1871. DO 1910. GODINE

Sažetak

Bjelovar se poslije razvojačenja 1871. godine ravnomjerno razvija sve do 1910., kada ima značajke modernoga, dobro razvijenoga privrednoga, trgovačkoga, industrijskoga i obrtnog središta čitave Bjelovarsko-križevačke županije. Za Bjelovar je bilo važno što je zadržao čak i značajke vojničkog središta izgradnjom kasarni, a uspio je privući i kapital i ljude koji su mu pomogli u razvoju.

Ključne riječi: Bjelovar, industrija, obrt, trgovina, politika, gospodarstvo.

Mnogo se toga zna o Bjelovaru, ali još više ne znamo, osobito o gospodarskom razvoju, iako upravo gospodarska kretanja uvjetuju politiku. Odlukom carice Marije Terezije 1756. godine grad je dobio vojne značajke pa je i razvoj školstva i djelovanje grada kao komuniteta bilo u funkciji njegova života kao vojnog grada. Razvojačenjem 1871. grad mijenja svoje značajke i postaje središte Bjelovarske, a 1886. i Bjelovarsko-križevačke županije, pri čemu je jačanje upravnih institucija građanskoga civilnog društva jačalo i gospodarske funkcije grada. Međutim, izostaju izvješća o tako dobrom djelovanju vojno-krajiškog sustava.¹

Mađari su Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. zadržali pravo da donose odluke o razvoju hrvatskoga gospodarstva te su i sva financijska sredstva bila u njihovu vlasništvu izuzev dogovorene svote koja je bila dovoljna samo za pokriće najnužnijih zemaljskih potreba. Upravo se stoga za vrijeme Hrvatsko-ugarske nagodbe od 1868. do 1918. sve gospodarske institucije u Hrvatskoj razvijaju uglavnom uz podršku domaćeg stanovništva i odozdo. Ono što nije podržala baza, to se u gospodarstvu i nije razvilo, ali čim bi neka realizacija prešla lokalne granice

¹ Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Atlas gradova, I, Bjelovar*, Bjelovar 2003. ; Vladimir STRUGAR, *Bjelovarsko-bilogorska županija*, Bjelovar, 1996; Stjepan BLAŽEKović, *Bjelovar*, Bjelovar, 1985; Josip BUTURAC, *Povijesni počeci Bjelovara, Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, 1990. 2; Vladimir STRUGAR, *Prilog poznavanju osnovnog školstva u Bjelovaru od postanka do 1914., Bjelovarski zbornik '89*, Bjelovar, 1989.

po veličini i značaju, nadležno bi ugarsko ministarstvo interveniralo i onemogućilo daljnji razvoj, osobito u gospodarstvu koje je pripadalo pod nadležnost ugarske vlade. Na taj je način čitava Hrvatska bila zakočena i onemogućena u slobodnom privrednom razvoju i tako je uglavnom dobila značajke mađarske kolonije za plasman njenih industrijskih proizvoda te zapošljavanje Mađara u financijskoj upravi i na željeznicama. To je poticalo samo razvoj trgovine, ali je kočilo razvoj drugih grana pa se nije normalno razvijao ni obrt jer odredbe Obrtnog zakona iz 1884. godine nisu bile prilagođene hrvatskim potrebama. Nešto su bolje prilike bile na bjelovarskom području 12. rujna 1894. godine, kada Bjelovar dobiva željezničku prugu do glavne državne mađarske pruge koja od 1873. vodi od Budimpešte do Rijeke, a 1898. godine, odnosno 21. siječnja 1901. godine, i priključak na Barcs preko Virovitice. To je ojačalo njegov proizvodni značaj, osobito nakon što je Bjelovar 1886. postao sjedište velike Bjelovarsko-križevačke županije.² Domaći ljudi, Bjelovarčani, oni koji su to područje smatrali domicilnim, žestoko su se borili da Bjelovar dobije to mnogostruko značenje i da taj položaj i zadrži. U tomu su i uspjeli do Prvoga svjetskog rata otvorivši grad suvremenim gospodarskim utjecajima i dajući mu, zahvaljujući poduzetnim i sposobnim ljudima, značajke političkoga, gospodarskoga i prosvjetnog središta čitave regije odnosno županije.

Dakle, od vojničkoga, preko trgovačkog dolazi se u industrijsko i obrtno doba. To je razvoj Bjelovara od 1871. do 1914. godine, kada Prvi svjetski rat remeti već zacrtane putove i prisiljava Hrvatsku da traži rješenja preko seljačkog pokreta Stjepana Radića, ponovno zanemariivši ono što je učinjeno na gospodarskom planu do 1914. godine.

Traženje novog puta i prilagodba stanovništva Bjelovara robno-novčanim odnosima (1871. – 1883.). Grad Bjelovar kreira svoju politiku kao gradsko središte

Razvojačenje Vojne krajine u Hrvatskoj započelo je ukidanjem Varaždinske krajine i razvojačenjem Križevačke i Đurđevačke pukovnije. Učinjeno je to na zahtjev Mađara koji su vrlo nerado gledali na svojim južnim granicama jaku vojnu silu utaborenu u Bjelovaru prisjećajući se 1848. godine. Upravo se zbog toga nastojalo što prije i što više dati županiji i Bjelovaru nove sadržaje, dovesti što više građanskog stanovništva i prilagoditi grad životu u novim robno-novčanim uvjetima.

---

² Zanimljivo je da je tek 1912. izgrađen željeznički spoj Kloštar – Koprivnica, dakle prva horizontalna pruga kroz koprivničku Podravinu. Ministarstvo prometa u Budimpešti smatralo je da pruge treba graditi samo vertikalno prema Mađarskoj i tek je na prijelazu stoljeća započela izgradnja horizontalnih pruga uglavnom domaćim financijskim sredstvima, ali te pruge nisu imale značaj pruga prvog reda, lokalne pruge.

Razvojačenje je svečano proglasio povjerenik Bartolini na njemačkome i hrvatskom jeziku 1. kolovoza 1871. u vrijeme bana Kolomana Bedekovića-Komorskog. Bartolini je odmah proučio poreze i obračunavanje prihoda u Đurđevačkoj i Križevačkoj pukovnici te gradskom magistratu Bjelovar o tom odmah izvijestio Antuna Vakanovića koji je bio najveći financijski stručnjak Zemaljske vlade u Zagrebu u tom vremenu.³ Problema je bilo mnogo i prijelaz s vojnog sustava – u kojem se sve rješavalo u vojnim uredima – na građanski sustav u kojemu je trebalo uspostaviti upravnu, izvršnu i sudsku vlast uz istovremeno razvijanje privrede nije bio lagan. Ono malo proizvodnje koja je postojala u vrijeme vojnog komuniteta nije uspjelo preživjeti promjene. Grad je doduše imao sajamsku povelju od 1772., imao je i cehove, ali su oni zabranjeni Obrtnim zakonom od 1872. godine i to je jako pogodilo bjelovarske obrtnike koji nisu mogli uspješno konkurirati trgovačkoj robi koja je preko njemačkih, židovskih i srpskih trgovaca počela snažno i naglo prodirati u grad.⁴

Bjelovar je razvojačenje dočekao potpuno nepripremljen. Grad više nije imao ni svilanu osnovanu 1785.godine⁵ pa je poticanje njegovanja svilarstva u županiji bilo neprihvatljivo modernim privrednicima koji su smatrali da će veću korist imati od izvoza stoke. Organiziranje obrtnika u Obrtnom zboru prepušteno je njihovoj dobroj volji pa zbor nije ni osnovan dok se obrtnici nisu snašli i ojačali u novim uvjetima poslovanja. No, Zemaljskoj vladi u Zagrebu bilo je važno da se na primjeru Bjelovara i Bjelovarske županije pokaže kako se područje Vojne krajine preorijentiralo na robno-novčano gospodarstvo te da se mogu naći sposobni poduzetnici koji će se uz odgovarajuće uvjete prilagoditi novom životu. Trebalo je razbiti otpor vojne birokracije, što je učinjeno na taj način da je većina tih žitelja, rodnom iz toga kraja, ugrađena u novi upravni županijski i gradski sustav, pogotovo stoga što je Bjelovar zalaganjem bana Ivana Mažuranića uvršten 1874. godine u red kraljevskih i slobodnih gradova.⁶ No, iako je imao taj status, Bjelovar nije imao trgovačku tradiciju kao Koprivnica i Križevci koji su se nalazili na glavnoj državnoj mađarskoj pruzi koja je povezivala Mađarsku s Jadranskim morem te se u početku činilo da će se Bjelovar razvijati samo kao županijsko središte i da će imati velikih problema u svojem razvoju.

Međutim, Bjelovar je imao i svoje prednosti. Nije imao problema s poplavama s kojima se stalno borila Koprivnica. Očito su bečki vojni stručnjaci odlično odabrali

---

³ Alexander BUCZYNSKI, Organizacijski oblik vojnog komuniteta Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, 4-5, Bjelovar, 1994.; 16.

⁴ Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*. Presjek kroz povijest sajмова i izložbi stoke, Bjelovar, 1999.

⁵ Juraj ŠUŠNJAK, Iz starih dana grada Bjelovara, *Nezavisnost*, 8, 19. I. 1907.

⁶ *Bjelovarsko-bilogorska županija*, Bjelovar, 1996., (ured. Vladimir Strugar), 47.

lokaciju Bjelovara između Drave i Save, u plodnom kraju koji je mogao davati sve što je trebalo za dobar život. Iz vremena Vojne krajine ostalo je u Bjelovaru mnogo velikih zgrada za smještaj škola, sudova i institucija građanskog društva. Bjelovar nasljeđuje škole iz vojnog sustava koje su se prilagodile novom vremenu. To se dogodilo u realnoj gimnaziji, pri čemu je zadržano tradicijsko usmjerenje na prirodoslovne znanosti, mjerništvo, crtanje i slično. U Bjelovaru se osniva i šegrtska škola, a vrlo rano su i djevojke uključene u školovanje, pa se gotovo može pratiti skrb Bjelovara za svoje nove kadrove više nego u drugim gradovima.⁷

U vojne zgrade smješteni su i uredi Đurđevačke i Križevačke imovne općine i tek je 1892. godine izgrađena moderna zgrada za obje imovne općine, identična zgradama Brodske imovne općine u Vinkovcima odnosno Petrovaradinskoj imovnoj općini u Mitrovici. U Bjelovaru je bilo i sjedište Državne šumarije, a s obzirom na veliko šumsko blago toga područja, odmah su se pojavili veliki šumarski poduzetnici jer je u to vrijeme zbog gradnje željezničkih pruga diljem Europe trebalo mnogo drva za željezničke pragove.⁸

Bila je velika sreća da je razvojačenje započelo u vrijeme banova iz sjeverozapadne Hrvatske, za vrijeme Levina Raucha i Kolomana Bedekovića, odnosno u vrijeme banova koji su iznikli ili živjeli na Rijeci i u Primorju, kakvi su bili banski namjesnik Antun Vakanović odnosno ban pučanin Ivan Mažuranić. Iako su svi oni osim Mažuranića bili narodnjački mađaroni i pristaše što jačeg povezivanja Hrvatske s Mađarskom, ipak su zamjetna njihova nastojanja da izgrade autonomni sustav Hrvatske u onim područjima koja im je dozvoljavala Hrvatsko-ugarska nagodba, pa su čak i prelazili te gabarite, što je možda i pridonijelo njihovu smjenjivanju. Nije slučajno da je upravo 1872. otvorena Bjelovarska štedionica i da je upravitelj tek stvorene županije Ivan Trnski odmah u bjelovarskoj Realnoj gimnaziji zamijenio njemački jezik hrvatskim jezikom, a podržao je i osnivanje Hrvatskoga pjevačkog društva "Dvojnice" u Bjelovaru, nakon što je bjelovarska Čitaonica dobila 1872. nova pravila, a ilirski pjesnik Ferdo Rusan uputio poziv građanstvu na učlanjenje

---

⁷ Pored osnovnoga vrlo se rano razvilo i srednje školstvo. Bjelovar je od 1824. imao matematičku školu u kojoj se stvarao kadar vojnih tehničkih stručnjaka, ali je taj kadar bio uključen i u velike hidrotehničke radove kojima je smanjena vodoplovnost u tom području i priveli su mnogo zemlje ratarskoj kulturi. Godine 1859. utemeljena je mala realka u kojoj se od 1872. predaje na hrvatskom jeziku. Ta je škola 1901. dobila novu zgradu i 1905. iz bjelovarske Realne gimnazije izašli su prvi maturanti. U Bjelovaru je 1886. otvorena i šegrtska škola. Godine 1897. otvorena je i privatna srpska konfesionalna škola, a od 1894. Bjelovar ima i državnu Stručnu školu za ženski ručni rad. (V. STRUGAR, *Bjelovarsko školstvo u 18. i 19. stoljeću*, *Bjelovarski zbornik* 4-5, str. 23-27).

⁸ Đurđevska imovna općina imala je još 1898. godine 2.528 kv. km šuma i 117.616 pravoužitnika, a Križevačka imovna općina ima 1342 kv. km šume i 49.290 pravoužitnika. (*Izvoještaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti Bjelovarsko-križevačke županije o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1898.*, Bjelovar 1899., 2.)

ističući da ona ima i gospodarski značaj.⁹ Trnski se, nažalost, nije uspio dugo održati na svom položaju. Promjene u Zagrebu imale su odraz i na promjene u Bjelovaru. Već 1872. Trnskog je zamijenio na velikoj županskoj stolici Robert pl. Oršić. No, Bjelovarčani su ostali privrženi samostalnim narodnjacima te su 1873. izabrali Ivana Mažuranića za saborskog zastupnika u Bjelovaru pomogavši mu tako u usponu do banske stolice 1873. godine, ali je i on pomogao gradu koji je već 1874. dobio status slobodnoga kraljevskog grada, što mu je osiguralo izvjesnu nezavisnost u razvoju u županijskom sustavu tadašnje Hrvatske. Godine 1878. za velikog župana imenovan je Lazar Davidović, kojega 1884. zamjenjuje Budislav Budisavljević Prijedorski, oba vojni časnici, što je donekle bilo u suprotnosti s time da banovi Nagodbe nisu više mogli biti časnici pa se tako trebalo postupiti i s velikim županima koji su trebali biti iskusni upravni činovnici. U Bjelovaru bivši vojni časnici u tom prijelaznom razdoblju obnašaju i dužnost gradonačelnika. Od 1871. do 1881. na čelu grada Bjelovara je vojni časnik Juraj Cuvaj.¹⁰ Na njegovo mjesto dolazi Andrija Radanović koji načelnikuje do 1886. godine, zatim na mjesto gradonačelnika sve do 1913. dolazi Sima Blažević, financijski stručnjak iz vremena Vojne krajine. Dugotrajnost bjelovarskih gradonačelnika poticala je radinost i proizvodnost te je omogućavala realizaciju.

Značajno je da se u Bjelovaru nije previše cijenilo podrijetlo jer nije bilo plemstva s posjedom kao u Hrvatskom zagorju. Prednost su imali najsposobniji upravnici i najuspješniji privrednici, a to je bilo ono za što su se zalagali još ilirci u vrijeme ilirskog preporoda. Velika narodnosna i vjerska šarolikost onemogućavala je Bjelovaru da skrene s tog puta i nije bilo važno odakle je tko došao i što je po podrijetlu, već što može ponuditi gradu. Sve je bilo podređeno redu i radu. Naslijeđeni organizirani sustav iz vremena Vojne krajine eliminirao je ili barem umanjio burne stranačke borbe koje su razdirale život ostalih gradova u Hrvatskoj. Tek početkom 20. stoljeća započele su žešće stranačke borbe i sukobi, a do tada je stanovništvo obavljalo svoje poslove u gradu i vojsci koja je u Bjelovaru bila stacionirana. Zbog vojnog garnizona u gradu se pored hrvatskoga jezika u upravi i školama često čuo i njemački, što je izazivalo kritike nekih narodnjaka.

Do 1972. sve su javne ustanove u Bjelovaru bile državne i vojničke i odjednom je trebala brza prilagodba. Na vojničku poslušnost nadovezale su se nove ideje koje su zahvatile cijelu Monarhiju pa Hrvatska od 1871. do 1883. nije bila iznimka. Započela su proučavanja područja u Bjelovarskoj županiji s obzirom na stanovništvo, prometnice, rudno i šumsko blago. Tražila su se najoptimalnija rješenja i očuvano

---

⁹ Ferdo Rusan umro je u Bjelovaru 2. svibnja 1879. te je u Bjelovaru i pokopan. (Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ferdo Rusan. *Život i djelo (1810.-1879.)*, Samobor, 2004., str. 126)

¹⁰ Juraj Cuvaj otac je bana Slavka Cuvaja i školskog pisca Antuna Cuvaja. Imao je pridjevnik Carevdarski, iako je bio rodnom iz okolice Bjelovara.

je vrlo mnogo programa, planova i prijedloga u izvješćima gradske uprave višim vlastima. Brzo razvojačenje usmjerilo je sve potencijalne snage prema novim mogućnostima, tj. prema shvaćanju da Bjelovar treba postati multigravitacijsko središte šireg prostora. Zamišljen je kao upravno, gospodarsko, sudsko i prosvjetno središte Bjelovarske, a kada se to pokazalo mogućim, i šire Bjelovarsko-križevačke županije od 1886. godine.

Razvojačenje Vojne krajine započelo je upravo s Varaždinskom krajinom sa središtem u Bjelovaru. Grad je bio lijepo i pravilno izgrađen i ubrzo su građani postali svjesni svoga lijepog županijskog središta. Bjelovar je privlačio i došljake iz drugih pukovnija koje su još do 1883. bile u vojnom sustavu. Svojim velikim mogućnostima Bjelovar privlači i poduzetnike iz provincijala, tj. građanskog dijela Hrvatske koji traže mogućnosti plasiranja svog kapitala, a osobito je privlačan smještaj Đurđevačke i Križevačke imovne općine te središte državnih šuma u Bjelovaru, jer je to vrijeme intenzivne eksploatacije dostupne šumske mase i vrijeme velikih zarada na račun izvoza i preradbe drva. Bjelovarski pokus, jer tako možemo nazvati područje koje je prvo izuzeto iz vojne vlasti Vojne krajine, otvoren je najsposobnijima da iskoriste zakonodavstvo koje je omogućilo Mađarskoj da se razvije više od cislajtanskog dijela Monarhije. Praktična primjena mađarskih gospodarskih zakona i jaka podrška Zemaljske vlade, kojoj je na čelu do 1879. bio ban Ivan Mažuranić, dali su pozitivnih rezultata čitavoj Bjelovarskoj županiji, a osobito Bjelovaru koji doživljava nezapamćen polet u prvih deset godina nakon razvojačenja. Taj kraj Hrvatske postaje među najnaprednijima. Spojena je vojna struktura s građanskom odnosno, bolje reći, vojna elita postala je građanska elita Bjelovara, a pored toga pojavljuju se mnogi Židovi koji su 1873. u Hrvatskom saboru dobili potpunu ravnopravnost s ostalim žiteljima Hrvatske i Slavonije noseći sa sobom kapital i financijsko iskustvo iz privredno razvijenije Mađarske. Bjelovar, neopterećen feudalizmom kako je to bilo u Hrvatskom zagorju odnosno Križevcima, napreduje brzo i snažno i kao grad i kao županijsko središte postaje mjesto gdje se moglo obogatiti i dobro živjeti, premda je slaba prometna nepovezanost grada otežavala izvoz poljoprivrednih i uvoz industrijskih proizvoda. Iz Bjelovara se kočijom stizalo do Križevaca, a zatim se koristio vlak za Budimpeštu, kako se zvao od 1873. spojeni grad od Budima i Pešte. Bjelovar je prihvatio stvarnost da se Hrvatska i Slavonija nalazi u ugarskom dijelu Monarhije i nastojao je iskoristiti prednost koju mu je davalo županijsko središte. Bjelovaru nikada nisu odbijane molbe za otvaranje tvornica te je na jedan način tretiran jednako kao i mađarski županijski gradovi koji su se uspješno razvijali. Stoga se pravaši u Bjelovaru nisu mogli ukorijeniti pa ih gotovo u samom gradu i nema.

Godine 1872. osnovana je Bjelovarska štediona d.d. Zbog relativno slabog kapitala Bjelovar još nema više tvornica, ali 1879. u Bjelovaru je već bilo 207 obrtnika i 27

trgovaca. Vrlo je značajno osnivanje Prvoga hrvatskoga dioničkog društva za promet i preradu sirovina u kući majora Opačića, koje se bavi raznolikim djelatnostima, a osnovano je kao prvo dioničko društvo Bjelovara. Trguje pokuštvom, ali ima i veliko skladište poljoprivrednih strojeva na početku 20. stoljeća. U samom početku osniva pilanu i paromlin kao dvije najpotrebnije industrije u Bjelovaru, a otvara i rudnik ugljena u Trojstvu.¹¹ Uspjelo objedinjavanje sitnog kapitala toj dioničkoj tvrtki osiguravaju dug život.¹² Intenzivna eksploatacija i izvoz drva iz šuma uz Dravu uskoro je dovelo do nestašice drva pa se upravo na ovom području počela pridavati velika pozornost uzgoju šuma, a za to je odredbe donijela još carica Marija Terezija. Bjelovarski šumar Josip Ettinger započinje 1873. u vrtu Đurđevačke imovne općine uzgajati šumske sadnice za sistematsko pošumljavanje, a osnovao je i voćni rasadnik.

Sretno razdoblje završeno je odlaskom bana Ivana Mažuranića s banske stolice. Započinja vrijeme destabilizacije i pojavljuju se prvi veći otpori mađarskoj financijskoj dominaciji i gospodarskoj kontroli. Kršenje odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe zasnovano je na težnji Mađara da što bolje i što brže uredi svoju prijestolnicu i obale Dunava pa se škrtari na Hrvatskoj i uočava se sve veće zaostajanje Hrvatske za područjima uže Mađarske. Na području Bjelovarske županije te razlike nisu previše uočljive pa se taj kraj smatrao najnaprednijim dijelom Hrvatske.

U tom vremenu Mađari jačaju svoje gospodarske pozicije i u Hrvatskoj tražeći da se posluje na gospodarskom planu u Hrvatskoj i Slavoniji jednako kao u Mađarskoj. No, već je Obrtni zakon od 1872. pokazao da se obrtništvo i privreda ne mogu unificirati za šire područje i da treba uvažiti posebnosti regija odnosno pokrajina. Po Obrtnom zakonskom članku XVII:1884 trebalo je provoditi obrtne i trgovačke upisnike, ali je trebalo čekati čak tri godine da se to započne.

Vrlo nemiran politički život Hrvatske i Slavonije nakon odlaska bana Ivana Mažuranića, neuspjelo vladanje Ladislava Pejačevića i bune koje su nastale zbog ubiranja poreza i mađarskih grbova na financijskim ustanovama dovode na bansku stolicu, nakon kraćega Rambergova komesarijata, Khuena Héderváryja. Njegov glavni zadatak trebao je biti pacificiranje Hrvatske i što bolje uklapanje Hrvatske i Slavonije u mađarski sustav. Međutim, prve tri godine banovanja mladog bana protekle su u žestokom sukobljavanju u Hrvatskom saboru. Stoga je ban odlučio reorganizirati izborni sustav i područja županija i osigurati si sigurnu vladavinu bez

---

¹¹ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske potkraj 19. i na početku 20. stoljeća (do Prvoga svjetskog rata)*, dok. disertacija, Zagreb, 1987, str. 256. Prema S. BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, Bjelovar, 1985., str. 20-23.

¹² Prvo bjelovarsko trgovačko d.d. prodavalo je krajem 1910. i pokuštvo proizvedeno u mitrovačkoj kaznionici. (Nezavisnost, 1, 3. XII. 1910.) Očito da je trgovina zasnivana na suradnji s Brodskom imovnom općinom koja je dala gradu kredit od 100.000 kruna za izgradnju moderne kaznionice.

opozicije. To je postigao na taj način da je maknuo najradikalnije političare s njihovih pozicija, ali isto je tako postupio i sa županijama. Poslušnoj i odanoj Bjelovarskoj županiji pripojio je 1886. godine veći dio Križevačke županije te su Križevci prestali biti županijsko središte, iako su to bili stoljećima.¹³ U sastav Bjelovarsko-križevačke županije ušli su i Koprivnica i Đurđevac te je tada uredbama županijska vlast mogla regulirati razvoj gospodarstva na širem području preferirajući, dakako, interese Bjelovara.

Od 1881. do 1886. gradonačelnik Bjelovara je Andrija Radanović. U to se vrijeme gotovo ništa nije dogodilo što bi bilo vrijedno spomena, barem prema našem današnjem saznanju i na osnovu istraženosti arhivskog materijala.

Bjelovar je bio model poslušnog grada u kojem se razvijaju trgovina, industrija, obrt i uslužne djelatnosti i koji se učvršćuje kao središte ujedinjene Bjelovarsko-križevačke županije (1886. – 1903)

Zakonom ob ustroju županija spojena je Bjelovarska županija s Križevačkom županijom te je tako Bjelovar 1886. postao središte velike županije od 5168 km, što je 11 % teritorija Hrvatske.¹⁴ Križevci više nisu županijsko središte za kaznu zbog svoje jake opozicije i protivljenja vladinoj politici. Za razliku od Križevaca, Bjelovar je nagrađen za svoju vjernost te izlazi iz prometne izolacije izgradnjom željezničke pruge 1894. godine. Međutim, ta se pruga priključuje na glavnu prugu Mađarska - Koprivnica – Zagreb – Rijeka u Križevcima, a ne u Zagrebu te na taj način potvrđuje da joj je cilj prije svega povezati što jače i što brže Bjelovar s Mađarskom, a ne s političkim središtem Zagrebom jer bi u tom slučaju pruga išla preko Gradeca.¹⁵ Tu je prugu gradilo židovsko dioničko društvo. Povezivanje s Mađarskom bio je prije svega zadatak i druge pruge koja je 1901. spojila Bjelovar s Podravskim Kloštrom odnosno s Viroviticom, odakle je postojala veza na Barcs na lijevoj obali Drave, premda je uskoro započela i izgradnja podravsko-dravske željezničke pruge desnom obalom Drave do Osijeka.¹⁶

¹³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.), Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., str. 102.

¹⁴ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske potkraj 19. i na početku 20. stoljeća (do Prvog svjetskog rata)*, Zagreb, 1987., doktorska disertacija.

¹⁵ Za tu je prugu platila Županija 100.000 forinti i u tome je bio angažiran ministar za Hrvatsku, mađaron Josipović. (*Izvjestaj, za 1895., str. 16.*) Koncesiju za prugu Barcs – Koprivnica i priključak na Križevce imali su grof Szecseny i Janković, a ranije je to tražio Julije Jelačić, no županija je odbila financiranje izgradnje te pruge zbog nedostatka sredstava pa je ona izgrađena tek 1912. godine općinskim sredstvima. (Isto, 17).

¹⁶ Ivan BALTA, *Slavonsko-podravsko železnica u razvoju Slavonske Podravine, Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 2006., str. 63-82.

Bjelovar je nagrađen i time što je ojačao kao vojni grad. Glavni bjelovarski gradonačelnik u tom je vremenu Sima Blaževac koji je bio svjestan da je grad nastao kao vojničko središte u 18. stoljeću te da u gradu s jakom vojničkom tradicijom treba njegovati tu tradiciju. Radi toga je uredio do 1888. godine jednu kasarnu u kojoj su bile smještene četiri satnije, doseljene iz Broda na Savi, jer je uzdržavanje brodske tvrđave bilo preskupo. Međutim, ministar rata nije bio zadovoljan kapacitetom bjelovarske kasarne te je tražio izgradnju kasarne u kojoj bi se moglo smjestiti šest satnija. U potražnji za kreditom Blaževac je naišao na podršku Brodske imovne općine kojoj je skupština na čelu s Josipom Benakovićem 30. lipnja 1891. odobrila Bjelovaru zajam od 100.000 forinti.¹⁷ S dvije kasarne Bjelovar je ojačao kao potrošni centar, ali je opet dobio i neke značajke vojničkog grada, što je zadovoljavalo onaj društveni sloj koji je želio da Bjelovar postane i kadetsko središte, poput Karlovca.

Veliki župani Bjelovarsko-križevačke županije, a i gradonačelnik Blaževac, bili su mađarski poslušnici. Veliki je župan sve do 28. svibnja 1889. Budislav pl. Budisavljević Prijedorski, a podžupan Viktor pl. Uzorinac do smrti 1892., dok je Simo Blaževac s manjim prekidima gradonačelnik Bjelovara od 1886. do 1913. godine.¹⁸ Blaževac je bio mnogo godina predsjednik bjelovarske podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i zaslužan je za vrlo zamjetljivo sudjelovanje Bjelovara na jubilarnoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1891.¹⁹ Sve spomenute osobe bile su nekoć vojni časnici pa se može reći da je u Bjelovaru zbog nazočnosti časnika zadržano mnogo toga od tradicije kada je Bjelovar bio središte čitave Varaždinske vojne krajine.

Dakako, nakon 1891. morao je ponešto omekšati sustav koji je do tada ban provodio u Hrvatskoj. Godine 1891. za bjelovarsko-križevačkog velikog župana imenovan je Radoslav Rubido pl. Zichy, sin glasovite pjevačice Sidonije Erdödy, a podžupan je bio Teodor Georgijević koji je podržavao poduzetnike srpske narodnosti kao i njegov nasljednik Jovan Sekulić nakon 1900. godine. Isto je tako u tom vremenu Branko Cvijanović bio kotarski načelnik Bjelovara. U velikožupanijsku čast ustoličen je 11. siječnja 1894. dr. Milutin Kukuljević - Sackinski koji je do tada služio u Bosni i

¹⁷ *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 38, 11. VII. 1891. - Zajam grada Bjelovara.

¹⁸ Simo Blaževac je posebnu pozornost davao kasarnama i sajmovima, dakle trgovini. Okružio se vrlo sposobnim ljudima, kakvi su bili Dragutin Strižić, Stevan Kosier, veterinar Vilim Otto Taussig i drugi. Uspio se održati na mjestu gradonačelnika 24 godine, iako je od 1910. imao problema s očima. Simina supruga Katarina bila je od 1894. do 1904. zajedno s Paulom Kukuljević Sackinski članica uprave Gospojinskog dobrotvornog društva u Bjelovaru koje je pomagalo siromašnu djecu. Blažević je imao dvije kćeri, Mariju i Vlatku i sina Ivana koji je doktorirao 1921. u Brnu na povijesti konjarstva u Jugoslaviji. (*Nezavisnost*, 5, 27. XII. 1913.; V. STRUGAR, *Bjelovarsko-bilogorska županija*, n.dj., 51.)

¹⁹ Godine 1864. izložilo je u Zagrebu Julije Svoboda suho povrće, Sidonija Svoboda vezivo, a Ernest Svoboda uzorke za rezbariju. Na izložbi je 1891. sudjelovalo čak 26 bjelovarskih izlagača. (*Tjednik bjelovarsko-križevački*, 43, 15. VIII. 1891., 1-2.- Jubilarna izložba.)

Hercegovini. Kukuljević je bio sin poznatog povjesničara i ilirca Ivana Kukuljevića Sackinskoga, ali se rijetko na to pozivao kao i na činjenicu da je i njegov otac bio veliki župan Zagrebačke županije 1861. godine, kada je potvrđen od cara saborski zaključak 42. po kojem sporazum s Mađarima treba biti zasnovan na ravnopravnosti i poštovanju. Kukuljević se kao bjelovarsko-križevački župan nije politički mnogo izjašnjavao, ali je slijedio politiku Ivana Mažuranića. Tražio je točno pridržavanje odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe iskorištavajući i želju Mađara da na svom graničnom području prema Hrvatskoj imaju mir. Stoga je podržavan gospodarski napredak Bjelovarsko-križevačke županije i prilično su se lako dobivale koncesije za osnutak privrednih poduzeća. Složnom suradnjom Hrvata i Srba Bjelovar privredno prosperira i ima svoje kulturno vijeće te gospodarskog izvjestitelja. Velik kapital dolazi u Bjelovar iz Đurđevca i Ferdinandovca, ali isto se tako zapaža interes bjelovarskih bogatih privrednika za ulaganja u pridravska područja, do tada potpuno izvan industrijskog interesa te se pojavljuju prvi mlinarski pogoni i drvena poduzeća i na tom području. No, najviše se osjeća borba za prestiž s Koprivnicom i Križevcima koji smatraju da zbog neprekinutog kontinuiteta njihove povijesti od predturskih vremena, stojeći na braniku Hrvatske, trebaju imati prednost u razvoju u odnosu na Bjelovar koji je osnovan odlukom carice Marije Terezije nakon što je prestala turska opasnost.

Bjelovar postaje najjači upravni i prosvjetni centar, a to privlači i kapital i pogoduje razvoju privrede. Grad ima i razvijen bankarski sustav. Osim Bjelovarske štedione, osnovane 1872. godine, djeluje i Županijska štediona, osnovana 1895. godine, a iste godine osnovana je i Bjelovarska pomoćna zadruga i Štedno-pripomoćni zavod. Godine 1898. osnovana je Srpska kreditna zadruga, a 1901. Bjelovarska vjersijska udruga.²⁰ U Bjelovaru je, dakle, bilo moguće lako doći do kredita, a pored toga kapital stvoren na tom području nastojalo se tu i zadržati te započinjati mnoga privredna poduzeća raznih veličina i zadaća. Bjelovarčanin inž. Armin Kraus bio je prvi zemaljski inspektor za kontrolu parnih kotlova u Zagrebu, a Bjelovarsko-križevačka županija 1892. imala je već 54 parna kotla dopremljena uglavnom iz tvornice Gamz, iz Budimpešte. Osim toga u Bjelovaru je na temelju zakonskoga članka XV: 1891. o podupiranju obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti uređena 1892. Okružna blagajna banskom naredbom br. 15459 od 30. ožujka 1892., što znači da je Bjelovar apostrofirao kao radničko i socijalno središte čitave županije.²¹

²⁰ *Izveštaj za 1899.*, 67.

²¹ U početku se razmišljalo da bi okružna blagajna bila i u Križevcima, no od toga se odustalo. Zanimljivo je da je trošak za gospodarstvo u Koprivnici iznosio 1902. godine 52.622 kruna, u Bjelovaru 48.067, a u Križevcima samo 10.899 pa to ukazuje da je Koprivnici granični položaj na glavnoj pruzi omogućavao prilično uspješnu konkurenciju s Bjelovarom. Koprivnica je više od Bjelovara trošila i za svoju upravu. Koprivnica je trošila spomenute godine 58.439 kruna, Bjelovar 30.443, a Križevci 26.066 kruna. (*Izveštaj za 1902.*, str. 64.)

U tom se vremenu Bjelovar pretvorio u najsnažnije privredno središte čitavog područja. Već 1899. godine ima 196 obrtnika i 56 trgovina, 1901. ima 208 obrtnika, a trgovaca 60. Trgovci i obrtnici u Bjelovaru premašuju broj tih privrednika u Koprivnici i Križevcima, premda je odnos Bjelovara i Koprivnice povremeno bio u korist Koprivnice. Bjelovar postaje prvi grad u regiji.²² Sajmovi se održavaju po ustaljenom rasporedu i zanimljivo je da su se Bjelovarčani snažno oduprli 1895. želji Beča da se mjesečni sajam održava u srijedu ili četvrtak te su zadržali ponedjeljak kao svoj sajmeni dan. Sve do 1908. uspješno se odupiru premještanju sajma na prostor izvan grada smatrajući da će se to negativno odraziti na promet.²³ Bjelovar ima 1901. pet svratišta pa su trgovački putnici i oni koji su imali službenog posla u Bjelovaru imali dobar smještaj i odličnu kuhinju te dobru kapljicu, a vjerojatno i zabavu. Križevačka pivovara Katza skrbi za pivo, a Bjelovar ima i tri sodare jer se soda-voda mnogo koristila za špricer.

Županija se sve više industrijalizira usprkos nepovoljnim političkim prilikama i izostanku državne pomoći. Godine 1899. u županiji je 61 parni kotao, od kojih je 51 ugrađen u tvornice, a ostalo su bili strojevi za rad na poljima.²⁴ Bjelovar ima svoga stalnog gospodarskog izvjestitelja, bjelovarskog profesora Franju Josipa Zorka. Najvažnija je dionička tvrtka još uvijek "Prvo hrvatsko d.d. za prerađivanje sirovina koja podiže nove tvornice. Ta tvrtka dobiva i koncesiju za izgradnju pruge Bjelovar - Virovitica".²⁵ Imala je 1899. godine 111 namještenika i radnika.

Bjelovarsko područje postaje privlačno i drugima. Zagrebački industrijalac i predsjednik Trgovačko-obrtničke komore Grahor podiže veliku ciglanu u Novoseljanim, kraj Bjelovara – jer je naredbom od 14. ožujka 1892. godine bilo određeno da se krovovi pokrivaju crijepom pa je potražnja za crijepom bila velika. Druga Grahorova ciglana u Paulovcu proizvodi 1901. ciglu i crijep za željezničke stanice koje je gradila Mađarska državna željeznica, što je bio velik i siguran posao²⁶. U Bjelovaru je još 1888. godine izrađeno 2,500.000 cigala i crijepa koje se domaćem stanovništvu prodavalo uz pola cijene kako bi se gradile bolje kuće i prestali se krovovi pokrivati slamom, na što je vjerojatno utjecalo vojno tehničko osoblje koje je i nakon ukinuća Vojne krajine nastavilo živjeti na tom prostoru.²⁷ Parni strojevi i željeznica uvjetuju

²² Izvještaj za 1899., 67, Izvještaj za 1901, 114. U Križevcima su 1901. samo 24 trgovine.

²³ Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*, Bjelovar, 1999., str. 45 i 51.

²⁴ *Izvještaj Upravnog odbora ... u g. 1899.*, str. 28.

²⁵ *Izvještaj Upravnog odbora i kr. županijske oblasti ... u g. 1898.*, - Zemaljska vlada u Zagrebu je to odobrila, br. 6558 od 29. X. 1897.

²⁶ *Izvještaj za 1901., Bjelovar 1902.*, str. 112.

²⁷ *Izvještaj o djelovanju upravnog odbora županije Belovarsko-križevačke za g. 1887. i 1888.*, Križevci, 1889., str. 44., *Izvještaj za 1892.*, str. 81.

i otvaranje ugljenika kamenog ugljena u Mišulinovcu, u upravnoj općini Veliko Trojstvo. U Bjelovaru je osnovana i Tvornica za bojadisanje tkanina Josipa Werkleina koja 1902. prelazi u posjed Gustava Pollaka. Godine 1900. osnovana je i Sušiona cikorijske zagrebačke tvornice kavovina Hinka Francka, koja potiče sadnju cikorijske u okolici Bjelovara, u kojoj 1902. godine radi 86 radnika. Poznata je i tvornica octa Dragutina Laksara, šumara u Đurđevačkoj imovnoj općini, no nju kasnije preuzima Weklein koji ju 1904. prodaje Ljudevitu Altmannu. Na temelju zakona čl. XXIII:1898. počele su se osnivati brojne gospodarske i vjeresijske udruge pa je to dovelo do koncentracije sjedišta udruga u Bjelovaru, a među njima se ističe Mljekarska udruga koja djeluje od 1901. godine.²⁸

Bjelovar je neke ciljeve ostvario dugotrajnom borbom. Pet godina borio se za koncesiju za osnutak skladišta soli u Bjelovaru, iako je to više puta tražio s obzirom na sve veći uzgoj svinja na tom području. Zakupnik soli postao je Lavoslav Schwarz s dozvolom da od 15. veljače 1905. otvori u Bjelovaru prodajno skladište.²⁹ Bjelovar nije dobio ni dozvolu za izgradnju moderne klaonice.³⁰

Zbog mnogo vojske u gradu povremeno se održavaju vojnički manevri, što jača ugostiteljstvo grada. Na vojnim manevrima od 12. do 14. rujna 1888. izbila je tzv. *bjelovarska afera* prigodom koje se đakovački i bosansko-srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer usprotivio mišljenju cara da nije trebao čestitati kijevskom mitropolitu 900. godišnjicu pokršćavanja.³¹ Ta je afera pronijela Bjelovaru slavu u liberalnoj Europi koja nije bila zadovoljna načinom vladanja cara Franje Josipa. Dakako, tada se s još većom pozornošću pratilo što se događa u Bjelovaru te dolazi do premještanja nekih državnih činovnika iz Bjelovara u udaljene pasivne županije, čime se osigurava i dalje velika ovisnost činovništva o odlukama vlade.

Bjelovar je postajao sve privlačniji za življenje. Bio je središte velike Bjelovarsko-križevačke županije, nije više bio prometno izoliran, a osim toga 1894. Bjelovarsko-križevačkoj županiji pripojeni su neki dijelovi Varaždinske županije u okolici Koprivnice.³²

Bjelovar utječe na rad upravnih kotareva Bjelovar, Garešnica, Đurđevac, Grubišno Polje, Koprivnica, Križ, Kutina i Križevci, tj. na 266.210 stanovnika, od čega je bilo rimokatolika 221.100, pravoslavaca 41.798, Židova 1995, grkokatolika

²⁸ *Izveštaj za 1902., Bjelovar, 1903.*, str. 102.

²⁹ *Izveštaj za 1902., Bjelovar, 1903.*, str. 20.

³⁰ Smatralo se da velika Rabusova klaonica u Sesvetama pokriva potrebe klanja i da na županijskom području treba samo uzgajati svinje i odvoziti u Sesvete, gdje će se one priređivati za izvoz u živom ili prerađenom stanju.

³¹ Mladen MEDAR, "Bjelovarska afera" 1888. godine u svjetlu lokalnih izvora, *Bjelovarski zbornik*, 4-5, Bjelovar, 1994., str. 35 i d.

³² Bila su to mjesta Ludbreg, Rasinja, Martijanec, Ivanec, Đelekovec, dakle područja veleposjeda Rauchovih, Inkeyevih i Draškovićevih.

66, a ostalih vjeroispovijesti 19.³³ Neopterećeno plemićkom prošlošću i feudalizmom bjelovarsko društvo bilo je otvorenije od križevačkog. Isticanjem potreba naroda mogla se uspostaviti dobra suradnja Hrvata i Srba, ali i drugih koji su doselili iz raznih dijelova Monarhije pa je bjelovarsko društvo bilo demografski vrlo raznoliko, a oni koji su Bjelovar odabrali za mjesto svoga življenja svom su snagom nastojali pripomoći razvoju grada.

Iz upisnika privrednih ustanova koje su bile uvedene naredbom bana od 29. siječnja 1887. zna se da je bjelovarski kotar bio gospodarski slabiji od križevačkoga i koprivničkoga kotara, no to se ubrzo promijenilo zbog mnogih sajmova stokom koji su se dugo održavali nedjeljom, kad su svi mogli doći na sajam.³⁴ Statistika omogućuje usporedbu i prinosa i zarade na nivou županije.³⁵

Budući da su u županijske skupštine ulazili zastupnici po imovnom cenzusu, zna se tko su bili najbogatiji ljudi u Bjelovaru 1887. godine, s time da su Križevčani bili brojniji i bogatiji. Tek na šestom mjestu nalazio se bjelovarski trgovac Emanuel Ebenspanger koji je plaćao 855 forinti neposrednog poreza. Javni bilježnik dr. Ivan Ružić s 548 forinti bio je trinaesti, odvjetnik Milan Rojc³⁶ s uplaćenih 446 forinti poreza bio je dvadeseti, trgovac Edmund Plachte s 343 forinte je dvadeset osmi, trgovac Djuro Katušić s 338 forinti dvadeset deveti, trgovac Albert Liebermann s 317 forinti trideset četvrti, trgovac Luka Srećec s 317 forinti trideset sedmi. Među Bjelovarčanima nema nijednog obrtnika koji bi bio dovoljno bogat da uđe u skupštinu po poreznoj osnovi, već su svi samo trgovci i odvjetnici.³⁷ Uočava se naglo bogaćenje pojedinaca u gradu i veličina njihovoga neposrednog poreza raste, iako se ne zna točno stanje njihova bogatstva, jer je kapital dijelom bio investiran u dionice ili uložen izvan bjelovarskog područja. Pravaši nisu bili dobrodošli na tom području i dr. Ivan Ružić, odvjetnik i

³³ *Izveštaj kr. velikog župana Milutina Kukuljevića Sakcinskog o stanju javne uprave i upravnih odbora te o djelovanju kr. županijskih oblasti i kr. kotarskih oblasti u godini 1894.*, Bjelovar, 1895.

³⁴ Bilo je tako i u Koprivnici u vojničkoj tradiciji odnosno među stanovništvom raznih vjera. U 1895. Bjelovar je imao 22 godišnja i tri nedjeljna sajma, što znači da je to doista bio grad trgovine koja je stvarala i dovlačila kapital, otvarala banke i uopće utjecala na razvoj gospodarskog života. (*Izveštaj o stanju javne uprave za 1887. i 1888.*, str. 37.; *Izveštaj upravnog odbora županije Belovarsko-križevačke o stanju javne uprave u g. 1895.*, Bjelovar 1896., str. 73.)

³⁵ Milivoj REĐEP, Miroslav ŽUGAJ, Ksenija VUKOVIĆ, Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *CRIS*, 7, Križevci, 2005., str. 89.

³⁶ Dr. Milan Rojc, (Zagreb, 28. IX. 1855. – Zagreb, 1. VI. 1946.). Završio je pravo u Beču i Zagrebu i 1879. otvorio odvjetnički ured u Bjelovaru. Bio je pristaša Hrvatsko-srpske koalicije te je 1906. postao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. Istu je funkciju obavljao kao povjerenik u vladi Narodnog vijeća Države SHS. Kasnije kao demokrat postaje predstojnik unutarnjih poslova Zemaljske vlade, ali se 1922. povukao ponovno u Bjelovar jer se nije slagao s politikom vlade te je dao ostavku na sve političke funkcije.

³⁷ *Izveštaj o stanju uprave županije Belovarsko-križevačke za godinu 1887.*, Zagreb, 1888., str. 6-7.

pravaš, napušta Bjelovar 1888., a na njegovo mjesto izbija u prvi plan elite dr. Milan Rojc koji se sve više čuje i u Hrvatskom saboru te postaje političar koji pretendira i na vladu.³⁸ Bogaćenju Bjelovara znatno su pridonijeli i Židovi. Oni prvo otvaraju trgovine u manjim mjestima, a kada skupe potrebni kapital, preseljavaju se u Bjelovar ili odlaze u Zagreb. Dobar primjer takvog rada je Lavoslav Singer koji je utjecao na razvoj mlinarske industrije u Bjelovaru, ali i na razvoj ugljenika, vađenje šljunka iz Drave i njegova otpremanja prema velikim gradovima kao iznimno kvalitetnog, a bio je zainteresiran i za vađenje zlata iz Drave. Židovi su se uglavnom useljavali iz Mađarske, gdje su bili svjedoci mađarskoga gospodarskog napretka te su tamo prikupljena iskustva i znanje prenosili i na to područje.

Izjesne promjene zapažaju se nakon 1891. godine, tj. nakon održavanja gospodarske izložbe u Zagrebu. Osniva se županijsko Kulturno vijeće koje skrbi o privrednim prilikama u županiji.³⁹ Pokreće se 1890. *Tjednik Bjelovarsko-križevačke županije* koji omogućuje bolje obavješćivanje.

U Bjelovaru je i sjedište Sudbenoga stola za čitavu županiju koji je vodio privrednu evidenciju i upisnik o poduzećima na temelju Zakona o obrtima od 1884. godine. Godine 1893. u Bjelovaru se upisalo u šegrtsku školu 180 šegrta, u Križevcima i Koprivnici po 90, što znači da je ban Héderváry uspio ostvariti svoju namjeru pretvaranja Bjelovara u najjače privredno središte čitave regije.⁴⁰ I županija ima 1895. svoga gospodarskog izvjestitelja. Tu funkciju obavlja prof. Andrija Lenarčić koji se često dogovara sa stručnjacima u Bjelovaru. U zgradi gimnazije prikupljaju se i metereološki podatci pa se o tome piše u *Izvoještaju bjelovarske gimnazije*. Zanimljivo je da je veliki župan Ladislav Kukuljević odbio intervenirati pri pretvaranju male četverorazredne gimnazije u veliku osmorazrednu opravdavajući to siromaštvom državnog budžeta iz kojega su se plaćali profesori. No, već od 1895. Bjelovar ima srpsku školu te Državnu školu za ženski ručni rad koju polaze 53 djevojčice.⁴¹ Sve to utječe na obogaćivanje obrta, na njegovu raznolikost i brojnost.

Za razliku od obrtne, industrijska struktura bila je poprilično jednostavna i jednostrana. U Bjelovarskom kotaru melje se žito 1892. godine u čak osam paromlina koji su utjecali na propadanje mnogih vodenica na čitavom području jer one nisu mogle

---

³⁸ *Izvoještaj o djelovanju upravnog odbora županije Belovarsko-križevačke za g. 1887. i 1888. Križevci 1889.*, str. 3.

³⁹ Godine 1893. u tom su vijeću bjelovarski trgovci Albert Liebermann i Stanko Tuškan te obrtnik Ivan Škorjak. (*Izvoještaj za 1893.*, str. 43.)

⁴⁰ *Izvoještaj za 1895.*, str. 53. Od toga su u Bjelovaru među šegrtima bila 24 pravoslavca i 18 Židova, dok je u Koprivnici i Križevcima postotak šegrta nekatoličke vjeroispovijesti mnogo manji u odnosu na Bjelovar.

⁴¹ *Izvoještaj za 1895.*, str. 58, 61 i 63. Učiteljice Sofija Antolović i Dragica Čimić imale su dva takva razreda sa po 23 učenice.

proizvoditi više vrsta brašna.⁴² No, bjelovarski su privrednici još uvijek malobrojniji od onih u Križevcima koji koriste željezničku prugu. Godine 1893. najjači bjelovarski privrednik, koji je plaćao 1541 forinti neposrednog poreza, bio je trgovac Emanuel Ebenspanger, dok je trgovac Edmund Plachte, plaćao 1166 forinti. Na trećem mjestu bio je bjelovarski trgovac Filip Omčikus s porezom od 792 forinte, a na četvrtom trgovac Vilim Weiss s 511 forinti. Odvjetnik Milan Rojc, koji je istovremeno bio i u raznim županijskim odborima, plaćao je 789 forinti poreza, a bjelovarski gostioničar Mijo Purgar 484 forinte. Trgovac Albert Lieberman plaćao je 478 forinti, a trgovac Milan Bakić 403 forinte. Bjelovarski podnačelnik Ivan Quinz plaćao je 338 forinti poreza, a bjelovarski ljekarnik Koloman German 299 forinti.⁴³ Može se zaključiti da su se bjelovarski privrednici prilično obogatili u odnosu na 1887. i da je tome vjerojatno pogodovala i politika, a bilo ih je više i u županijskoj skupštini nego 1887. Uočljivo je da su najjači privrednici živjeli izvan grada i moslavački vlastelin, ali i industrijalac, grof Artur Berthold plaćao je porez od 6103 forinte. Tada se već ističu i trgovci Mavro Donner u Dubravi, Hinko Moster u Sv. Ivanu Žabnu i mnogi koji su kasnije prerasli u velike tvorničare.⁴⁴

Bjelovar postaje neprijeporno privredno središte šireg prostora, a pokušaj križevačkih privrednika da se županijske skupštine održavaju naizmjenice u Križevcima i u Bjelovaru nije prošao jer ban Khuen Héderváry ni na koji način nije htio podržati križevačku i koprivničku privredu zbog njihove antimadžaronske orijentacije.

Popis svih imanja u Hrvatskoj i Slavoniji po veličini i broju obavljen je 31. prosinca 1895., a usporedba s popisom stanovništva iz 1890. daje osnovu za stvaranje određenih zaključaka. Osjeća se disperzija industrije. Tvornica d.d. za preradu sirovina ima samo 37 radnika, ciglana Grahor 60 radnika te pilana Sorger 32 radnika i 69 nadničara, ali u blizini grada rade veliki industrijski pogoni s mnogo radnika i s bogatom proizvodnjom.⁴⁵

---

⁴² *Izveštaj za 1892. g., str. 9. - Obrt, trgovina i kućarenje*. M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Vodenice u Hrvatskoj, *Ekonomika i ekohistorija*, 3, Zagreb – Samobor, 2007. (U tisku); Ista, *Mlinarstvo sjeverozapadne Hrvatske do 1941. godine*. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija *Stvaralački potencijali u funkciji društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*, Zagreb – Varaždin, 2002., str. 227-236.

⁴³ *Izveštaj ..... za 1893., str. 15-16.*

⁴⁴ Zahvaljujući kapitalu Mostera i Donnera, Penkala je uspio 1907. osnovati tvornicu umjetnih nalivpera u Zagrebu koja je osnovala svoje filijale i u Beču, Berlinu i Parizu preselivši 1927. u Berlin i svoje sjedište.

⁴⁵ *Izveštaj, za 1895., str. 70-71.*

Bjelovar postaje snažno uporište hrvatsko-srpske koalicije i ravnomjerno razvija sve svoje privredne grane (1903. – 1914.)

Narodni pokret 1903. probudio je Hrvatsku iz sna i djelatnost političkih stranaka postaje aktivnija u mnogim mjestima, pa tako i u Bjelovaru. Bjelovar je po svojem političkom životu najslbličiji Karlovcu i u njemu je bila vrlo jaka hrvatsko-srpska koalicija. U Bjelovaru nisu mogle uhvatiti snažnijeg korijena druge stranke, bilo da je riječ o pravaškim strankama ili o Socijaldemokratskoj stranci. Bilo je, dakako, ponešto pravaša pod vodstvom Rudolfa Laksara, a zbog brojnog radništva dolaze u Bjelovar i prvi socijaldemokrati. Grad ima zbog vojničkog kadra nekoliko kavana,⁴⁶ nekoliko gostionica i nekoliko svratišta.⁴⁷ Kotar i županijski uredi, uredi Đurđevačke i Križevačke imovne općine, razvijeno školstvo i sudstvo s mnogo odvjetnika te vojska utječu na život društva pa mogu izlaziti dva časopisa, od kojih svaki ima svoje pristaše i svoju klijentelu. Građani ističu zahtjeve da se grad brže i bolje razvija i da se grade vodovod, klaonica i električna rasvjeta. Grad ima dobrih obrtnika i daje dobre usluge. Bjelovarski fotograf Milan Savić dobiva 1910. nagradu na pariškoj izložbi.⁴⁸

Na ta kretanja svakako utječe bjelovarski odvjetnik i javni bilježnik Milan Rojč koji 1902. pod uredništvom Matije Jakšića pokreće list *Budi svoj*, koji se tiska dvije godine. *Tjednik bjelovarsko-križevački* uređuje A. Kolesar i tiska ga u svojoj tiskari, a to je službeno glasilo županije. *Nezavisnost* je nezavisni tjednik kojemu je odgovorni urednik dr. Lavoslav Schick. On žali što Bjelovar još nema svoje povjesnice pa tada nastaju prvi pokušaji da se Bjelovar prisjeti svoje vojničke povijesti, pogotovo što je 18. kolovoza 1909. trebalo obilježiti 40 godina od razvojačenja Bjelovara. Bjelovarski odvjetnik dr. Pero Belobrč poslanik je na Srpskom crkvenom saboru pa su i Srbi vrlo nazočni u društvenom i javnom životu. Za njima ne zaostaju ni članovi mnogih društava raznih značajki, a otvorena je i Hrvatska čitaonica u kojoj je knjižar prof. Andrija Ribar koji je kasnije bio direktor bjelovarske gimnazije.⁴⁹ U Bjelovaru živi i radi dr. Vilim pl. Pečić koji je blizak s gradskim senatorom Stevom Kosierom i uopće članovi Hrvatsko-srpske koalicije imaju ovdje svoje snažno uporište.⁵⁰

⁴⁶ "Narodna kavana" Josipa Schwaba, kavana "Zagreb" Hinka Pollaka, kavana Fochtmann. Najglasovitije svratište je bilo "K zvezdi" koje je zalaganjem Lavoslava Singera pretvoreno u dioničko društvo i dobro uređeno.

⁴⁷ Godine 1890. najveće svratište u Bjelovaru je "Purgar", a zatim i "Quinz" kojega Armin Kraus, mjenik iz Zagreba, pretvara u dioničko društvo.

⁴⁸ *Nezavisnost*, 5, 31., XII., 1910.

⁴⁹ Andrija Ribar brat je prvog predsjednika beogradskog parlamenta 1921. dr. Ivana Ribara.

⁵⁰ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Kako su srpski radikali postali financijski gospodari monarhističke Jugoslavije ili put dr. Ljubomira Kosiera od Bjelovara do Berlina*. Rukopis.

Vladavina hrvatsko-srpske koalicije povoljno se odrazila na razvoj Bjelovara, a Milan Rojc postaje predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi. Dr. prava Teodor Bošnjak zet je gradskog podnačelnika i predsjednika Bjelovarske štedionice Filipa Omčikusa. Struktura njegova stanovništva dobro se usklađivala sa željama Hrvatsko-srpske koalicije da treba surađivati i s mađarskom i s talijanskom opozicijom ne znajući da novi kurs nema budućnosti kada ta opozicija uđe u vladu.

Grad ima mnogo više banaka i štedionica nego bilo koji grad u regiji. Iako je već otprije radilo u Bjelovaru više novčanih zavoda, 1906. godine osniva se i Hrvatsko obrtničko-trgovačka banka kojoj je predsjednik Lavoslav Singer, ravnatelj bjelovarskog paromlina, a u upravnom odboru je i Matija Jakšić, ravnatelj parne pilane i nominalni urednik Rojcova časopisa *Budi svoj* 1902. i 1903. godine. U ravnateljstvu te banke je i Nikola Bićanić, otac političara i ekonomskog povjesničara dr. Rudolfa Bićanića.

Iako je Bjelovar već i prije njegovao sve ono što je priželjkivala opozicija, ipak je trebalo provesti određene promjene. Veliki je župan Milutin Kukuljević Sakcinski 6. lipnja 1904. umirovljen, a za velikog župana imenovan je Teodor Georgijević. Podžupansku funkciju preuzima Jovan Sekulić, a u gradu od 1906. do 1915. živi i Vasa Gjurgjević, potpredsjednik Hrvatskoga sabora 1884. godine i predsjednik Sabora 1893. i 1897. godine. Tek 1907. Sekulićeve poslove preuzima Ivan Žigrović Pretočki, a nakon kraćeg vremena Julijo Höcker. No, najzapaženija je osoba u Bjelovaru svakako Sima Blaževac, gradonačelnik Bjelovara od 1886. koji samo za vrijeme banovanja Pavla Raucha od 1908. do 1910. nije bio gradonačelnik.⁵¹ Blaževac čitavo vrijeme radi na modernizaciji grada i Bjelovar u regiji još više jača jer se mnogo gradi pa gradski inženjer Srećko Smočinski ima mnogo posla. Blaževac većinu odluka donosi autokratski nakon savjetovanja sa svojim suradnicima u gradskoj upravi. Odluke gradske uprave većinom potvrđuje Zemaljska vlada pa to pridonosi poboljšanju života u gradu.

Međutim, bilo je i nekoliko loših godina. Zbog svinjske kuge često su zatvoreni sajmovi pa je neko vrijeme bio čak zabranjen i rad mljekare.⁵²

Listine županijske skupštine za Bjelovar sastavljaju trgovci Filip Omčikus i Albert Liebermann. Snižavanjem cenzusa u skupštinama po porezu s 50 na 30 kruna neposrednog poreza uvećava se broj županijskih skupština pa su 1910. godine u županijsku skupštinu ušla 104 županijska zastupnika po položaju i porezu, a 78 po izboru, što znači da su županijom upravljali imućni ljudi i državni činovnici.⁵³

---

⁵¹ U 1910. podnačelnik grada je odvjetnik dr. Miroslav pl. Stričić, predsjednik Hrvatskoga sokola.

⁵² *Nezavisnost*, 3, 17. XII. 1910. – izvanredna sjednica gradskog zastupstva 16. XII. 1910. s protestom gradskih zastupnika.

⁵³ Prije je cenzus iznosio 50 forinti, a sada je to sniženo na 30 kruna.

Bjelovar nije bio grad najbogatijih ljudi u županiji jer među Bjelovarčanima nije bilo poreznika u kategoriji s više od 5000 forinti godišnjeg prireza, ali ni onih između 2000 i 5000. No, od 192 veleporeznika u kategoriji do 2000 forinti godišnjeg poreza bile su u Bjelovaru 22 osobe, dakle više nego u Zagrebu (21), Križevcima (14) ili Koprivnici (11).⁵⁴ U Bjelovaru je od ukupno 29 skupština bilo 17 ili 58,62 % kapitalističkih poduzetnika. Slobodnih zvanja bilo je 13,79 %, a zemljoposjednici, kućevlasnici i činovnici bili su zastupani svaki s troje skupština ili 10,34 %. U skupini ostalih bilo je 6,9 %, dok među 29 županijskih skupština iz Bjelovara nije bilo 1910. godine nijednog svećenika te je pravaš župnik Jemeršić iz Grubišnog Polja zastupao snažno pravaške ideje u županijskoj skupštini.⁵⁵ Od 147 skupština u županijskoj skupštini Bjelovarsko-križevačke županije najbrojniji su Bjelovarčani (29), što im je davalo dominantnu moć u izglasavanju odluka za čitavo županijsko područje.⁵⁶

No, vrijeme je dosta nestabilno i to pokazuju porezne liste. Rijetko tko je više godina bio uzastopce u istoj poziciji. Mnogi nestaju iz listina ako se analiziraju porezne listine od 1902. do 1910. godine. Ne uočava se ni nastajanje nekih većih bogataša, ali dakako mnogi iznose novostvoreni kapital iz tog područja i ne investiraju ga u proširenje poduzeća na tom prostoru kao što je to bilo ranije. Očito su česte izmjene banova (Theodor Pejačević od 1903. do 1907., Rakodczaj 1907., Pavle Rauch od 1908. do 1909., dr. Nikola Tomašić od 1910. do 1912.), veleizdajnički proces protiv Srba u Zagrebu i nestabilnost u cijelom tom dijelu Europe zbog aneksije Bosne i Hercegovine upućivale na opreznije poslovanje i osiguranje stvorenog kapitala. Politika i sada utječe na gospodarstvo, ali u negativnom smislu jer postoji sve veća bojazan od izbijanja rata. Bjelovarskih obrtnika nema u županijskoj skupštini do 1910., kada prvi put ulazi jedan krojač, a 1914. i jedan opančar. Iz Bjelovara mnogo ljudi odlazi i u Zagreb, gdje se uključuju u politički život ili privredu. (Milan Rojc u Zemaljsku vladu, Kreutzer osniva u Zagrebu novčarski zavod itd. Prilike u Bjelovaru pred Prvi svjetski rat trebalo bi posebno istražiti.

Tablica 1. Bjelovarski članovi županijske skupštine po porezu od 1902. do 1914.

Prezime i ime	1902.	1904.	1905.	1908.	1910.	1914.
Ebenspanger, Emanuel	3579	1921	1913	2277	2710	988
Rojc, Milan, odvjetnik	2070	1851	1896	2126	2011	717
Omčikus, Filip, trgovac	1693	-	2021	2268	4447	-

⁵⁴ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi*, n.dj., str. 447.

⁵⁵ Isto, str. 444.

⁵⁶ Isto, str. 417. Iz Bjelovara je bilo 29 skupština, iz Križevaca 20, iz Koprivnice 12, iz Đurđevca 6 i iz Virja 4, a prema onima koji su po položaju bili u Skupštini, znači da su odluke županijskog vrha bile odlučujuće.

Prezime i ime	1902.	1904.	1905.	1908.	1910.	1914.
Omčikus, Gjuro, trgovac	-	-	-	-	-	2311
Omčikus, Milan, pravnik	-	-	-	-	-	2152
Plachte, Edmund, trgovac	1529	1314	2224	2185	2656	2547
Strižić, Miroslav, bilježnik	1153	1074	1561	1656	1666	1699
Singer, Lavoslav, trgovac	1031	-	1359	1482	2156	1993
German, Koloman, ljekarnik	904	856	856	747	956	749
Kreutzer, Ignjat, novčar	790	632	1210	-	-	-
Svoboda, Josip, kobasičar	664	735	806	720	949	2.014
Liebermann, Albert, trgovac	658	1052	1052	871	899	715
Dörwald, Ivan, posjednik	656	-	-	788	-	-
Purgar, Mijo, gostioničar	637	-	-	-	-	-
Altman, Ljudevit, trgovac	632	-	-	509	-	-
Ebenspanger, Rudolf, trgovac	-	1684	1676	836	864	2032
Lauš, Julijo, trgovac	-	741	741	-	601	887
Rosenberg, Leopold, trgovac	-	741	741	-	651	-
Kunštek, Matia, posjednik	-	717	717	-	709	-
Wolkenfeld, Mijo, trgovac	-	663	1058	1299	1202	946
Fišer, Herman, gradski fizik	-	-	1277	1331	1687	2084
Werklein, Josip, ljekarnik	-	-	859	-	-	-
Purgar, Mijo	-	-	631	571	-	-
Opačić, Stevo D., trgovac	-	-	-	1813	1174	699
Georgijević, Teodor, veliki župan	-	-	-	1.074	-	-
Marin, Nikola, trgovac	-	-	-	1037	1214	1294
Mandl, Bernhard, trgovac	-	-	-	1034	-	-
Mišulin, Adolf, trgovac	-	-	-	895	980	-
Relevant, Franjo, graditelj	-	-	-	826	1063	-
Magulac Franjo, krčmar	-	-	-	546	-	-
Bakić, Milan, trgovac	-	-	-	519	985	-
Jadan, pl. Josip, četnik u mirovini	-	-	-	-	1731	-
Puretić, Ignaz, krojač	-	-	-	-	1014	1106
Šincek, Janko, sudbeni vijećnik	-	-	-	-	895	805
Derwald, Ivan, posjednik	-	-	-	-	626	-
Klauser, Janko, gostioničar	-	-	-	-	585	-
Kolarić, Štefo, krčmar i mesar	-	-	-	-	577	-
Vasić, Slavoljub, posjednik	-	-	-	-	556	-

Prezime i ime	1902.	1904.	1905.	1908.	1910.	1914.
Ackerman, Mavro, trgovac	-	-	-	-	-	1403
Kolesar, Adolf, knjižar	-	-	-	-	-	1254
Fürst, Ignaz, trgovac	-	-	-	-	-	826
Berkeš, Jakob, trgovac	-	-	-	-	-	789
Štern, Maks, trgovac	-	-	-	-	-	740
Štern, Samuel, trgovac	-	-	-	-	-	710
Bićanić, Nikola, trgovac	-	-	-	-	-	689
Heraković, Nikola, opančar	-	-	-	-	-	683

Izveštaj za 1902., str. 27–28; ... za 1904., str. 13; ... za 1905., str. 17–18.;... za 1908., str. 3–5; ...za 1910., str. 5–6; Godine 1905. Singer je iskazan kao ravnatelj paromlina, a Svoboda kao gostioničar.

Od 1772. godine kada je bio proglašen vojnim komunitetom i kada je imao 1857. godine 1475 stanovnika i 320 kuća, ali i 224 obrtnika te 17 trgovaca – Bjelovar se do 1910. izvanredno razvio iskoristivši svoje razvojačenje za jačanje svojega privrednog potencijala. On se do 1910. ponešto i uz pomoć banskih odluka razvio u značajno središte čitave Bjelovarsko-križevačke županije, dakle to je područje koje danas obuhvaća Koprivničko-križevačka i Bjelovarsko-bilogorska županija te je 1910. imao 7231 stanovnika, što je za 1175 stanovnika više nego 1900. godine.

Informiranje građana je dobro, a razbijena je i prometna izolacija. Bjelovar je postao stjecište pruga Križevci – Bjelovar i Bjelovar – Virovitica. Sve to gradu olakšava trgovinu i promet raznom robom. Dolazak Pavla Raucha na bansku stolicu odražava se na položaj Bjelovara jer on želi da se izgradi pruga Križevci – Varaždin kao nastavak pruge Bjelovar – Križevci, a na drugu stranu da se izgradi pruga do Požege. Dakako, ta ideja nije bila ostvariva zbog nedostatka novca i unijela je određenu zbrku, kao što je i intervencija Zemaljske vlade u vrijeme Pavla Raucha izmjestila mnoge činovnike iz Bjelovara u razna mjesta izvan tog područja.⁵⁷ No, to nije bitno utjecalo na gospodarstvo jer se nakon dvije godine opet sve vraća u staru kolotečinu. Bjelovar je ostao na liniji Hrvatsko-srpske koalicije i 1913. godine za velikog župana Gjure Dedovića gradonačelnik je ponovno Simo Blaževac, ali se on ubrzo povlači zbog bolesti i njegovo mjesto zauzima Laksar.

Otvorena je 1904. i Banka i štedionica d.d. koja se bavi svim bankarskim poslovima, no, postoje i privatni mjenjači i bankari kao što su Vatroslav Kreutzer, tt. S. D. Opačić i Bernhard Mandl. Hrvatsko-građansko uložna i predujmovna udruga otvorena je 1905. godine..

⁵⁷ *Izveštaj za 1908., str. 81.*

U Bjelovaru su 1904. radila 64 trgovca i 206 obrtnika, a 1905. radi 195 obrtnika svrstanih u 35 skupina, od čega 40 krojača i 35 postolara.⁵⁸ Obrtnici su 1906. svrstani u 62 skupine i u Bjelovaru, a ima ih 194 te su se organizirali u Obrtni zbor⁵⁹ Na svojim sastancima obrtnici se dogovaraju o skupnoj nabavi jeftinijih sirovina, o školovanju šegrta, o radnom vremenu te o potrebi Zakona o obrtima jer su smatrali da bi ga trebalo mijenjati.

Industrija je prilično stabilna. Godine 1892. otvorena je pekara D. Wolfa koja sve više dobiva značajke industrije i kasnije prerasta u Svobodinu tvornicu keksa, odnosno danas tvornicu "Koestlin".

Podignut je Prvi bjelovarski paromlin d.d. u kojem se zapošljava 87 radnika, a započeo je rad i prvi motorni mlin Franje Magulca.⁶⁰ Mlin na benzinski motor Ignaca Firsta proradio je 1908. godine.

Filip Omčikus podiže novu ciglanu jer se očekuje velika građevinska djelatnost, što potvrđuje više graditelja u gradu, među kojima i Rajmund Fantoni koji dolazi iz Italije kao i više ciglarskih stručnjaka. Dvije kružne peći za proizvodnju cigle u Mlinovcu podižu Giovanni i Franjo Revelant. Tvornica octa prelazi u ruke Lavoslava Hirschla. Parnu stolarsku radionu otvara Antun Šegrc 1908. godine.

Slika grada se svakim danom mijenja. Proradilo je i prvo kino.⁶¹ Često se vjerojatno spominjalo i to da je u vrijeme Pavla Raucha podban bio Slavko Cuvaj, rođen u Bjelovaru. Tomu je svakako pridonosio njegov brat Antun Cuvaj, dugogodišnji ugledni školski zemaljski nadzornik, koji je neko vrijeme službovao i u Bjelovaru i tako marljivo skupljao podatke za povijest školstva, ali i za povijest gospodarstva. I dok je prvo djelo ugledalo svjetlo dana u dva izdanja, drugi rukopis nije nikada objavljen, premda sadrži mnoge zanimljive podatke.⁶²

Uočava se i disperzija industrije koja ide prema što jeftinijoj radnoj snazi pa zapravo pravu sliku o industrijalizaciji može dati slika tvornica na području cijele županije. Grahor i Singer ne poznaju gradske granice i djeluju ondje gdje mogu ostvariti profit. Osobito se ta pojava zapaža pri osnivanju mlinova u Podravini, čime se nastoji preuzeti poslovanje mnogih vodenica na Dravi.

---

⁵⁸ *Izvoještaj za 1905.*, str. 72.

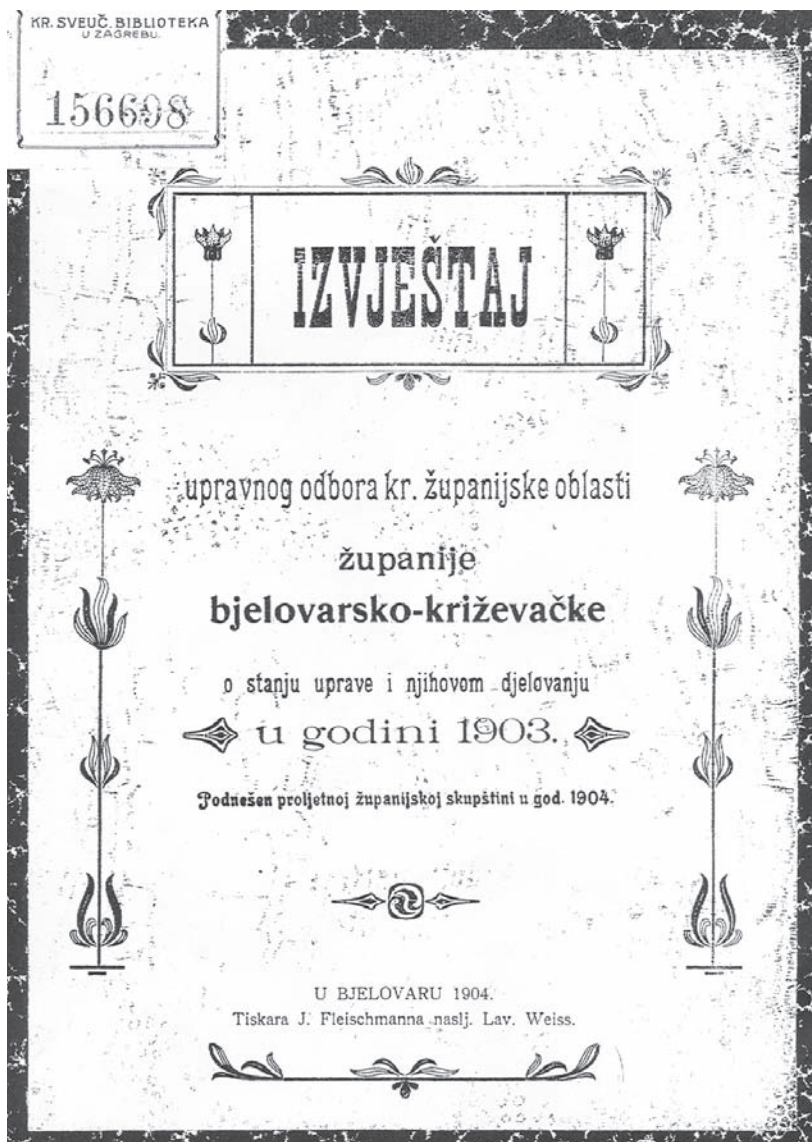
⁵⁹ *Izvoještaj za 1906.*, Bjelovar, 1907, str. 81.

⁶⁰ *Izvoještaj ... za 1904.*, str. 73.

⁶¹ Odličan opis prvog kina dao je Mato Lovrak u svojem autobiografskom romanu *Gimnazijalci*, (Zagreb, 1969.), 236-237: Ima u tom romanu i mnogo zanimljivih opservacija na Bjelovar od 1909. do 1914. godine i život njegovih stanovnika koji se većinom odnosi na život kolodvora (str. 270-271).

⁶² Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1-5, Zagreb, 1907-1912., (prvo izdanje). Drugo je izlazilo od 1910. do 1913. u 11 knjiga. Rukopis "Povijest obrta, trgovine i industrije" čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Teško je danas utvrditi stupanj razlike u ekonomskoj strukturi stanovništva među gradovima Hrvatske i trebat će mnogo istraživanja dok se dođe do dokumentiranih zaključaka.⁶³ Bilo je boljih i lošijih godina za trgovce pa je, na primjer, 1903. godina bila iznimno loša zbog suše i svinjske kuge, a prethodne je godine podbacila i

⁶³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima*, n.dj., 1.

žetva. Sve se to moglo odraziti i na političke prilike 1903. godine, kada je došlo do narodnog pokreta, nakon kojega ništa više nije bilo isto. Narod kao da se probudio iz sna i počinje kritizirati vladine odluke i stanje u privredi u pojedinim dijelovima zemlje. Usprkos nedovoljnoj podršci državne politike, čak i za izgradnju željeznica i cesta, Bjelovar je našao snage da riješi sve te probleme i Prvi svjetski rat dočekaao je kao napredno upravno, trgovačko, obrtno i industrijsko središte. S obzirom na ekonomsku strukturu tog kraja, vidi se da su najviše povećani obrt i industrija, i to ona koja je imala osiguranu sirovinsku bazu u bjelovarskom području. Bjelovar je iskoristio sve svoje prednosti da postane vodeće središte čitave regije. Ljudi koji su njima upravljali znali su iskoristiti svoje veze s državnim vrhom te ih u svakom slučaju možemo nazvati uspješnim menadžerima i nositeljima kapitala.

Od 7231 žitelja Bjelovara 1910. godine živio je od obrta i industrije 2121 žitelj, odnosno 29,33 %, što je bilo izvanredno povoljno. Od trgovine i bankarstva živjelo je 745 osoba ili 10,30 % stanovnika, što znači da su mnoge trgovine bile male i da su u njima radili svi članovi obitelji. Od prometa su živjele 344 osobe ili 4,76 % ukupnog stanovništva. Od javnih službi živjela je 971 osoba ili 13,43 % stanovništva, a od vojničkih službi 1003 osobe, dakle 13,87 % ili samo neznatno više od onih koji su živjeli od državnih ili gradskih javnih službi.⁶⁴ Sve je to Bjelovaru davalo značajke modernog gradića u kojem su bile vrlo uravnotežene razne privredne djelatnosti, od obrta, trgovine i industrije, koje istovremeno i opslužuje onih 27,30 % stanovništva koje je živjelo od rada u javnim službama i vojsci.

Bjelovar je bio multinacionalan i multifunkcionalan s izvanredno sposobnim ljudima u privredi, upravi i drugim djelatnostima. Svojim povezivanjem s Hrvatsko-srpskom koalicijom osigurao je dobar položaj u odnosu na druge gradove Hrvatske i Slavonije, pri čemu su uravnoteženi odnosi, bez naglašavanja bilo čije prevlasti, osiguravali gradu mir, red i prosperitet.

The transformation of Bjelovar from a military into an economic centre from 1871 until 1910

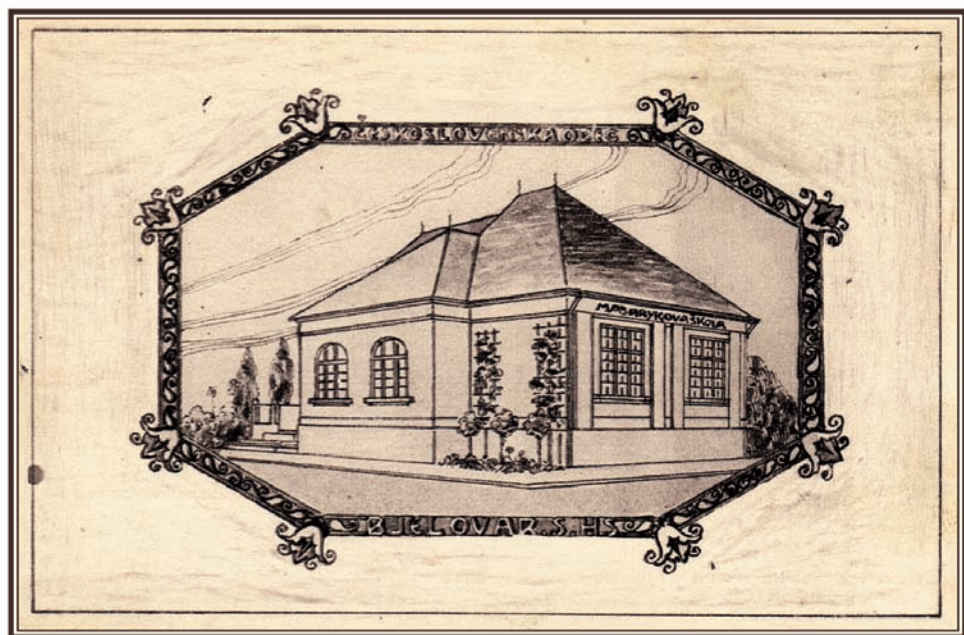
Summary

After demilitarization in 1871, Bjelovar was steadily developing until 1910, when it had characteristics of a modern, well-developed economy, trade, industrial and craft centre of the whole Bjelovar-Križevci County. It was important for Bjelovar to keep the characteristics of a military centre by building barracks as well, and it managed to draw in both the capital and the people who helped in its development.

Keywords: Bjelovar, industry, craft, trade, politics, economy.

Autorica: Prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, u miru,
Draškovićeve 23
10 000 Zagreb
mira.kolar@zg.htnet.hr

⁶⁴ Isto, str. 259.

*Nekadašnja zgrada Češke škole u Bjelovaru.
(Iz Zbirke poštanskih karata Gradskog muzeja Bjelovar)*

BJELOVAR PRIJE BJELOVARA

Sažetak

Problematika urbanizacije prostora na kojemu je danas smješten Bjelovar ne započinje njegovim formalnim ustrojem 1755. g., već u antičko doba, kada na tome prostoru nastaju naselja u zaleđu dravskog limesa bilo kao vojni logori koji su štitili važne komunikacijske pravce, bilo kao villae rusticae vojnih veterana koji su ovdje dobili zemlju. Arheološki nalazi s užeg područja grada svjedoče o postojanju naselja od 2. do 4. st. koje se nalazilo uz važnu longitudinalnu i transversalnu cestovnu komunikaciju koja se ovdje križala, čuvala ju je manja vojna posada. Naselje na platou između rijeka Plavnice i Bjelovacke nastalo je ili kao urbana cjelina iz vojnog utvrđenja ili kao civilno naselje koje je egzistiralo paralelno uz vojnu postaju. Današnji raster strogog centra Bjelovara ima ishodište u rimskoj koncepciji grada na sjecištu carda i decumanuma, gdje je najvažniji element mogući forum.

Nakon vremenskog hijatusa od nekoliko stoljeća prvi veći srednjovjekovni posjedi, temeljeni na gentilnoj osnovi (prve plemenske župe), svojim rubnim dijelovima preklapaju se ili dodiruju na užem području Bjelovara tako da ovdje više ne možemo očekivati logičnu urbanu strukturu: riječ je o posjedima Česmica, Plavnica Sveti Benedikt te Jakozerdahel. Te činjenice čine vrlo upitnom i godinu 1420., koju su recentni autori do sada smatrali kao godinu prvog spomena Bjelovara u vrelima kao "malog sajmišnog mjesta u rovišćanskoj županiji".

Propašću velike česmičke i plavničke župe prostorno se otvaraju nove urbanističke mogućnosti koje posebno dolaze do izražaja s porastom turske opasnosti nakon pada Čazme i napuštanja tvrđave Svibovec na rijeci Česmi.

Ključne riječi: antika, plemenska župa, Česmica, Plavnica sv. Benedikt, Jakozerdahel.

Ako promatramo razdoblje od njegova austrougarskog utemeljenja do danas, život današnjeg Bjelovara, jednog od najvećih naselja sjeverne Hrvatske, povijesno je vrlo dobro dokumentiran. No, iako je opća problematika naseljavanja širega bjelovarskog područja već razmatrana više puta,¹ uvijek se nametalo pitanje zašto je Bjelovar nastao na mjestu gdje se danas nalazi gradska jezgra te da li njegova

¹ v., npr., Jakovljević, G., 1989., 1990. i 2003.

povijest uistinu započinje s 1755. godinom. Kako bismo odgovorili na ta pitanja, pokazat ćemo da je postanak današnjeg naselja uvjetovan određenim činjenicama koje potvrđuju da korijene urbanog naseljavanja možemo pratiti od antičkih vremena te to naseljavanje, uz određena srednjovjekovna prostorna odstupanja, projicirati sve do današnjih dana.

Govoreći o antičkoj prošlosti bjelovarske mikroregije, moramo poći od nekoliko važnih činjenica. Prva je svakako ta da je nakon panonsko-delmatskog ustanka (6. – 9. g.) pod vodstvom jednog od Batona² 10. g. uslijedilo formiranje granice i osnivanje rimske provincije Panonije sa sjedištem u Ptuju (Poetovio).³ Prvo Trajanova (oko 100. g.), a zatim i Dioklecijanova podjela Panonije 297. g. na Primu (sjedište u Savariji, današnji Szombathely u Mađarskoj), Sekundu (sjedište u Sirmiju, današnja Sremska Mitrovica u Srbiji), Valeriju (sjedište u Sopiani, današnji Pecs u Mađarskoj) i Saviju (sjedište u Sisciji, današnji Sisak, pod koju je spadalo i područje današnje Bilogore)⁴ stvorili su politički, zemljopisni i ekonomski okvir koji je uvjetovao stvaranje tadašnjih naselja.

Formiranje limesa na Dunavu i Dravi strateški je uvjetovalo da se u njegovoj pozadini razvije široka mreža cestovnih komunikacija koja je prije svega imala vojničko obilježje, a zatim – definitivnom pacifikacijom šireg područja – i ekonomsko. Batonov ustanak uvjetovao je uporabu čak tri rimske legije – VIII. Auguste iz Petovija, IX. Hispanie iz Siscije i XV. Apolinaris iz Emone – koje su na Dravu izbile na više sektora, vojno djelovale uzvodno i nizvodno te pristupile gradnji limesa.⁵ U pozadini je kao glavna logistička komunikacija bila cesta Petovij – Mursa (Osijek).

Itinerarium Antonini, *Tabula Peutingeriana* i *Itinerarium Hierosolimitanum* iz 3. i 4. st., dajući longitudinalni pregled glavnih rimskih komunikacija u provincijama, pokazuju da je Bilogora bila omeđena, osim spomenutom, i južnim magistralnim pravcem Siscija – Sirmij, ali transverzalne spojnice među tim cestama nisu zabilježene. Njih ne bilježi ni *Itinerarium Molinari*, ali detaljna rekognosciranja terena i nalazi prigodom poljodjelskih i građevinskih radova pokazuju da s velikom sigurnošću možemo rekonstruirati bar šest glavnih pravaca smjerom sjever-jug,⁶ koji su išli ili jedinim mogućim putem kroz bilogorske klance i uz rječne tokove ili strateškim kotama važnim za vojničke operacije.

Dvije vicinalne ceste nedvojbeno su se križale baš na području Bjelovara. Ona koja se prostirala pravcem zapad-istok dolazila je od Klokočevca (zemljište Đure

---

² Mócsy, A., 1962., str. 544-548.

³ Saria, B., 1951., sub voce Poetovio, stup., str. 1171.

⁴ Mócsy, A., 1962., str. 588.

⁵ v., npr., Bösendorfer, J., 1952.

⁶ Lovrenčević, Z., 1980., 1981.

Filipovića) i šume Bedenik, prelazila preko potoka Plavnice (bila je vidljiva pri melioracijskim radovima 1940. g.) i ispod današnje Zagrebačke ulice (pri temeljitoj rekonstrukciji ulice 1968. g. njen trag uočen je na dubini od 180 cm), a nastavljala je ispod Kvaternikova trga svoj put prema Mlinovcu. Ondje su pri prvoj rekonstrukciji današnjeg mosta na Bjelovackoj 1945. i kasnijoj regulaciji Bjelovacke između 1960. i 1965. g. otkriveni veliki obrađeni kameni blokovi vjerojatno antičkog mosta.

Druga cesta u pravcu sjever-jug dolazila je od Kupinovca i pored Trojstvenog Markovca, vjerojatno uz današnji potok Bjelovacku (bila je vidljiva u obali potoka u šumi Lug), spajala se s onom koja dolazi sa zapada te je ispod današnjeg Matoševa trga usmjerena na jug u pravcu Velikog Korenova. Rimsko pravilo vojničkog čuvanja i kontroliranja cestovnih križišta vjerojatno i ovdje upućuje na postojanje vojničke postaje ili logora u toj funkciji koji mogu, ali i ne moraju, imati dodirnih točaka s civilnim naseljem. To razmišljanje potkrjepljuje i nalaz otpadne jame između Šešičeve šume i mlina u Lugu prigodom produbljivanja korita Bjelovacke 1960. g. s ostacima amfora, ulomaka stakla, dijelova posuda te Hadrijanovim novcem.⁷

No, areal rimskih nalaza na području Bjelovara mnogo je širi od područja uz Bjelovacku. U vrtu kuće Bedeković na Radićevu trgu 1950. g. pronađene su keramičke vodovodne cijevi, na uglu ulica I. V. Trnskog i Šenoine pri kopanju jaraka za kanalizaciju 1957. g. pronađena je staklena bočica, a suznica (lakrimarij) pri kopanju temelja vatrogasnog spremišta na Matoševu trgu godinu dana prije toga. Osim tih nalaza iz svakodnevnog života stanovništva spomenimo i nalaze rimskih grobova na nekadašnjem zemljištu mlinara Nemeta u Novoseljanima s novcem Konstantina II. i Konstansa te na lokaciji spomenutoga vatrogasnog spremišta. U tome vjerojatno treba tražiti podrijetlo i dijela mramorne stele s edikulom (danas uzidane iznad portala župne crkve sv. Terezije Avilske) u kojoj je – prema prvotnoj Brunšmidovoj interpretaciji – prikaz legende o Argonautima (vjerojatno Jason i Medeja na Argu),⁸ dok je N. Cambi nedvojbeno dokazao da je riječ o motivu bijega Ifigenije s Tauride te ga je datirao u drugu polovicu 2. st.⁹ Dodamo li tome slučajne nalaze novca s lokacija vojnog strjelista u šumi Bedenik 1947. g. (Hadrijan i dijelovi oružja) i Velikih Sredica 1937. g. (Konstantin I.) te recentni nalaz posrebnog folisa iz Gudovca (Maksimijan Herkulije), dobivamo i teritorijalnu rasprostranjenost naselja i vrijeme njegova trajanja od 2. do 4. st.

Najznačajniji nalaz ipak je ovogodišnji slučajni zbirni nalaz rimskog novca iz Ulice A. Topića Mimare u Bjelovaru u kojem je sadržano 3970 komada brončanih folisa careva Maksimina Daje, Konstantina I. i Licinija (druga tetrahija kasnog

---

⁷ Lovrenčević, Z., 1960.

⁸ Brunšmid, J., 1901., str. 125-127.

⁹ Cambi, N., 2003.

Carstva) kovanih u Sisciji i Nikomediji; on se nalazi u perimetru pretpostavljenog naselja, oko 500 m zapadno od ceste uz Bjelovacku te je vjerojatno samo dio nečije tridesetogodišnje uštedevine pohranjene u zemlju zbog moguće opasnosti za vlasnika.¹⁰

Spomenuta dva groblja ocrtavaju istočnu (Novoseljani) i južnu (Matošev trg) granicu naselja uzmemo li u obzir činjenicu da su se nekropole u vrijeme kasnog Carstva pozicionirale izvan gradskih zidina uz *cardo* i *decumanum*. Zapadna i sjeverna granica još su nedefinirane, iako su svakako povezane sa zemljopisnim značajkama terena (plato na kojem je današnji grad nalazi se između potoka Plavnice i Bjelovacke, a na sjeveru je razdjelnica između Bjelovara i Letičana, gdje je 1937. g. pronađen novac cara Probusa).

Nalazi s čitavoga spomenutog areala Bjelovara ukazuju na dvije mogućnosti: ili je riječ o zasebnom vojničkom logoru koji je čuvao križište cesta te civilnom naselju pored njega ili pak o civilnom naselju koje se – kada je stabilizirana vojna situacija na limesu – razvilo iz vojnog uporišta (isto tako moguće je da je riječ o trgovištu ili jednostavnom *vicusu*, vojnički čuvanoj *statio*, *mansio* i sl.), ali svakako nedvojbeno možemo reći da je ono trajalo od 2. do 4. st. Isto tako vidi se da se urbanistički oblik rimskog logora (*cardo* i *decumanum* koji se sijeku pod pravim kutem, a u sjecištu je glavni trg – *forum*), nalazi i u osnovi urbanističke podloge današnjeg Bjelovara, iako to nisu prepoznali raniji istraživači.¹¹

To bezimeno vojno i civilno rimsko naselje svakako je bilo važno i zbog činjenice što su se u njegovoj neposrednoj blizini, gotovo na podjednakim udaljenostima, nalazile *villae rusticae* vjerojatno vojnih veterana koji su ovdje dobili zemlju (Kupinovac – šuma Ljutica, pronađene šesterokutne ciglice i rimska keramika; Trojstveni Markovac – zemljište Remenarić, pronađene tegule i željezne sulice; Kraljevac, kraj Rovišća – građevinski materijal, keramika; Dautan itd.) dajući tim posjedima vojničku zaštitu i razvijajući s njima značajne ekonomske odnose. Isto tako, naselje je bilo približno jednako udaljeno od poznatih antičkih centara kao što su *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), *Aquae Balissae* (Daruvarske Toplice), *Iovia* (Ludbreg), *Pyrri* (Komin) i *Siscia* (Sisak).

Propašću Zapadnoga Rimskog Carstva, kada su sve četiri Dioklecijanove Panonije (Primu, Sekundu, Valeriju i Saviju) poharala barbarska plemena sa sjevera, formirana je demografska osnova koja je u najznačajnijim obilježjima očuvana i do danas. Naime, nakon što su zaposjeli Panoniju Istočni Goti (453. g.), Langobardi (527. g.) i Avari (568. g.), ovdje se početkom 6. st. naseljavaju Slaveni; kada je Karlo

¹⁰ Nalaz je bio pohranjen u vrećicu od organskog materijala (vjerojatno koža) te položen u keramičku posudu s poklopcem, koji je uništen zbog male dubine ukopa i poljoprivredne obrade zemljišta. Pored nalaza nije bilo tragova ni arhitekture ni drugih arheoloških artefakata.

¹¹ v., npr., Horvat A., 1960., str. 15.

Veliki krajem 8. st. uništio avarsku državu, Slaveni ostaju u Panoniji dominantni stanovnici. Prodorom Mađara preko Karpata u Podunavsku nizinu krajem 9. st. Slaveni su potisnuti na jug; nekadašnje Panonija Valerija i Prima (izuzev njenoga sjeverozapadnog dijela koji su imali Nijemci) potpadaju pod mađarsku, a Panonija Savija i Sekunda (dakle, i područje Bilogore) pod slavensku vlast, dok rijeka Drava postaje granica između tih dviju demografskih skupina.

O ranom srednjem vijeku na području Bjelovara još uvijek nemamo arheoloških podataka o tome što se tada događalo s tim naseljem antičkih korijena, ali možemo konstatirati da je postojao određeni vremenski hijatus u daljnjem naseljavanju izazvan turbulentnim povijesnim zbivanjima. Središte toga srednjovjekovnog života nije više oko nekadašnjeg rimskog foruma, već se ono disperzira u bližu okolicu, gdje su se formirale "urbane" cjeline temeljene na tadašnjoj osnovnoj strukturi stanovništva gentilnog oblika (kao i kod ostalih srednjovjekovnih naselja sjeverozapadne Hrvatske), odnosno da je osnova svemu bila uža i šira porodica, rod ili pleme; ono je iznjedrilo najstarije plemstvo te ustrojilo upravni sustav u čijoj je osnovi bila plemenska župa. Njihovi tragovi prate se u povijesnim vrelima već od polovice 13. st.¹²

Najstarija plemenska župa na području današnjeg Bjelovara svakako je Česmica koja se prvi put pojavljuje u srednjovjekovnim vrelima 1244. g. u ispravi kojom kralj Bela za zasluge daruje velike posjede banu Dioniziju.¹³ U ispravi se opisuju i njene granice, navodi se da se Česmica (tada već grad) nalazi istočno od Komarnice (Novigrada Podravskog) te da se istočno od nje nalaze zemlje roda Drživoja kod Gordove (Velikog Grđevca). Česmica također graniči sa zemljama kneza Hudine i vodom Črnc koji utječe u Česmu (ta se granica odnosno posjed Međurječje / Međurača/ *explicite* spominje i u ispravi iz 1245. g.¹⁴), a njena je sjeverna granica Črešnjevica, što se vidi iz isprave čazmanskog kaptola o prodaji nekih česmičkih zemalja 1251. g.¹⁵ Godine 1262. kralj Bela darovao je županu Zagudu zemlje nekog Mikova, koji je umro bez nasljednika,¹⁶ a 10. travnja 1264. Salamonovu sinu Simonu posjed Prodavić (Virje) s granicama kod Gorbonoka (Kloštar Podravski) i Mušinje (Šandrovac), a tom se prigodom spominju i česmički jobagioni Jurko te njegov sin Brasan;¹⁷ potvrđnicu te isprave učinio je kralj Ladislav 1. ožujka 1273. g.¹⁸ Iz 1268.

---

¹² Ćuk, J., 1916.

¹³ Smičiklas T., 1906., str. 229-234., nr. 205.

¹⁴ Ibid., str. 274-276., nr. 240.

¹⁵ Ibid., str. 474-476., nr. 411.

¹⁶ Smičiklas, T., 1907., str. 235-236., nr. 739.

¹⁷ Ibid., str. 294-295., nr. 789.

¹⁸ Smičiklas, T., 1908., str. 21-22., nr. 23.

g. sačuvana je bilješka u kojoj je riječ o česmičkim županima¹⁹ te se potvrđuje status Česmice kao sjedišta velike plemenske župe. Godine 1277. neki česmički plemići pred čazmanskim kaptolom prodaju dio svojih zemalja koje se djelomično nalaze i na području Otne (Novi Pavljani).²⁰ Nakon stotinjak godina, točnije 5. siječnja 1370. g., u ispravi bana Petra Zudora povezanoj s nasiljem Stjepanova sina Ladislava počinjnim Bodorovu sinu Stjepanu iz Kloštra,²¹ spominje se opet jedan česmički plemić – Pavao Petrov.

Polovicom 14. st. već je pri kraju nezaustavljiv proces propadanja staroga upravnog sustava temeljenog na starim župama i plemstva vezanog na stare rodove. Kao banov zamjenik križevački je župan na teritoriju sjeverozapadne Hrvatske bio u najboljem položaju da pod svoju vlast stavi svekoliko plemstvo, što će reći da je po novom teritorijalnom ustrojstvu to plemstvo pripalo Križevačkoj županiji, odnosno da su stare plemenske župe postale suvišne kao teritorijalno-upravne jedinice: umjesto njih nastaju provincije i distrikti. Tako se u vrelima više ne spominje ni česmička župa te čak postoji i gotovo dvjestogodišnji hijatus samog spominjanja imena Česmice. Međutim, ona je nastavila živjeti te je bila sjedište crkvene župe s crkvom sv. Marije, o čemu je riječ i u ispravi od 17. siječnja 1415. g., kojom papa Ivan XXIII. odobrava ugovor o plaćanju desetine od jedne zlatne forinte njezinu župniku i župljanima.²² Česmica se spominje i 24. svibnja 1429. g., kada Nikola Tomin iz Česmice – nadarbenik župne crkve u Vrtlinskoj – moli papu Martina V. prijevremeno stjecanje crkvenih beneficija,²³ odnosno 8. studenoga 1435. g. kada papa Eugen IV. podjeljuje plemkinji Elizabeti Ivanovoj potpune oproste.²⁴ Posljednji pak spomeni odnose se na izopćenje Ivana, Ladislava i Mihaela Geszth de Lak 1467./68. g. zbog njihova neplaćanja desetine zagrebačkom kaptolu i biskupu,²⁵ na župnika Gala iz Česmice u popisu župa iz 1501. g.,²⁶ odnosno na plemićkog suca križevačke županije Ivana Česmičkog 1525. g.²⁷

U današnjoj topografiji terena, koja uključuje i arheološke nalaze, riječ je o tome da je sjedište Česmice bilo na području bjelovarskog predgrađa Novoseljani,

---

¹⁹ Smičiklas, T., 1907., str. 483., nr. 948.

²⁰ Smičiklas, T., 1908., str. 195-196., nr. 177.

²¹ Smičiklas, T., 1916., str. 227-228., nr. 163.

²² Lukinović, A., 1992., str. 469-470., nr. 349.

²³ Lukinović, A., 1994., str. 308., nr. 303.

²⁴ Ibid., 442., nr. 432.

²⁵ Buturac, J., 1968., str. 297., nr. 222.

²⁶ Rački, F., 1872., str. 215.

²⁷ Stipišić, J. – Šamšalović, M., 1964., str. 571., nr. 4639.

odnosno na poziciji pravoslavne crkve sv. Duha koja se nalazi na dominantnoj koti velikoga srednjovjekovnog gradišta. Gradište strmo pada prema potoku Bjelovackoj, a nešto je blaža strmina prema istoku. U okolici crkve i danas se po poljima mogu naći ulomci srednjovjekovne keramike.

Drugo staro središte, koje se prostiralo zapadno od današnjeg Bjelovara, jest Plavnica. Njegovo postojanje možemo također pratiti od polovice 13. st., i to u ispravi u kojoj ban Stjepan 4. travnja 1255. g. priznaje slobode plemićima Rovišća.²⁸ U ispravi je riječ o tome da se Plauna (Plavnice) nalazi istočno od Rovišća, a u kronološki sljedećoj – od 20. srpnja 1262. g.,²⁹ kojom rovišćanski župan Jurša daruje knezu Prevši zemlju Klokočevac – daje se i odrednica koja će ubuduće pratiti taj posjed; riječ je, naime, o crkvi sv. Benedikta u Plavnicama prema kojoj je od Rovišća vodila “velika cesta” (nekadašnja rimska *magna via*), a u blizini su bili i posjedi kneza Pankracija te zemlja Klokočevac kneza Prevše.

Godine 1268. u Plavnicama je zemlju imao Črnoglav,³⁰ a u toj ispravi jasno se naznačuje da je zemljopisna granica posjeda potok Plavnica. Taj potok potvrđen je kao pravno priznata granica u kupoprodajnim ugovorima od 24. lipnja 1278.,³¹ 16. lipnja 1279.³² te 12. lipnja 1280. g.,³³ a te posljednje godine čazmanski kaptol izdao je ispravu o zamjeni zemalja u kojoj se po prvi put spominje cjeloviti naziv posjeda – Plavnica sv. Benedikt – pored zemalja kneza Ladislava³⁴ (crkva sv. Benedikta spominje se i u popisu župa iz 1334. g.³⁵).

Čazmanski kaptol 9. siječnja 1358. g. prepisuje povelju iz 1266. g. kojom župan Pankracije prodaje svoju zemlju Klokočevac Vidovu sinu Leustahiju iz Plavnica,³⁶ a 1367. g. doznajemo da je posjed Plavnica – barem u jednom dijelu – bio kraljevski budući da kralj Ludovik mijenja s arhiđakonom Petrom i njegovim bratom Andrijom Plavnicu i Strezu (Pavlin Kloštar) za Otnu (Novi Pavljani), Orbovnu (Obrovnica) i

---

²⁸ Smičiklas, T., 1906., str. 596-598., nr. 514.

²⁹ Smičiklas, T., 1907., str. 230-231., nr. 734.

³⁰ Smičiklas, T., 1907., str. 481-482., nr. 946.

³¹ Smičiklas, T., 1908., str. 247-248., nr. 213.

³² Ibid., str. 301-302., nr. 251.

³³ Ibid., str. 348-349., nr. 293.

³⁴ Ibid., str. 368-369., nr. 312.

³⁵ Rački, F., 1872., str. 215.

³⁶ Smičiklas, T., 1914., str. 445., nr. 341.

Mušinju (Šandrovac).³⁷ Nalog bana Nikole Seča o toj zamjeni proveo je čazmanski kaptol 8. svibnja iste godine,³⁸ a relevantne isprave prepisao je isti kaptol 1397. g.³⁹

Godine 1377. posjed Plavnica pripadao je plemićima iz Kamarče (Novigrad Podravski; riječ je o Dioniziju – sinu Petra, Nikoli – sinu Dominika te Petru, Jakovu i Grguru – sinovima Mateja) i oni ga dijele međusobno u nazočnosti banova povjerenika (Benedikt, sin Leopolda iz Jakozerdahela) i izaslanika čazmanskog kaptola (Barnab).⁴⁰ Ta podjela i novonastalo stanje izrijekom se spominju u terminima Sveti Benedikt i Nove Plavnice u ispravi o djevojačkoj četvrtini Margareti Blažovoj i Dragoji Andrijinov iz 1381. g.⁴¹

Godine 1394. Stjepan, sin Ladislava iz Plavnice, spominje se kao jedan od svjedoka uvođenja Martina i Sigismunda Dersa u posjed Rovišća,⁴² a već sljedeće godine u vrelima nalazimo nekoliko isprava koje svjedoče o sporovima povezanim s vlasništvom nad Plavnicom: prvo su se oko podjele Plavnice, Streze i Hutenovca uspjeli nagoditi vrbovečki arhiđakon Ivan, župnik Nikola iz Čazme i Martin iz Miletinca te Pavao i Doroteja sa zagrebačkog Griča,⁴³ što su samo tjedan dana kasnije potvrdili i novom ispravom o pobratimstvu, zajedničkom uživanju i nasljeđivanju.⁴⁴ Što se događalo u sljedeće dvije godine ne znamo, no 1397. kralj Sigismund nalaže banu Nikoli Gorjanskom da u te posjede uvede Pavla iz Zagreba,⁴⁵ što je zagrebački kaptol i obavio 16. studenoga.⁴⁶ Međutim, ta priča nije bila baš pravno jasna. Budući podban Ivan Antimov već 21. studenoga iste godine sudi o Pavlovu pravu na posjede temeljem različitih priloženih isprava.⁴⁷ Zadnje pak spomene Plavnice u vrelima imamo u 15. st. u ispravi župana Stjepana Batora koji se odnose na parnicu plemića iz Svetog Benedikta, Jakozerdahela, Beloblaća (Veliko Trojstvo) itd.,⁴⁸ u popisu župa

---

³⁷ Smičiklas, T., 1916., str. 15-19., nr. 9.

³⁸ Ibid., str. 28-30., nr. 16.

³⁹ Smičiklas, T., 1990., str. 301., nr. 196.

⁴⁰ Smičiklas, T., 1934., str. 298-301., nr. 213.

⁴¹ Smičiklas, T., 1976., str. 205-207., nr. 174.

⁴² Smičiklas, T., 1981., str. 598., nr. 418.

⁴³ Smičiklas, T., 1990., str. 68-69., nr. 52.

⁴⁴ Lukinović, A., 1992., str. 7-8., nr. 8.

⁴⁵ Smičiklas, T., 1990., str. 280., nr. 181.

⁴⁶ Ibid., str. 288-289., nr. 189.

⁴⁷ Ibid., str. 290-296., nr. 191.

⁴⁸ Buturac J., 1968, str. 315., nr. 397.

iz 1501. g. (župnik sv. Benedikta bio je Martin)⁴⁹ te 1525. g. kada ga kupuje Stjepan iz Gudovca.⁵⁰

Treći veliki posjed na području današnjeg Bjelovara jest Jakozerdahel, kojemu je središte bilo na mjestu današnje tvornice mliječnih proizvoda Sirela u predgrađu Velike Sredice. Iako je još J. Čuk razmatrao genealogiju roda Jakovova,⁵¹ u vrelima ga decidirano prvi put nalazimo relativno kasno, 1334. g. u prvom popisu župa zagrebačke biskupije (župa sv. Martina u Sredicama, odnosno Zerdahelu)⁵² te 1349. g. u ispravi kojom zagrebački kaptol izvješćuje bana Nikolu o nepravednom ubiranju daća u kraljevini Slavoniji (osim Jakozerdahela, s područja današnje županije spominju se još Nova Rača, Brezovac, Svibovac, Međurača, Garešnica, Garić, Ploščica, Veliki Grđevac i Veliki Zdenci).⁵³

U početku jedinstven posjed podijelili su 1370. g. Egidije – sin Petrov i Farkaševi sinovi s Grgurom – sinom Jakova (od posljednjega posjed ima ime).⁵⁴ Ladislav iz Jakozerdahela našao se u sporu 1377. g. s komarničkim plemićima Ladislavom i Stjepanom oko zauzeća posjeda Ugrunovac,⁵⁵ a 1390. g. saznajemo da je Jakozerdahel bio sjedište župe sv. Martina s rektorom Mihajlom,⁵⁶ koji se spominje i 1393. g. u potvrđnici kanonika Ivana za selo Vojnovac, ispod Velikog Kalnika.⁵⁷

I u prvoj polovici 15. st. ima mnogo vrela u kojima je riječ o župi pa tako i o crkvenim osobama koje su ondje imale posjede, odnosno bile su službenici u župi. Tako kronološki saznajemo da je ondje 1402. g. posjede imao Blaž, klerik zagrebačkog kaptola (njegov posjed obuhvaćao je još Međuraču i Rovišće),⁵⁸ da 1405. g. u međašenju posjeda Botinovac sudjeluje i Petar, sin Luke iz Jakozerdahela,⁵⁹ a iste godine spominje se i najznamenitija obitelj iz Jakozerdahela – Briga – koja je prvotno bila vlasnik susjednog Miletinca (Martin Briga).⁶⁰

---

⁴⁹ Rački, F., 1872., str. 215.

⁵⁰ Stipišić, J. – Šamšalović, M., 1961., str. 550., nr. 4153.

⁵¹ Čuk, J., 1916., str. 170-172.

⁵² Rački, F., 1872., str. 215.

⁵³ Smičiklas, T., 1913., str. 528-529., nr. 399.

⁵⁴ Smičiklas, T., 1916., str. 262-267., nr. 189.

⁵⁵ Smičiklas, T., 1934., str. 336., nr. 244.

⁵⁶ Smičiklas, T., 1981., str. 315-316., nr. 226.

⁵⁷ Ibid., str. 487., nr. 349.

⁵⁸ Lukinović, A., 1992., str. 168-172., nr. 151.

⁵⁹ Ibid., str. 240-241., nr. 192.

⁶⁰ Ibid., str. 245-246., nr. 196.

Godine 1419. Jakov Grgurov, župnik crkve sv. Martina u Jakozerdahelu, moli papu Martina V. imenovanje zagrebačkim kanonikom,⁶¹ a zagrebački kanonik Ivan Egidijev iz Jakozerdahela 1421. g. moli dodjelu komarničkog arhiđakonata.⁶² Sljedeće godine Donizije Valentinov iz Jakozerdahela (župnik crkve sv. Đurđa u Đurđevcu) odlukom pape uveden je u posjed zagrebačkog kanonikata i čazmanske kantorije,⁶³ a 1424. g. – budući da mu ranije nisu uslišane molbe – Ivan Egidijev moli papu varaždinski arhiđakonat.⁶⁴ Njegovo je moljakanje nastavljeno i dvije godine kasnije traženjem podjelbe zagrebačkog lektorata (tom prigodom saznajemo da je imao i funkciju kraljevog kapelana),⁶⁵ što mu je konačno ubrzo i odobreno.⁶⁶ I Jakov Grgurov uspio je u svojim namjerama da postane zagrebačkim arhiđakonom, ali je bio toliko pohlepan te nije istodobno napustio župu sv. Martina zasluživši kazne kojih ga je papa oslobodio 1429. g.⁶⁷ te uveo u već navedeni posjed.⁶⁸ Jakov je čak uspio zadržati i župu sv. Martina još dvije godine.⁶⁹

Jakozerdahel se spominje i 1481. g. kada je Blaž Briga 2. veljače zbog nasilja nad susjedima osuđen s mnogim drugim plemićima križevačke i virovitičke županije,⁷⁰ a župa sv. Martina u popisu župa iz 1501. g.⁷¹ Posljednje odrednice za Jakozerdahel nalazimo pak 1508. g., kada Grgur Bontuševac sudjeluje u pravnom sporu Mateja Faltaka i Jurja Potočkog pred podbanom Pavlom Čavlovićem,⁷² odnosno 1512. g. kada je vlasnik posjeda Stjepan iz Gudovca.⁷³

Iz navedenog odabira izvora razvidno je da početkom 15. st. današnji Bjelovar pod tim imenom jednostavno ne postoji kao urbana cjelina u perimetrima današnjeg grada, današnje ime ne odgovara Bjelovaru iz srednjovjekovnih vrela (prvo, i D. Csánki pretpostavlja da to ime iz 1420. g. odgovara Bjelovaru u šomođskoj žu-

---

⁶¹ Ibid., str. 562., nr. 414.

⁶² Lukinović, A., 1994., str. 1., nr. 1.

⁶³ Ibid., str. 80-81., nr. 71.

⁶⁴ Ibid., str. 166-167., nr. 161.

⁶⁵ Ibid., str. 215., nr. 189.

⁶⁶ Ibid., str. 219., nr. 194.

⁶⁷ Ibid., str. 282-283., nr. 269.

⁶⁸ Ibid., str. 283-285., nr. 270.

⁶⁹ Ibid., str. 310., nr. 306.

⁷⁰ Šufflay, M., 1906.

⁷¹ Rački, F., 1872., str. 215.

⁷² Laszowski, E., 1905., str. 22-23., nr. LXIII.

⁷³ Stipišić, J. – Šamšalović, M., 1961., str. 538., nr. 4017.

paniji,⁷⁴ drugo, Bellowarcz iz 1495. g. toponomastički odgovara današnjem Belovar – Moravču u nekadašnjoj križevačkoj županiji⁷⁵), a njegov prethodnik nije ni nekadašnje Beloblačje jer je riječ o nekadašnjem sinonimu za Veliko Trojstvo.⁷⁶

Isto tako potpuno je netočna odrednica pripisivana našem srednjovjekovnom «Bjelovaru» da je riječ o «malom sajmišnom mjestu u rovišćanskoj županiji» jer je pravo sajmovanja kraljevska povlastica koja se dodjeljuje posebnim poveljama, a koje je – zajedno s prikupljanjem carine – jedno od velikih prihoda kraljevske komore (*lucrum camerae*). Naime, carine (*ius tributi*; nadležni službenici su tavernici) – naročito značajan izvor prihoda do 13. st. – dijele se na pogranične i tuzemne, odnosno po vrsti putova kojima se trguje (s vodenih i kopnenih putova ubirala se cestarina, mostarina i prevozarina). Pogranična carina ubire se za svaku uvezenu i izvezenu robu, a iznosi trideseti dio od ukupne vrijednosti robe (odatle tridesetina, *tricesima*, *harminczad* ili *harmica*).⁷⁷ Te su carine, između ostalog, namijenjene i za održavanje cesta i putova koji imaju i vojničku funkciju (o njihovu održavanju brine kralj), a daća koju trgovci plaćaju, vozeći njima robu, naziva se *telonium* ili *tributum*.⁷⁸ S pravom carine usko je povezano i pravo sajma (*privilegium fori*)⁷⁹ jer je svako trgovište ujedno i carinsko mjesto. Od sve robe donesene na sajam plaća se carina koja pripada kralju ako je on nije darovao vlastelinu ili gradu ili pak ukinuo za određeno trgovište (*liberum forum*). Uz pravo sajma povezan je i tzv. *ius stapulae*, budući da su strani trgovci smjeli donijeti svoju robu samo u ona trgovišta koja su imala spomenutu povlasticu.

Prave začetke baroknog Bjelovara treba tražiti od njegova prvoga kartografskog spomena kao neutvrđenog mjesta na karti Johanna Winklera iz 1639. g.,⁸⁰ preko prvog spominjanja Bjelovara kao utvrđene stražarnice na karti Martina Stiera iz 1660. g.⁸¹ do njegova određenja kao utvrde u izvješću zapovjednika križevačke kapetanije Ivana Herbersteina iz 1666. g.⁸² No, to je već problematika koja će biti obrađena drugom prigodom.

⁷⁴ Csánki, D., 1893., str. 19., bilj. 4.

⁷⁵ Adamček, J. – Kampuš, I., 1976., str. 15.

⁷⁶ Horvat, A., 1960., str. 19., bilj. 22.

⁷⁷ Herkov, Z., 1956., sv. I., 483. U bečkom državnom arhivu čuva se zbirka dokumenata (Hungarische Registratur) u kojoj se, između ostalog, nalaze isprave o sakupljanju tridesetine u Slavoniji od 1534. - 1600. g.; v. Laszowski, E., 1907., str. 180-183.; Bélloszténéc, J, 1740., str. 125.

⁷⁸ Bélloszténéc, J, 1740., str. 209. Herkov, Z., 1956., sv. II., str. 490-500.

⁷⁹ Odredbom bana Mikca Koprivnica je dobila taj privilegij 29. kolovoza 1337. g.

⁸⁰ Slukan – Altić, M., 2003., str. 23-24.

⁸¹ Ibid., str. 24-25.

⁸² Lopašić, R., 1887., str. 318.

Bibliografija

- Adamček, J. – Kampuš, I., 1976. – Adamček, J. – Kampuš, I., Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću, Institut za hrvatsku povijest – Izvori za hrvatsku povijest 3, Zagreb, 1976.
- Bélloszténecz, J., 1740. – Bélloszténecz, J., *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium, selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomatice illyrico delicatis illustratum, Zagrabiae, 1740.*
- Bösendorfer, J., 1952. – Bösendorfer, J., Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju, Rad JAZU, knj. 286., Zagreb, 1952., str. 143-170.
- Brunšmid, J., 1901. – Brunšmid, J., Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, n.s. br. 5, Zagreb, 1901., str. 87-168.
- Buturac, J., 1968. – Buturac, J., Inventar i regesti za starije dokumente zagrebačkoga kaptolskog arhiva g. 1401.-1700., Arhivski vjesnik XI - XII, Zagreb, 1968. - 1969., str. 261-319.
- Cambi, N., 2003. – Cambi N., Stela iz župne crkve u Bjelovaru, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 27 – Ivanki Reberski u čast, Zagreb, 2003., str. 19-25.
- Csánki, D., 1893. – Csánki D., *Körösmegye a XV-ik században*, Budapest, 1893.
- Ćuk, J., 1916. – Ćuk, J., Podravina od Bednje do Voćinke i susjedna područja do polovice četrnaestoga vijeka, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva, god. XVIII., Zagreb, 1916., str. 169-232.
- Herkov, Z., 1956. – Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, Djela JAZU, knj. 48., sv. I. i II., Zagreb, 1956.
- Horvat, A., 1960. – Horvat, A., O Bjelovaru – gradu ortogonalnog sistema, Bulletin Odjela VII za likovne umjetnosti JAZU, god. VIII., br. 1., Zagreb, 1960., str. 12-21.
- Jakovljević, G., 1989. – Jakovljević, G., Arheološka topografija Bilogore, Bjelovarski zbornik '89, Bjelovar, 1989., str. 108-119.
- Jakovljević, G., 1990. – Jakovljević, G., Arheološka topografija Bilogore – antički period, Bjelovarski zbornik '90, Bjelovar, 1990., str. 114-123.
- Jakovljević, G., 2003. – Jakovljević, G., Povijest naseljenosti bjelovarskog kraja do osnutka grada, u: Slukan Altić M., Povijesni atlas gradova, I. sv., Bjelovar, Zagreb, 2003., str. 11-19.

- Laszowski, E., 1905. – Laszowski, E., Listine općine Sv. Jelene Koruške kod Križevaca, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, god. VII., Zagreb 1905., str. 1-45.
- Laszowski, E., 1907. – Laszowski, E., Bilješke iz c. k. držav. financ. arkiva u Beču, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, god. IX., Zagreb 1907., str. 176-194.
- Lopašić, R., 1887. – Lopašić, R., Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu, Starine JAZU, knj. XIX., Zagreb, 1887., str. 1-80.
- Lovrenčević, Z., 1960. – Lovrenčević, Z., Nalazi iz rimskog doba u Bjelovaru i okolici, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske br. 4, Zagreb, 1960., str. 126-127.
- Lovrenčević, Z., 1980. – Lovrenčević, Z., Rimske ceste i naselja u Bilogorsko-podravskoj regiji, Arheološki pregled 21, Beograd, 1980., str. 233-248.
- Lovrenčević, Z., 1981. – Lovrenčević, Z., Rimske ceste i naselja u Bilogorsko-podravskoj regiji – II deo, Arheološki pregled 22, Beograd, 1981., str. 195-208.
- Lukinović, A., 1992. – Lukinović, A., Povijesni spomenici zagrebačke biskupije (1395. - 1420.), Zagreb, 1992.
- Lukinović, A., 1994. – Lukinović, A., Povijesni spomenici zagrebačke biskupije (1421. - 1440.), Zagreb, 1994.
- Mócsy, A., 1962. – Mócsy, A., Pannonia p.o. u: RE, suppl. IX, Stuttgart, 1962.
- Rački, F., 1872. – Rački, F., Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine JAZU, knj. IV., Zagreb, 1872., str. 201-229.
- Saria, B., 1951. – RE, sv. 21/I, Stuttgart, 1951.
- Slukan Altić, M., 2003. – Slukan Altić, M., Na braniku “ostatka-ostataka” – Bjelovar i njegova naselja u kartografskim izvorima 16. i 17. stoljeća, Povijesni atlas gradova, I. sv., Bjelovar, Zagreb, 2003., str. 21-27.
- Smičiklas, T., 1906. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. IV., Zagreb, 1906.
- Smičiklas, T., 1907. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. V., Zagreb, 1907.
- Smičiklas, T., 1908. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. VI., Zagreb, 1908.
- Smičiklas, T., 1913. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XI., Zagreb, 1913.
- Smičiklas, T., 1914. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XII., Zagreb, 1914.

- Smičiklas, T., 1916. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XIV., Zagreb, 1916.
- Smičiklas, T., 1934. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XV., Zagreb, 1934.
- Smičiklas, T., 1976. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XVI., Zagreb, 1976.
- Smičiklas, T., 1981. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XVII., Zagreb, 1981.
- Smičiklas, T., 1990. – Smičiklas, T., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XVIII., Zagreb, 1990.
- Stipišić, J. – Šamšalović, M., 1961. – Stipišić, J. – Šamšalović, J., Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 4., Zagreb, 1961., str. 465-554.
- Stipišić, J. – Šamšalović, M., 1964. – Stipišić, J. – Šamšalović, J., Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 5., str. 533-578.
- Šufflay, M., 1906. – Šufflay, M., Iz arkiva ug. narodnog muzeja, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, god. VIII., Zagreb, 1906., 155-177.

Izvori

Arhiv čazmanskog kaptola

Iuris antiqui:

fasc. I., nr. 11. (Jakozerdahel; 29. rujna 1402. g.)

fasc. I., nr. 15. (Jakozerdahel; 14. veljače 1405. g.)

Arhiv HAZU

Diplomata a. 1266. (Plavnice; 9. siječnja 1358. g.)

Diplomata a. 1268. (Plavnice; 1278. g., 16. lipnja 1279. i 12. lipnja 1280. g.)

Diplomata a. 1370. (Česmica, 5. siječnja 1370. g.; Jakozerdahel, 4. lipnja 1370. g.)

Diplomata a. 1377. (Plavnice, Jakozerdahel; 12. srpnja 1377. g.)

D-XXIII-64 (Jakozerdahel; 4. studenoga 1512. g.)

D-XXIV-17 (Plavnice; 9. veljače 1515. g.)

Jelačić XXV (Česmica; 12. veljače 1525. g.)

Arhiv zagrebačke nadbiskupije

Acta Capituli Antiqua:

fasc. 5., nr. 5. (Česmica; 16. prosinca 1467. i 10. veljače 1468. g.)
fasc. 124., nr. 27. (Plavnice; 14...)
Iuridica, 1390. (Jakozerdahel; 6. siječnja 1393. g.)
Liber privilegiorum episcopatus Zagrabienensis, p. 56. (Česmica; 26. travnja 1245. g.)

Hrvatski državni arhiv

Acta monasterii de Garig, fasc. II., nr. 52. (Plavnice; 23. listopada 1395. g.)
Acta monasterii de Ztreza:
fasc. I., nr. 7. (Plavnice; 24. travnja i 8. svibnja 1367. g.)
fasc. I., nr. 11. (Plavnice; 8. kolovoza 1381. g.)
fasc. I., nr. 20. (Plavnice; 30. listopada 1395. g.)
fasc. I., nr. 21. (Plavnice; 16. studenoga 1397.)
fasc. I., nr. 22. (Plavnice; 21. prosinca 1397. g.)
Documenta medii aevi a. 1262. (Česmica; 14. listopada 1262. g.)
Neo Registrata Acta, fasc. 520., nr. 57. (Plavnice; 21. studenoga 1397. g.)
Privilegia, nr. 4 (Jakozerdahel; 18. svibnja 1349. g.)

Mađarski državni arhiv u Budimpešti

Diplomatikai levéltár 1005., stara signatura N.R.A. fasc. 935, nr. 4. (Plavnice; 24. lipnja 1278. g.)
M.O.D.L. nr. 268.; stara signatura N.R.A. fasc. 396, nr. 27. (Česmica; 15. lipnja 1244. g.)
M.O.D.L. nr. 33.331.; stara signatura N.R.A. fasc. 446, nr. 5. (Česmica; 1251. g.)
M.O.D.L. nr. 965; stara signatura N.R.A. fasc. 1503, nr. 16. (Česmica; 31. ožujka 1277. g.)
M.O.D.L. nr. 35.837. (Plavnice; 8. prosinca 1280. g.)
Mađarski narodni muzej u Budimpešti
Arhiv obitelji Lippich (Jakozerdahel; 16. prosinca 1377. g.)
Nacionalna knjižnica u Budimpešti
rukopisna Hevenesyeva zbirka, t. XXIX., p. 211.-214.

Tajni vatikanski arhiv

Annate:

vol. 2., fol. 145. (Jakozerdahel; 6. travnja 1426. g.)
vol. 4., fol. 72. (Jakozerdahel; 16. lipnja 1329. g.)

Registri Laterani:

vol. 182, fol. 181 r. (Česmica; 17. siječnja 1415. g.)
vol. 334, fol. 286 v. (Česmica; 8. studenoga 1435. g.)
vol. 225., fol. 185. (Jakozerdahel; 10. listopada 1422. g.)
vol. 286., fol. 188. v. i 189. (Jakozerdahel; 10. ožujka 1429. g.)

Registri delle suppliche:

- vol. 234, fol. 269. (Česmica; 24. svibnja 1429.)
- vol. 124., fol. 18. r. (Jakozerdahel; 8. svibnja 1419. g.)
- vol. 150., nr. 168. v. (Jakozerdahel; 3. siječnja 1421. g.)
- vol. 191., nr. 80. (Jakozerdahel; 4. prosinca 1424. g.)
- vol. 196., nr. 147. v. (Jakozerdahel; 4. ožujka 1426. g.)

Bjelovar before Bjelovar

Summary

The problems of urbanization in the area where Bjelovar is located today didn't start with its formal establishment until 1755. It had started in ancient times, when settlements appeared in those areas, behind the Drava Limes, either as military camps that protected important communication lines or as villae rusticae belonging to military veterans who got their land within that area. Archeological findings of the narrower area of the town witness a settlement existing from the 2nd to 4th century, which was located along the longitudinal and transversal road communication that was crossing at that point, and it was guarded by a small military garrison. The settlement on the plateau between the Plavnica and the Bjelovacka rivers was set up either as an urban unit from a military fortress or as a civilian settlement which existed parallel with a military station. Today's screen of Bjelovar's centre has its starting point in the Roman concept of a town being the intersection of cardum and decumanum, where the most important element is a forum.

After the time hijatus of several centuries, first bigger medieval properties, based on a Gentile base (first tribal parishes), overlapped or touched at their edge parts on the narrower Bjelovar area, so we cannot expect the logical urban structure; the properties are Česmica, Plavnica St. Benedict and Jakozerdahel. Those facts lead us to doubt the year 1420, which has been regarded up to now by recent authors as the year when Bjelovar was first mentioned in sources such as a "little fair place in Rovišće county".

By the downfall of the big Česmica and Plavnica Counties new urban possibilities were open in terms of more space, which were even more emphasized by the danger of Turkish attacks after they had overtaken Čazma and left the Svibovec fort on the Česma river.

Keywords: ancient time, Česmica, Jakozerdahel, tribal parish, Plavnica St. Benedict.

Autor: Dr. sc. Goran Jakovljević,
Gradski muzej Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 1
43 000 Bjelovar
gradski-muzej-bjelovar@bj.htnet.hr

POČETCI I RAZVOJ ŠKOLSTVA U BJELOVARU OD 1761. DO DANAS

Sažetak

Autor opisuje povijesni put školstva u Bjelovaru u proteklih 245 godina (1756.–2006.).

Rezultati proučavanja utemeljenja i razvoja ustanova predškolskog odgoja, osnovnoga i srednjega te privatnog školstva ukazuju na njihov intenzivan razvoj, ali se u njemu može uočiti kontinuitet i diskontinuitet.

Javne (državne) ustanove predškolskog odgoja nastale su 20-ih i 50-ih godina 20. st. Osnovnoškolske ustanove nastaju početkom druge polovice 18. st., a osobito su se intenzivno razvijale polovicom 20. st., ali sa zastojem u 19. st. Srednjoškolske su se ustanove kontinuirano razvijale od polovice 18. do kraja 20. st.

Privatno se školstvo razvijalo početkom i krajem 19. st., u prvoj polovici 20. st. i na njegovu završetku, što znači da privatno školstvo nema povijesni kontinuitet.

Ključne riječi: Bjelovar, reforma, školstvo, školski zakoni, Vojna krajina.

Društvene i političke prilike te zakonski temelji razvoja školstva u Bjelovaru

Školstvo se u Bjelovaru počinje razvijati od 1761., pet godina nakon njegova utemeljenja i početaka suvremenog razvoja (1756.) te ima 245 godina dugu povijest. Razvoj školstva u Bjelovaru uvjetovale su i pratile složene društvene i političke prilike koje su određivale ciljeve odgoja i obrazovanja, osnivanje i unutarnji ustroj odgojno-obrazovnih ustanova (škola), položaj učenika u nastavnom procesu te materijalni i društveni položaj učitelja.

Početke i razvoj školstva te posebnosti valja promatrati s obzirom na činjenicu da je Hrvatska sredinom 18. st. bila podijeljena na Građansku (Civilnu) Hrvatsku,

Dalmaciju, Istru, Dubrovnik kao samostalnu republiku do 1806. i Vojnu krajinu.¹ Početke školstva u Bjelovaru osobito je odredila činjenica da je Bjelovar bio na području Vojne krajine na kojemu je školstvo sve do 1881. bilo pod vojnom upravom (Dvorsko ratno vijeće–Hofkrigsrat)² te da su se do 31. listopada 1888. primjenjivali posebni, tzv. krajiški školski propisi.³ Međutim, povijesni izvori ukazuju da su se škole u Bjelovaru organizirale i prema odredbama Zakona od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, jer je 1. listopada 1875. Marijan Vuković uputio okružnicu učiteljstvu Bjelovarske županije da je imenovan županijskim školskim nadzornikom prema članku 159. toga Zakona.⁴

Vojne se vlasti u Vojnoj krajini počinju više brinuti o školama u 17. st., ali je nastava bila na njemačkom jeziku. Dvorsko ratno vijeće u Beču, tada najviše tijelo upravljanja, brinulo se, između ostaloga, o novčanim sredstvima za podizanje škola i njihovo uzdržavanje te o učeničkom redovitom pohađanju škole.

U doba prosvijećenog apsolutizma, za vladanja carice Marije Terezije (1740.–1780.), postavljeni su temelji državnoj školi za narod, čemu je osobito pridonio zakon Allgemeine Schulordnung (Opći školski red, 1774.) i naredba Ratio educationis (Školski sustav, 1777.).⁵ Međutim, odredbe Općeg školskog reda (1774.) vrijedile su za osnovne škole u austrijskim zemljama i u Vojnoj krajini, a odredbe Školskog

¹ A. Buczynski piše: „Stvaranjem Jajačke i Srebrničke banovine, Matija Korvin štitio je južnu Ugarsku i Slavoniju, a centralna je Hrvatska i dalje ostala nezaštićena. Da bi to otklonio, 1469. godine osniva Senjsku kapetaniju (Hauptmannschaft), a time je položen svojevrsni kamen-temeljac Vojne krajine.“ U: A. Buczynski: *Gradovi Vojne krajine*, Hrvatski institut za povijest, 1. knj., Zagreb, 1997., str. 10 i dalje. Vojna je krajina imala dva generalata, i to Karlovački u Hrvatskoj krajini (južno od Save) i Varaždinski u Slavonskoj krajini (između Drave i Save). „U obrani od Turaka iz Bosne već potkraj 15. stoljeća javlja se ime Krajina ili Granica za gradove i posjede uz tursku granicu u Hrvatskoj.“ Vidjeti: F. Močanin, M. Valentić: *Vojna krajina u Hrvatskoj*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1981., str. 7.

² „Školstvo bilo je u Vojničkoj krajini do god. 1881. pod vojnom upravom, te mu je bila isprva Dvorsko vojno vijeće, docnije Ratno ministarstvo u Beču, pa najposlije generalkomanda u Zagrebu (...) God. 1881., kad je Vojnička krajina pripojena materijalnoj zemlji, dospjeli su svi učevni zavodi Vojne krajine pod kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljsku vladu“. U: A. Cuvaj: *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, knj. 3, Kr. hrv. slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1909., str. 106.

³ A. Cuvaj: *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 3. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1909, str. 420.

⁴ *Spomenica „djevojačke“ škole u Bjelovaru*, 1. knj., 1875/76.-1913/14.

⁵ Carica Marija Terezija primila je više zakonskih prijedloga, a naročito su se isticali prijedlozi Josipa Messmera, učitelja „normalne škole“ u Beču i grofa Ivana Antuna Pergena. Međutim, carica je zadatak povjerala Ivanu Ignjatu Felbigeru (1724.-1788.), opatu i organizatoru osnovnog školstva u Prusiji i Austriji. Carica je 1774. imenovala Felbigera za vrhovnog ravnatelja škola i povjerala mu cjelokupnu upravu pučkoga školstva.

sustava (1777.) za osnovne škole i gimnazije u Ugarskoj i Građanskoj Hrvatskoj sve do početka 19. st.

U uvodu Općeg školskog reda (1774.) istaknuta su dva načela: prvo naglašava da je odgoj muške i ženske djece najpouzdanija osnova općem narodnom blagostanju, a drugo da od valjana odgoja i upravljanja zavisi cjelokupan kasniji život svih ljudi te treba „ukloniti mrak neznanja i svakome pružiti njegovu staležu primjerenu pouku“.⁶ Na temelju tog zakona osnivaju se u sjedištima pukovnija „glavne škole“ (zovu se i „normalne škole“) sa četiri učitelja. „Glavne“ i „gradske škole“ s dva ili tri učitelja osnivaju se u drugim gradovima, dok se u sjedištima župa utemeljuju „trivijalne škole“ s jednim učiteljem. Osim ovih škola bilo je i „općinskih škola“ s hrvatskim kao narodnim nastavnim jezikom. Međutim, te se škole nisu posebno razvijale, „a to navlastito stoga, što su na njima bili namješteni nesposobni učitelji, i to obično isluženi podčasnici, koji su jedva znali čitati, pisati i računati, a o kakovoj pedagogici ili metodici, ne imadahu ni pojma“.⁷ Općinske se škole ukidaju carskom odredbom iz 1810. vjerojatno zbog toga što se u njima učilo na materinskom jeziku. Temeljna je zadaća „glavnih škola“ bio odgoj valjanih gospodara, vjernih podanika i hrabrih vojnika poslušnih caru i carskoj vlasti. Takva je zadaća sukladna činjenici da je svaki „krajšnik (graničar) od svoje 16. do 60. godine bio vojnik“.⁸ U školama je bila stroga disciplina, a primjenjivale su se tjelesne kazne.

Car Josip II., želeći da se u Vojnoj krajini školstvo proširi, odredio je 1780. da se u „svakoj satniji ustroji po jedna njemačka škola, u kojima je mjesni župnik bio dužan predavati vjeronauk besplatno. Uveo je pako Josip II. te škole zato, jer je hotio germanizirati cijelu državu a navlastito Krajinu.“⁹ Prve poticaje za uvođenje trivijalnih njemačkih škola u ovom kraju dao je general topništva barun Philipp Lewin von Beck (1720.–1768.). Nakon 1799., kada se smanjio broj tih škola, nazivale su se „divizijske škole“.

Uredba Politische Schulverfassung ili Schulcidex (Državni školski ustav) iz 1805. vrijedila je za Vojnu krajinu, i to sve do 8. lipnja 1871. kada je Ministarstvo rata (Krigsministerium) objavilo Propis o nastavi u pučkim učionah u Vojne krajine¹⁰

⁶ D. Franković (ur.): *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., str. 59.

⁷ Martin Štiglic: *Povijest pedagogike*, Kr. sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1893., str. 256.

⁸ T. Macan: *Povijest hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice hrvatske i Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 234.

⁹ Martin Štiglic: *Povijest pedagogike*, Kr. sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1893., str. 255. Godine 1780. ukinuta je školarina i određeno da se siromašnoj djeci dijele školske knjige besplatno. Međutim, već 8. veljače 1755. grof Mercy pozvao je sve gradske općine u „slavonskoj krajini da ustroje njemačke škole“. Vidjeti: *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.*, Kr. Hrv.-slav.-dalm. Zem. Vlada, Zagreb, 1896., str. 10.

¹⁰ A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva u kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih dana do danas*, 3. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1909., str. 141-152.

kojim se uređuje djelovanje osnovnih i drugih škola na teritoriju Vojne krajine. Propisom je uređeno više pitanja, primjerice o nadzoru škola, pravnom položaju učitelja te je određena zadaća nastave. Prema tome, zadaća je osnovne škole da djecu ćudoredno-religiozno odgaja, da razvija dječje umne sposobnosti, da djeca usvoje znanja i sposobnosti potrebne za daljnje obrazovanje i život „kako bi postala čestiti ljudi i članovi opće zajednice”.¹¹ Osnovne su škole opće pučke škole (početne učione) koje u pravilu traju šest godina i više pučke škole (građanske učione) koje imaju u pravilu osam razreda. U selima radi produženog obrazovanja postoje opetovnice te se osim javnih škola mogu osnivati i privatne.

Propis (1871.) je vrijedio u Vojnoj krajini sve do njezina ukidanja i pripajanja Građanskoj Hrvatskoj 15. lipnja 1881., odnosno do donošenja zakona od 31. listopada 1888. godine. Propis iz 1871. dopunjen je 1879. normom o pravnom odnosu krajiških učitelja, a 1880. odredbama o učiteljskim plaćama.¹² Budući da su se škole u Bjelovaru, kako smo spomenuli, počele uređivati prema Zakonu od 14. listopada 1874., možemo vjerovati da se prethodni Propis nije primjenjivao bez iznimke, kako se predviđalo, na cijelom području Vojne krajine sve do 1888. Tako su škole poprimale obilježja onih škola u Građanskoj (Civilnoj) Hrvatskoj.

Općenito se može reći da je zadaća „prvih pučkih škola bila pripremiti potreban broj pismenih mladića za potrebe vojne službe. Osnovno načelo škole u Krajini bilo je učenike naučiti njemački jezik. Za materinski jezik djece nije se uopće brinulo. U takvu tipu škole krajišnici nisu mogli postići veći uspjeh, jer su djeca u njoj bila ne učena već *dresirana*“.¹³

Metodologija istraživanja

Predmet je proučavanja školstvo Bjelovara,¹⁴ što obuhvaća sustav ustanova za odgoj i obrazovanje od predškolskog odgoja i obrazovanja do srednjeg školstva.

---

¹¹ D. Franković (ur.): *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., str. 124.

¹² U to je vrijeme usvojen Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji koji je značio napredak u školstvu, a donijet je pod geslom naprednoga hrvatskog učiteljstva: „Samo slobodna škola može uzgojiti slobodan narod.“ Vidjeti: D. Franković (ur.): *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., str. 161.

¹³ F. Močanin, M. Valentić: *Vojna krajina u Hrvatskoj*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1981., str. 61.

¹⁴ U uporabi su u današnje vrijeme dva termina, i to Grad Bjelovar i Bjelovar. U ovom se članku opredjeljujemo za termin Bjelovar, koji shvaćamo u užem smislu, kao naselje (27.085 stanovnika), dok termin Grad Bjelovar ima šire značenje jer teritorijalno-administrativno obuhvaća 31 naselje (41.083 stanovnika) prema Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, *Narodne novine*, br. 10/97., 124/97., 68/98. i 22/99.

Cilj je opisati utemeljenje i razvoj odgojno-obrazovnih ustanova u Bjelovaru, pri čemu se naglašavaju ključne promjene u razvoju pojedine školske ustanove.

S obzirom na predmet i cilj proučavanja, opisat ćemo početke rada i razvoj ustanova predškolskog odgoja i obrazovanja, osnovnog i srednjeg školstva, s učeničkim domom, te glazbenoga i privatnog školstva.

Javne (državne) ustanove predškolskog odgoja

Ustanove predškolskog odgoja i obrazovanja posebno se razvijaju u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st., a djelovale su pod različitim nazivima i s različitom namjenom: pjestovališta ili kolijevke za siromašnu djecu do treće godine života te čuvališta, skloništa i zabavišta za djecu od treće do sedme godine.¹⁵ Za razvoj institucija predškolskog odgoja i obrazovanja bilo je važno rješenje iz 1832. o „uređenju institucije za odgoj male djece do 5. godine, koji se zavodi imadu izdržavati dobrovoljnim prinosima, a nemaju prava ni na kakav javni dohodak. Ti su se zavodi doduše smatrali privatnima, ali su stajali pod oblasnom kontrolom“.¹⁶ Slijedi potom Naredba o ustrojstvu zabavišta (1878.), dok je Zakonom o osnovnim školama (1929.) reguliran položaj zabavišta, koja se otvaraju u sklopu osnovnih škola.¹⁷

Gradsko dječje zabavište u Bjelovaru osnovano je 1921. „Zgrada prizemnica, zidana od opeke, pokrivena criepom. Zidana u svrhu učiteljskog stana.“ Školske godine 1936./37. ima 51 dijete, a sljedeće školske godine 54 djece.¹⁸

Gradsko je Poglavarstvo 22. prosinca 1923. donijelo odluku (broj 6743) prema kojoj je prvog siječnja 1924. „osnovano gradsko dječje zabavište i imenovana definitivnom učiteljicom istoga gđa Antonija Zalubil, dotadanja učiteljica privatnog dječjeg zabavišta“. Nadzor nad radom dječjeg zabavišta pripao je „ravnateljstvu djevojačke niže pučke škole“.¹⁹ „Dječje obdanište“ otvoreno je dobrovoljnim priložima građana 8. ožujka 1946. sa svrhom da zbrinjava socijalno ugroženu djecu i „djecu žena koje su bile uključene u privredu“. Od 1. siječnja 1948. njegov rad financira Narodni odbor grada Bjelovara. Dvije godine nakon toga utemeljen je Dječji vrtić (1950.) sa svojom upravom te se financira prema Uredbi o samostalnom financiranju (1951.).

---

¹⁵ U Hrvatskoj je 1887. djelovalo 14 čuvališta i 19 zabavišta s ukupno 1170 djece. Antonija Kassowitz-Cvijić napisala je 1895. prvi priručnik za predškolski odgoj *Rukovođ za zabavišta*.

¹⁶ A. Cuvaj: *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1.knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1907., str. 696.

¹⁷ Predškolski se odgoj i obrazovanje razvija prema *Zakonu o dječjim vrtićima* (1956.), Programu odgojno-obrazovnog rada u dječjem vrtiću (1970.).

¹⁸ Izvor: Hrvatski školski muzej Zagreb.

¹⁹ *Djevojačka škola Bjelovar: Spomenica 1914./15.-1944./45.*, 2. knj., str. 80.

Narodni je odbor općine Bjelovar 1959. donio odluku o njegovu imenu pa je sve do 16. studenoga 1992. radio pod nazivom Dječji vrtić „Ivica Brožić“ a danas je to Dječji vrtić Bjelovar koji u svom sastavu ima pet područnih odjela s ukupno 530 djece u redovnim programima.

Osnovnoškolske ustanove

„Dječjačka škola“: odgoj i obrazovanje dječaka

Za vladanja cara Rudolfa II. (1576.–1612.) u Vojnoj krajini počinju „izbijati prvi traci prosvjete.“²⁰ Početci osnovnog školstva u Bjelovaru povezani su s djelovanjem pijarista, crkvenog reda, kojima je bila zadaća da badava poučavaju siromašnu mladež „u vjeronauku i drugim korisnim znanostima“.²¹ Pijaristi su došli 1755. u samostan u Marči iz Austrije prema nalogu carice Marije Terezije, gdje su iste godine počeli poučavati djecu njemački jezik. Te su godine, 12. kolovoza 1755., dobili dozvolu za izgradnju crkve i školske zgrade u Bjelovaru.²²

Dva pijarista, braća Ignjat i Hubert Diviš,²³ došli su u Bjelovar 16. listopada 1761. „Goloruka i uboga ta dva redovnika primi u ime generalovo auditor Fr. Haimpach na konak, pa im za živež uzajmi 160 for. Vojna im vlast ustupi erarsku kuću za stan i školu, dade im nužno pokućstvo i za dvorbu jednoga vojnika, sve na trošak vojničkoga erara“.²⁴

Braća Ignjat i Hubert Diviš otvorili su 5. studenoga 1761. prvu osnovnu školu (tzv. dječjačka škola) u Bjelovaru u kojoj su oni bili i prvi učitelji. Škola je imala status župsko-samostanskih škola. Nastavni je rad bio na njemačkom jeziku, a školu je

²⁰ A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1. sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910., str. 213.

²¹ *Isto*, str. 532.

²² Podatak da su pijaristi dobili odobrenje da izgrade školu i crkvu u Bjelovaru 1755. u nekoliko se djela spominje kao datum početka osnovnog školstva u Bjelovaru, što prema izvorima nije ispravno. Tako J. Kirin piše: „Većih zasluga oko početnih škola steče si novi red Piarista, koji **otvoriše** (istaknuo V.S.) g. 1755. školu u Bjelovaru“...U: J. Kirin: *Razvitak hrvatskoga pučkoga školstva*, Zagreb, 1886., str. 10. Zatim, M. Štiglic u djelu *Povjest pedagogike*, Zagreb, 1893., str. 255. piše: „Od poznatijega doba spominjemo imenito Piariste, koji su g. 1755. **otvorili** (istaknuo V. S.) školu u Bjelovaru...“ U djelu *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.*, Zagreb, 1896., str. 6, preuzeta je formulacija prema citiranim izvorima pa piše: „Velikih je zasluga za elementarne škole stekao sebi red Piarista. Oni su **osnovali** (istaknuo V. S.) god. 1755. jednu školu u Bjelovaru...“

²³ Hubert Diviš (1733.-1790.), prvi učitelj i školski nadzornik, u Bjelovaru je djelovao 29 godina. Vidjeti: J. Šušnjak: *Povijest grada Bjelovara*, U: Prilozi za historiju o nastanku i razvitku Bjelovara, Historijski arhiv Bjelovar, Bjelovar, 1961., str. 71.

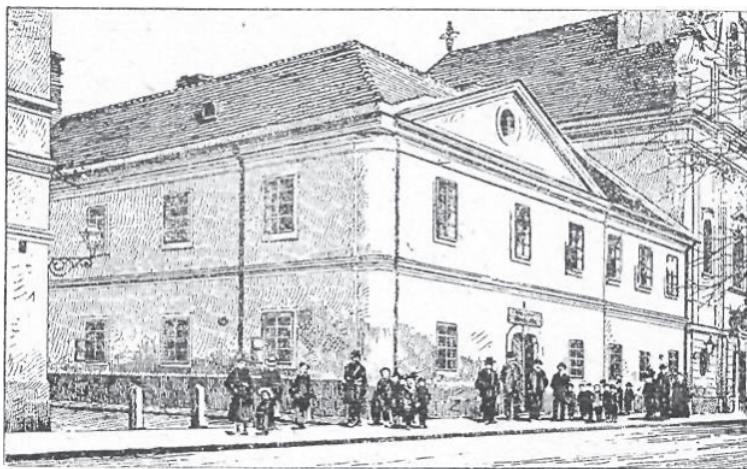
²⁴ A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1. sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910., str. 534.

pohađalo šest učenika koji su bili časnička djeca. Nastavni su predmeti bili: čitanje, pisanje, računanje, njemački i „počela“ latinskoga jezika. Nastavna sredstva i pomagala bila su vrlo jednostavna, a nedostajala je i pedagoška literatura. Pijaristi su se držali odgojnih načela, a posebno četiri: a) učitelj mora svoje učenike nakon obuke voditi kući; b) učenici ne smiju ništa učiti napamet ako ne razumiju, c) „obuka ne smije trajati preko tri dana; potom četvrtak ima biti praznik“, d) „u svemu mora vladati ljubav.“²⁵ Svaki je učitelj, kao naknadu za rad, dobio 175 forinti iz „kraljevske zemaljske blagajne“.²⁶ S obzirom na to da su školu počela pohađati i građanska djeca, u Bjelovar dolazi 1763. i treći pijarist, učitelj.

Izgradnjom katoličke crkve u Bjelovaru (1765.–1772.) i uz nju nove školske zgrade riješeni su prostorni uvjeti škole za nastavu Glavne škole, koja je kasnije nazvana Dječačka pučka škole. U toj se zgradi nastava održavala do školske godine 1928./29.²⁷

Carica Marija Terezija naredbom iz 1770. odredila je da država (vladar) preuzima brigu o školi ističući stav da škola jest i ostaje zauvijek stvar države („Die Schule ist und bleibt allzeit ein Politicum“), čime je omogućila daljnji razvoj školstva.

Prva, Dječačka škola imala je 1850. četiri razreda s jednim „nadučiteljem, dvjema učiteljicama i školskim pomoćnikom“, a prvi je razred bio podijeljen na „dva odjela:

Slika 1. Zgrada pučke škole u Bjelovaru izgrađena u vrijeme carice M. Terezije, (D. Franković, 1958., str. 51)

²⁵ Isto, str. 533. Vidjeti: P. Cvekan: *Bjelovar i Franjevci*, Bjelovar, 1986., str. 38.

²⁶ *Školska spomenica Dječačke škole*, 1. knjiga, str. 1.

²⁷ Danas je u toj zgradi Državni arhiv Bjelovar, Kvaternikov trg 3.

niži i viši odjel sve do godine 1856. kada je viši odjel pretvoren u II. razred“.²⁸ Nadzor o radu škole od 1825. preuzima svjetovna vlast umjesto dotadašnjih svećenika.

Školske godine 1875./76. u školi su se učili sljedeći nastavni predmeti: vjeronauk, hrvatski jezik, računstvo, realna obuka: zemljopis, povijest, prirodopis i prirodoslovlje, zatim krasopis, „risanje i geometrijsko oblikoslovlje, pjevanje crkvenih i lagljih domorodnih pjesama, tjelovježba, ženski ručni rad, gospodarstvo i kućanstvo“.²⁹

Slika 2. Ravnatelj pučke škole u Vojnoj krajini
(A. Cuvaj, 1920., 2.sv., str. 492)

Od školske godine 1875./76. do 1909./10., dakle u trideset pet školskih godina, školu je u četiri razreda pohađalo ukupno 8507 učenika, što je 243 učenika prosječno godišnje.³⁰ Prosječno je na jednog učitelja bio 61 učenik.

Školske godine 1875./76. određeno je da učenici pohađaju „svakidašnju“ školu pet godina, a opetovnicu dvije godine. Međutim, prva se odredba počela djelomično ostvarivati 1910./11. kada se stvara mješoviti razredni odjel četvrtoga i petoga

²⁸ Školska spomenica Dječjačke škole, 1. knjiga, str. 3.

²⁹ Isto, str. 26.

³⁰ V. Strugar: Prilog proučavanju razvoja osnovnog školstva u Bjelovaru od postanka do 1914., *Bjelovarski zbornik '89*, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1989., str. 77. Školske godine 2005./06. škola ima ukupno 995 učenika u 45 razrednih odjela.

razreda, a u potpunosti od školske godine 1912./13. stvaranjem čistoga razrednog odjela petoga razreda.

Učitelji su javni činovnici i oni se nakon 30 godina rada umirovljuju. Plaća je učitelja točno određena. „Prvobitna beriva iznosiše za nadučitelja 300 for. plaće godišnje, 6 hvatih drva za ogriev i stan u naravi sa gospodarskim prostorijama i vrtom, za učitelje 180 for. plaće, 6 hvatih drva...i stan u naravi s vrtom, za pomoćnika školskoga 60 for. plaće, 3 hvatih drva...i stan u naravi (sobica sa 1 prozorom). Bila su kod zavoda i dva pripravnika školska sa godišnjom plaćom od 48 for.“³¹

U vremenu koje prikazujemo djelovale su i tri osnovne škole koje će kasnije biti područne škole Dječjačke škole, a to je škola u Cigleni (1790.), Novim Plavnicama (1901., 1903.)³² i Kupinovcu (1905.).

„Djevojačka“ škola: odgoj i obrazovanje djevojčica

Školovanje je u počecima bilo namijenjeno prije svega dječacima, a odgoj i obrazovanje djevojčica bilo je zanemareno. Vjerovalo se, naime, da je dovoljno da djevojčica poznaje neke molitve, a bilo ih je vrlo malo koje su znale čitati. „Do god. 1871. nijesu krajiške djevojke posvuda polazile školu. One su ostale bez svake školske obrazovanosti, tako su odrasle i postale majke, a da kćeri od njih nijesu mogle ništa naučiti“.³³

Prvi poticaj obrazovanju djevojčica dao je Opći školski red (1774.) koji naglašava da „odgoj muške i ženske djece predstavlja najpouzdaniju bazu općem narodnom blagostanju“.³⁴

Sukladno tim nastojanjima u Bjelovaru je 1776. utemeljena, na trošak države, Djevojačka škola. U prvo su je vrijeme polazile samo kćeri časnika i građana. Školske godine 1877./78. pohađalo je školu 148 učenica.³⁵ U Bjelovaru je tada bilo mnogo časničkih kćeri jer je u njemu bilo sjedište zapovjedništva dviju krajiških pukovnija. U školama za djevojčice, u prvo vrijeme, učio se ženski ručni rad. Nastava čitanja, pisanja i računanja uvedena je tek 1825. „Čitanju, pisanju, računanju i ručnom radu obučavala je djecu prvobitno u djevojačkoj školi samo jedna učiteljica, a vjeronauk

---

³¹ Školska spomenica Dječjačke škole, 1. knj., str. 5.

³² „Naredbom visoke kr. zemaljske vlade od 13. siječnja 1903. br. 17192 proglašena je ova škola definitivno otvorenom, dočim je do tog doba bila provizorna.“ U: *Nove Plavnice: Školska spomenica god. 1901.*, str. 12.

³³ A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najranijih dana do danas*, 3. knj., Kr.-slav.-dalm.zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1909., str. 162-163.

³⁴ D. Franković (ur.): *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., str. 59.

³⁵ Školske godine 2005./06. školu je pohađalo ukupno 825 učenika u 32 razredna odjela.

je predavao dotični župnik ili njegov pomoćnik.³⁶ Stanje u djevojačkim školama krajem 1848. pokazuju i ove rečenice: „Čudnovato je to onda bilo u tim djevojačkim školama. Učenice nijesu školskih predmeta u onom opsegu učile, kako su to dječaci učili. Uz vjeronauk bilo je pravilno čitanje, pisanje i računanje za drugi, onda najviši razred, dobro uvježbano...“.³⁷

Škola („učiona“) bila je najvjerojatnije do početka 1890./91. uz dječачku školu, na što navodi konstatacija da je Zakon od 14. listopada 1874. „zatekao...ovu djevojačku učionu spojenu sa istovrsnom dječāčkom učionom i sa četiri učiteljice“.³⁸ Gradnja zgrade za djevojačku školu započela je 1888./89.,³⁹ a 1890./91., uz veliku svečanost, „posvećena je nova školska zgrada za djevojačku učionu“.⁴⁰

Nova školska jednokatna zgrada nalazila se u „Sunčanoj ulici, preko puta... đurđevačke imovne občine, Vinkovićeve i Kemenićeve kuće, upravo na onom mjestu gdje je prije kazniona stajala. U prizemlju i to na uglu jesu dvije školske sobe, s druge je strane sbornica i podvornikov stan...U prvom su katu tri učevne sobe. Nusgrednih sgrada ne ima“.⁴¹

Djevojačka je škola 1874. imala četiri učionice, a školska je knjižnica bila zajednička s Dječāčkom školom.

Naredbom od 20. studenoga 1889. broj 12716 određeno je da učiteljice moraju djecu „podučavati u pjevanju“ i gimnastici prema odredbi od 17. srpnja 1897. Kada je u Bjelovaru 1912. otvoren dom Hrvatski sokol, nastavu tjelesnog vježbanja za učenike Dječāčke i djevojčice Djevojačke škole održavao je učitelj Janko Janković.

Tijekom II. svjetskog rata nastavni rad nije bio redovit, a radilo se u različitim prilagođenim prostorima. Početkom studenoga 1942. nastava je bila samo poslijepodne u Državnoj realnoj gimnaziji, dok se od veljače 1943. do školske godine 1944./45. nastava održavala u zgradi Sudbenog stola (četiri prostorije) i zgradi Kotarskog suda (dvije prostorije), i to utorkom i petkom poslijepodne a ostale dane u tjednu u Dječāčkoj školi.

Početkom školske godine 1945./46. u Bjelovaru su spojene „muška“ i „ženska“ škola.⁴² Školske godine 1948./49. u „školu je uveden sedmogodišnji program s nižim

³⁶ *Djevojačke škole u Bjelovaru: Školska spomenica*, 1. knj., str. 1.

³⁷ A. Cuvaj: *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najranijih dana do danas*, 2. knj., Kr.-slav.-dalm.zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1908., str. 329.

³⁸ *Djevojačke škole u Bjelovaru: Školska spomenica*, 1. knj., str. 2.

³⁹ *Isto*, str. 72.

⁴⁰ *Isto*, str. 82-83.

⁴¹ *Isto*, str. 83. Danas Ulica Ivana viteza Trnskog 19 u kojoj je škola.

⁴² U vrijeme njihova zajedničkog rada ravnatelj su bili: Matilda Selanec (svibanj i lipanj 1945.), Jure Benić (školska godina 1945./46), Nikola Milunić (1946./47), Zora Habaht (1947./48) i Petar Bobinac (1948./49).

tečajnim ispitom na završetku sedmogodišnjeg školovanja“.⁴³ Međutim, već 1949./50. škole su razdvojene te rade kao samostalne sedmogodišnje škole, a od 1953./54. kao osmogodišnje škole.⁴⁴

Djevojačka je škola imala šest škola u svom sastavu: Novoseljani (1790.) od 1958./59. do 1968./69., Markovac od 1958./59. do 1963./64. kada se ukida, Stari Pavljani od 1959./60. (a prije toga bila je u sastavu III. osnovne škole) do 1968./69., kada prestaje rad, Prgomelje (1925.) od 1965./66. do 1973./74. (ulazi u sastav novoostvorene IV. osnovne škole u Bjelovaru), Gudovac (1793.) od 1965./66. do 1973./74. (ulazi u sastav IV. osnovne škole u Bjelovaru) i Ždralovi od utemeljenja 1968./69. do danas.

Tri nove osnovne škole (1955.–1973.)

S obzirom na povećanje broja učenika, kao i prijelaz nižih razreda gimnazije u sastav osmogodišnjih škola prema Zakonu o narodnim školama (1951.), u Bjelovaru je 1. rujna 1955., na temelju Rješenja Narodnog odbora gradske općine Bjelovar broj 3318/55. od 17. ožujka 1955., otvorena nova škola – III. osnovna škola.⁴⁵ Škola se nalazila na Trgu jedinstva 7, u zgradi koja je bila općenarodna imovina i u njoj su bili učenici nižih razreda (prvi do četvrti) Gimnazije Bjelovar. Škola je imala ukupno 560 učenika.⁴⁶

Kako se škola razvijala, rasla je i potreba za školskim prostorom, a konačno je rješenje bilo 13. rujna 1964., kada se seli u novu školsku zgradu kojoj je gradnja trajala sedam godina.⁴⁷

U sastavu škole od 1959. do 1992. bila je škola u Novim Pavljanima (1831.), a danas su njezine područne škole u Obrovnici (1940.), Velikom Korenovu (1920.), Gudovcu (1793.) i Galovcu (1956.).⁴⁸

Za odgoj i obrazovanje učenika s posebnim potrebama, u ovom slučaju za učenike s poteškoćama u razvoju, u Bjelovaru je 1962. otvorena škola pod nazivom Specijalna

---

⁴³ S. Blažeković: *Bjelovar*, SIZ kulture Bjelovar, Bjelovar, 1985., str. 273.

⁴⁴ Odlukom Narodnog odbora općine Bjelovar od 26. rujna 1961. Djevojačka škola ima naziv Osnovna škola „Dr. Franko Winter“ a Djevojačka Osnovna škola „Milan Bakić Baja“ sve do 1991.

⁴⁵ III. osnovna škola od 1959. do 1991. ima naziv Osnovna škola „Stevo Šabić“.

⁴⁶ Školske godine 2005./06. školu je pohađalo ukupno 863 učenika u 37 razrednih odjela.

⁴⁷ Danas je to Ulica Tome Bakača 11 d.

⁴⁸ Međutim, početak školstva u Galovcu povezan je s razvojem konfesionalnih i privatnih pučkih škola jer je 1908. otvorena dvorazredna škola na mađarskom jeziku, za što je bilo zaslužno mađarsko društvo „Julian“. Naime, 1956. godinu navodimo jer je otvorena Narodna osmogodišnja škola školske godine 1956/57. Vidjeti: G. Čanić (ur.): *Monografija III. osnovne škole Bjelovar: prigodom 50. obljetnice postojanja*, III. osnovna škola, Bjelovar, 2005.

osnovna škola.⁴⁹ Na temelju Zakona o specijalnim školama (1961.) Skupština općine Bjelovar donijela je odluku 27. lipnja 1962. o utemeljenju škole koja je postala sastavni dio školskog sustava.

Prvi razredni odjel za učenike s poteškoćama u razvoju bio je u II. osnovnoj školi Bjelovar (ranije Djevojačkoj školi), ali kako je adaptirana zgrada⁵⁰ u kojoj je bio srednjoškolski učenički dom (izgrađen 1904.), škola je svečano otvorena 28. studenoga 1962. Nastavu je tada pohađalo 79 učenika, a 1976./77. pohađao ju je 201 učenik.⁵¹

Bjelovar 1973. dobiva i četvrtu redovnu osnovnu školu, koja je otvorena 7. rujna 1973. na temelju Rješenja Skupštine općine Bjelovar br. 1-546/1-1973. od 7. lipnja 1973.⁵² Pohađalo ju je 942 učenika i imala je u svome sastavu škole u Ćurlovcu (1941.), Jabučeti (1907.), Prgomelju (1925.)⁵³ i Gornjim Plavnicama (1896.), koja je i danas njezina područna škola.

Srednje školstvo

Početke srednjeg školstva valja tražiti u 1769., kada je u Bjelovaru osnovana posebna župa i kada su bile dvije vrste škola, i to latinska i obrtnička. Latinsku⁵⁴ su školu utemeljili pijaristi. Škole su bile spojene u četiri razreda.

Latinska je škola imala dvojaku ulogu - bila je s jedne strane osnovna (pučka) škola s tri razreda i u njoj se učilo čitanje, pisanje, računanje, religija i početci latinske gramatike, a s druge strane bila je „neka vrsta realne gimnazije sa šest razreda, u kojoj učenici učahu uz latinski jezik gotovo sve predmete današnje realke, a k tomu još i praktično gospodarstvo“.⁵⁵ Osim toga, četvrti razred imao je dva odjela. Prvi je odjel bio namijenjen praktičnim (obrotničkim) zadaćama, a nazivan je i geometrijska

---

⁴⁹ Naziv mijenja 1978. u Osnovna škola „5. svibanj“ u Bjelovaru te se tako naziva sve do 1991.

⁵⁰ Zgrada je bila u ulici koja se zvala Bakarićevo šetalište, a danas se naziva Šetalište dr. Ivše Lebovića, br.1.

⁵¹ Školske godine 2005./06. škola ima 53 učenika.

⁵² Na temelju Rješenja Savjeta za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu Bjelovar od 5. studenoga 1973. naziva se Osnovna škola „Maršal Tito“ sve do 1991.

⁵³ Školske godine 2005./06. škola ima ukupno 883 učenika raspoređenih u 35 razrednih odjela.

⁵⁴ U 15. i 16. st. otvaraju se gramatičke škole, koje se nazivaju latinske, gradske, gramatičko-retoričke, kolegiji i sl. U njima su se odgajali svećenici, a potom i osposobljavala djeca plemića i bogatih građana za određena svjetovna zanimanja. U drugoj polovici 16. st. nazivaju se gimnazijama.

⁵⁵ A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih dana do danas*, 1. sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910., str. 534.

škola. „Zadatak je bio te škole da uzgoji valjane obrtnike, tesare, zidare, stolare i gospodare“⁵⁶, a nju su polazila 43 učenika 1775. godine. „Za geometrijske škole odabirali su učenike iz seoskih škola, i to takovo, koji su svršili tri razreda, a potjecali su iz imućnih kuća“.⁵⁷ Drugi je odjel programski bio usmjeren osnovnoj (pučkoj) školi i tadašnjoj gimnaziji koja je imala vojničku svrhu. Latinska je škola „završila svoj vijek za vlade cara Josipa II“.⁵⁸ Latinska je škola „obstojala još godine 1790“.⁵⁹

Prema tome, može se govoriti da gimnazijsko obrazovanje, utemeljenjem i zadaćama latinske škole, u Bjelovaru započinje 1769.⁶⁰ Međutim, u literaturi se spominje i 1766. godina, dakle tri godine ranije. Navodi se, primjerice, da je u 17. i 18. st. osnovano „na području Hrvatske više gimnazija: u Zagrebu 1607., Rijeci 1627., Varaždinu 1636., Križevcima 1695., Karlovcu 1736., Osijeku 1760., Bjelovaru 1766. (istaknuo V. S.) i Vinkovcima 1779“.⁶¹

Naredbama od 14. kolovoza 1811. (br. 2511) i 16. svibnja 1817. (broj 1147) obrtničke ili geometrijske škole postupno postaju matematičke škole kojima je svrha bila vojno obrazovanje. Geometrijska je škola pretvorena u matematičku školu 1817., a u njoj se 1823. poučavalo mačevanje i plivanje.⁶² U više organizacijskih i programskih promjena te se škole nazivaju i vojničke ili pukovnijske (regimentske) škole. Da bi se osposobljavali podoficiri za krajišku vojsku, dopušteno je 1858. da se „podignu krajiške pukovnijske ili regimentske škole...za obje varaždinske regimente...u Bjelovaru. Tečaj je trajao tri godine, a u svaku školu imalo se je primiti 50-60 pitomaca; samo u onu u Bjelovaru do 100“.⁶³

Gimnazijsko obrazovanje dobiva važno mjesto 1858., kada je osnovana dvogodišnja Niža realna škola kao nesamostalna jer je bila u sklopu Dječачke škole. Međutim, nakon što je 1863. dobila treći razred, odvojila se od Dječачke škole te tako postala samostalnom. Njemački je jezik bio nastavni jezik.⁶⁴ „I ta škola bila

⁵⁶ Isto, str. 538.

⁵⁷ A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 2. sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910., str. 525.

⁵⁸ Isto, str. 118-119.

⁵⁹ *Izvoješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884.-5.*, Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, Zagreb, 1886., str. 211.

⁶⁰ Vidjeti: D. Franković: *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., str. 67., A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije*, 2. sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910., str. 118-119.

⁶¹ V. Pezo (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988., str. 390.

⁶² S. Blažeković: *Bjelovar*, SIZ kulture Bjelovar, Bjelovar, 1985., str. 27.

⁶³ A. Cuvaj: *Građa za povijest kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 2. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1908., str. 614.

⁶⁴ Isto, str. 1079.

je međutim po naravi svojoj samo nastavak tadanje glavne škole, kao neka vrst građansko-gospodarske škole.“⁶⁵ Na temelju odluke Kraljevske zemaljske vlade od 22. rujna 1875. (broj 3789) postaje četverorazredna, a odlukom od 2. listopada 1876. (broj 3735) preustrojava se do školske godine 1879./80.⁶⁶ u malu realnu gimnaziju djelujući kao Kraljevska mala realna gimnazija sve do 1901. U međuvremenu, točnije 1895., Kraljevska zemaljska vlada propisala je novi nastavni program određivši da su „prva dva razreda realno-gimnazijska, a treći i četvrti se imadu dijeliti u realne i gimnazijske razrede“.⁶⁷ U djelovanju škole to je značilo da u „realnom smjeru nema latinskog jezika u trećem i četvrtom razredu, a u gimnazijskom smjeru taj se jezik uči sve četiri godine te još grčki jezik u trećem i četvrtom razredu. Umjesto latinskoga jezika u trećem i četvrtom razredu realci su dobili francuski jezik. Mjerstvo i mjerstveno risanje (geometrija i geometrijsko crtanje) imaju u drugom razredu oba smjera, a realci ga još imaju u trećem i četvrtom razredu. Prirodopis imaju oba smjera u prvom i drugom razredu te fiziku u trećem i četvrtom razredu“.⁶⁸

Kraljevska zemaljska vlada donijela je rješenje (broj 13921) od 4. rujna 1901. da gimnazija ima naziv Kraljevska realna gimnazija u Bjelovaru, koja 21. rujna 1901. dobiva novu zgradu,⁶⁹ izgradio ju je grad vlastitim sredstvima. U naredne četiri školske godine škola se širi te dobiva peti (1901./02.), šesti (1902./03.), sedmi (1903./04.) te osmi gimnazijski razred (1904./05.),⁷⁰ a od školske godine 1905./06. do 1908./09. uvodi peti, šesti, sedmi i osmi realni razred. Od školske godine 1955./56. Gimnazija ima samo više razrede jer su se niži razredi trebali pripojiti osmogodišnjim školama. Međutim, ta je odluka praktično ostvarena naredne 1956./57.

Republički sekretarijat za školstvo i obrazovanje NR Hrvatske rješenjem od 28. srpnja 1964. odobrio je rad jednoga razrednog odjela u Čazmi u kojem se radilo sve do školske godine 1977./78., kada se reformom školstva ukidaju gimnazije.

⁶⁵ *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884.-5.*, Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, Zagreb, 1886., str. 211.

⁶⁶ J. Vusić: *Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978.* U: M. Medar (gl. ur.): *Bjelovarski zbornik 7*, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., str. 15.

⁶⁷ A. Cuvaj: *Građa za povijest kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 5. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm.zem vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1912., str. 243.

⁶⁸ J. Vusić: *Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978.* U: M. Medar (gl. ur.): *Bjelovarski zbornik 7*, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., str. 33.

⁶⁹ Danas Ul. Matice hrvatske br. 17, u kojoj je Gimnazija Bjelovar.

⁷⁰ Školske godine 1904./05. učenici gimnazijskog smjera prvi put polažu ispit zrelosti koji je omogućavao daljnje školovanje. Odluke o uvođenju razreda: za V. razred od 30. srpnja 1901., br.11 591, za VI. razred od 11. lipnja 1902., br. 8 104, za VII. razred od 25. lipnja 1903., br. 8779 i za VIII. razred od 4. lipnja 1904., br. 8 075.

Šegrtska škola

Ugarsko-hrvatski obrtni zakon od 1884., sukladno članku 80., određuje da su općine u kojima ima barem 50 šegrta, a za njih nema posebne škole, dužne „posebnim učevnim tečajem skrbiti za obuku šegrta“.⁷¹ Potom je naredbom od 30. svibnja 1886. (br. 9485) objavljen Statut za šegrtske škole u Hrvatskoj i Slavoniji⁷² koji je bio temelj za osnivanje prvih šegrtskih škola. Među njima je Šegrtska škola u Bjelovaru, koja je otvorena 2. prosinca 1886. i nju su školske godine 1886./87. polazila 83 učenika.⁷³ Škola je imala jedan razred nižeg odjela u koji su polazili šegrtri koji nisu završili četiri razreda pučke škole i tri razreda višeg odjela za šegrte koji su s dobrim uspjehom završili četiri razreda pučke škole.⁷⁴ Osim toga, Šegrtska je škola imala školske godine 1912./13. trgovački odjel s tri razreda (kao i školske godine 1896./97.).

Škola se programski prilagođavala potrebama gospodarstva te je od 1892. podijeljena u tri tečaja prema zanatima pa su učenici polazili graditeljski, industrijski i trgovački tečaj. U školi se radilo različitim ustrojstvenim oblicima i pod različitim nazivima do 1947., kada je prestao rad jer je za obrtnička zanimanja osnovana škola učenika u privredi.

Ženska stručna škola

Kraljevska zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu dopustio je 29. rujna 1893. (br. 9 458) da se „pri djevojačkoj nižoj pučkoj školi u Bjelovaru osnuje Ženska stručna škola“,⁷⁵ koju je školske godine 1894./95. polazilo 66 učenica. Sukladno zakonu od 31. listopada 1888. „ostale su ženske stručne škole u savezu s općim pučkim školama“,⁷⁶ pa su stoga u bjelovarskoj školi radile 1896. dvije učiteljice iz Djevojačke škole, a 1910./11. tri učiteljice.⁷⁷ Prema posebnoj odredbi od 21. lipnja 1894. (br. 7569)

---

⁷¹ M. Smrekar: *Ugarsko-hrvatski obrtni zakon*, Zagreb, 1892., str. 92.

⁷² *Službeni glasnik kr. hrv. -lav. -dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb, 1886., str. 71-88. Potom, Naredbom od 11. rujna 1892. (br. 13345) donijet je novi ustrojni statut za šegrtske škole u Hrvatskoj i Slavoniji. Vidjeti: *Službeni glasnik*, 1892., str. 253-278.

⁷³ *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca 1895.*, Kr. hrv.-slav.dalm.zem. vlada, Zagreb, 1896., str. 105. Vidjeti: Izvještaj o stanju uprave Županije belovarsko-križevačke za godinu 1887., Zagreb, 1888., str. 31.

⁷⁴ Ž. Pleskalt: *Scenarij izložbe „Iz povijesti bjelovarskog školstva“*, Državni arhiv Bjelovar, Bjelovar, svibnja 2002.

⁷⁵ *Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm.zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb, 1883., str. 214.

⁷⁶ *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca 1895.*, Kr. hrv.-slav.dalm.zem. vlada, Zagreb, 1896., str. 468.

⁷⁷ *Izvještaj Upravnog odbora Županije belovarsko-križevačke o stanju uprave i kr. županijske oblasti o njenom djelovanju i djelovanju područnih joj kr. kotarskih oblasti u godini 1896.*, Bjelovar, 1897., str. 67. i *Izvještaj za 1910.*, Bjelovar, 1911., str. 73.

pod nazivom „Ustrojni statut, školski red i naučna osnova za ženske stručne škole“ svrha je škole bila dvojaka: osposobiti djevojke za „samostalnu privredu vlastitim radom“ i za „praktički život u kući“. ⁷⁸ U nastavnom planu i programu bili su: tečaj za šivanje rublja („rubenine“), tečaj za krojenje, tečaj za „kitničarstvo“, vezenje rublja, tkanje ćilima, zatim hrvatski jezik (jedna godina), „računstvo“ (jedna godina), risanje i kućanstvo.

Škola je 1933. djelovala pod nazivom Državna ženska zanatska škola, a trajala je četiri godine. Potom, od 1948. djeluje kao trogodišnja Ženska stručna škola. U njoj je prestao samostalan rad 30. lipnja 1959., kada je pripojena Školi učenika u privredi.

Škola učenika u privredi

Škola učenika u privredi utemeljena je 1947. jer je prestao rad u Šegrtskoj školi koja je sve do te godine „bila pod upravom muške osnovne škole“. ⁷⁹ Međutim, dekretom Ministarstva industrije broj 47366/47 od 16. kolovoza 1947. postavljen je za upravitelja škole Živko Šramek. „To je prvi upravitelj Škole učenika u privredi koji je jedino zadužen za rad u školi. Tim postavljenjem započelo je osamostaljivanje škole.“ ⁸⁰

Prve godine rada (1947./48.) u školi je bilo 330 učenika koji su se obrazovali za metalska, drvoprerađivačka, građevinska i prehrambena zanimanja.

Škola je radila samostalno do 1962., kada je ušla u sastav Školskoga metalškog centra.

Školski metalški centar

Razvoj metaloprerađivačke industrije u Bjelovaru početkom 60-ih godina 20. st. imao je odlučujući utjecaj na stvaranje nove organizacije obrazovanja za metalska zanimanja. Tako je 1961. otvoren razredni odjel Tehničke škole strojarškog smjera za odrasle, koja je djelovala u sklopu Tehničke škole Zagreb. Potom je školske godine 1962./63., na poticaj poduzeća, otvorena redovna Tehnička škola strojarškog smjera s jednim razrednim odjelom i s 41 učenikom. ⁸¹ Osnivač škole, u čijem su sastavu školske godine 1962./63. bile Škola učenika u privredi i Tehnička škola strojarškog smjera, bio je Narodni odbor općine Bjelovar na temelju rješenja od 27. lipnja 1962. (broj 05-6272/1-1962), a djeluje pod nazivom Školski metalški centar. ⁸² Centar je

---

⁷⁸ Statut za ženske stručne škole, *Službeni glasnik kr. hr.-slav.-dalm.zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb, 1894., str. 128.

⁷⁹ *Spomenica: Škola učenika u privredi 1947.-1960.*, Državni arhiv Bjelovar, str. 1.

⁸⁰ *Isto*, str. 3.

⁸¹ *Spomenica: Školski metalški centar 1960./61. – 1976./77.*, str. 4.

⁸² *Statut Školskog metalškog centra*, 1962., članak 3.

utemeljen „za potrebe obrazovanja i dopunskog školovanja kadrova u privredi metalske struke“.⁸³

Škole su u sklopu Centra imale vlastiti razvoj. Škola učenika u privredi školske godine 1963./64. postaje „škola za metalce“.⁸⁴ Njezina transformacija započinje 1965./66., kada se na osnovi novih nastavnih planova i programa uvode opće srednje škole pa „učenici prve i druge nastavne godine slušaju nastavu zajednički bez obzira da li će pohađati kasnije nastavu u tehničkoj ili KV školi“.⁸⁵ Bila je to podrška za osnivanje Škole za kvalificirane radnike koja djeluje od školske godine 1972./73., pa tako 1971./72. prestaje rad Škole učenika u privredi.

Opća srednja škola u sklopu Centra radi od školske godine 1966./67.⁸⁶ i trajala je dvije godine, a učenici su se mogli nakon završetka upisati u treći razred Škole učenika u privredi ili Tehničke škole.

Tehnička škola od utemeljenja 1962./63. radi u cijelom razdoblju, trajala je četiri godine, a učenici su na završetku stjecali zvanje strojarskog tehničara. Na zahtjev poduzeća „Čelik“ iz Križevaca imala je jedan razredni odjel trećeg razreda u Križevcima sve do školske godine 1976./77.

Školski metalski centar imao je područni odjel u Čazmi od školske godine 1968./69. „radi rasterećenja Centra“ i „radi (učenika) putnika“.⁸⁷ Osim toga, Centar je organizirao srednjoškolsko obrazovanje odraslih, ali i za potrebe bjelovarskih poduzeća. Školski metalski centar prestao je raditi samostalno ulaskom u Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje Bjelovar 1978. godine.

Trgovačka škola

Trgovinska komora Narodne Republike Hrvatske otvorila je 22. kolovoza 1953. Centralnu školu za učenike u trgovini s internatom.⁸⁸ Međutim, počeci Trgovačke škole sežu u polovicu 19. st. jer je u Bjelovaru 1864. osnovana Trgovačko-obrtna škola koja je djelovala do 1868. Potom je, u sklopu Šegrtske škole, djelovao trgovački odjel školske godine 1896./97.. Škola učenika u privredi imala je, između ostalih, i zanimanje prodavača. U nižem trgovačkom tečaju s dvogodišnjim trajanjem započeo je rad 1949. godine.

Od prvog naziva 1953. do suvremenih dana škola je mijenjala nazive. Djelovala je kao Trgovačka škola za učenike u privredi (1960.), Školski centar za stručno obrazovanje kadrova u trgovini (1963.), Osnovna organizacija udruženog rada

---

⁸³ Isto, članak 1.

⁸⁴ Spomenica: Školski metalski centar 1960./61. – 1976./77., str. 7.

⁸⁵ Isto, str. 11.

⁸⁶ Isto, str. 13.

⁸⁷ Isto, str. 17.

⁸⁸ Sjedište joj je bilo u današnjem Domu učenika srednjih škola Bjelovar, u Ulici Vladimira Nazora 2.

kadrova u trgovini (1978.), Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje Bjelovar, Radna jedinica završnog stupnja II (1980.) i Trgovačka škola Bjelovar (1993.).⁸⁹

Medicinska škola

Potrebe za školovanim medicinskim osobljem prije utemeljenja Medicinske škole zadovoljavane su održavanjem tečajeva između dvaju svjetskih ratova, a i poslije II. svjetskog rata. Zbor liječnika Hrvatske organizirao je tečajeve za pomoćno medicinsko osoblje. Higijenski zavod u Bjelovaru, uz suglasnost Ministarstva zdravlja Zagreb, osposobio je dvije generacije pomoćnih laboranata i njima je priznata kvalifikacija.

U Bjelovaru je 1955. započeo rad u dvogodišnjoj bolničarskoj školi s praktičnom nastavom. Na temelju Zakona o medicinskim školama iz 1959. utemeljena je prema odluci Narodnog odbora kotara Bjelovar od 29. rujna 1959. (broj 06-4887-1-1959.) Škola za medicinske sestre. Bila je to stručna škola koja je pripremala kadrove za njegu bolesnika i poslove zdravstveno-socijalne zaštite bolesnika. Školovanje je trajalo četiri godine, a nakon položenog završnog ispita učenici su stekli zvanje medicinske sestre općeg smjera. Škola je djelovala za cijelo područje bilogorsko-podravske regije.

Medicinska je škola organizirala doškolavanje bolničara u zvanje medicinska sestra/ medicinski tehničar u Medicinskom centru Bjelovar, zatim od školske godine 1967./68. u Medicinskom centru u Virovitici te 1967. u Pakracu na zahtjev Medicinskog centra u Pakracu.

Šireći djelatnost škola je 1966. doškolavala polaznike koji su radili kao zubni asistenti, a nisu imali potrebne kvalifikacije.⁹⁰

Od 1. siječnja 1978. škola je ušla u sastav Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje kao Osnovna organizacija udruženog rada obrazovanja kadrova u zdravstvu Bjelovar.

Ekonomska i birotehnička škola

Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu Narodne Republike Hrvatske dao je 26. svibnja 1955. suglasnost Narodnom odboru gradske općine Bjelovar za osnivanje Srednje ekonomske škole u Bjelovaru.⁹¹ Redovna je nastava započela 5. rujna 1955.

---

⁸⁹ O. Milaj, A. Bačeković (ur.): *Pola stoljeća Trgovačke škole Bjelovar*, Trgovačka škola Bjelovar, Bjelovar, 2003., str. 5.

⁹⁰ Ž. Supančić: *Razvoj zdravstvenog školstva u Bjelovaru*, *Bjelovarski učitelj*, 1995., IV., br. 2-3, str. 74-78.

⁹¹ *Prosvjetni vjesnik*, 14. lipnja 1955., broj 6.

u prostorijama Gimnazije, a osamostalila se školske godine 1957./58. te se u siječnju 1961. preselila u novu školsku zgradu.⁹²

Od 1960. do 1963. u prostoru škole radila je Ekonomsko-poljoprivredna škola za odrasle. Razvijajući svoju djelatnost škola je otvorila knjigovodstveni odjel za odrasle s nastavnim i praktičnim programom koji se realizirao u poduzeću „Koestlin“ u Bjelovaru, a dvije godine nakon toga osniva i ekonomsko-komercijalni odjel te 1968. Centar za učenje stranih jezika. Razvoj ugostiteljstva i turizma uvjetovao je da je 1970. otvorena Ugostiteljska škola s ciljem da obrazuje mladež za zanimanje konobara i kuhara.

Ekonomska je škola 1973. promijenila naziv u Školski centar za obrazovanje ekonomskih i ugostiteljskih kadrova, a nakon prestanka rada Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje (1991.) djeluje kao Ekonomska i birotehnička škola.

Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje Bjelovar

Reformske promjene u Hrvatskoj 70-ih godina 20. st. u srednjem školstvu pokrenuo je politički dokument Rezolucija o zadacima SKJ o socijalističkom preobražaju odgoja i obrazovanja iz 1974.

Od školske godine 1975./76. uvodi se zajednički dvogodišnji pripremni stupanj, čime se produžuje zajedničko obrazovanje još za dvije godine, ali to „nije produžetak osnovne škole na deveti i deseti razred“, to „nije uvođenje I. i II. razreda dosadašnjeg gimnazijskog obrazovanja u sve srednje škole“, već je to, razjašnjavalo se, „svojevrsna odgojno-obrazovna dionica, i to u prijelazu iz osnovnog u profesionalno obrazovanje“.⁹³

Početni se stupanj u pravilu organizirao u centrima za usmjereno obrazovanje, tj. u onim centrima u kojima se organizirao i završni stupanj srednjeg obrazovanja. Dva su osnovna modela obrazovnih centara: obrazovni centri za osposobljavanje i obrazovanje različitih profila određene struke (građevinski, medicinski, pedagoško-nastavnički, metalski i dr.) te obrazovni centri u kojima su se osposobljavali profili različitih struka, ovisno o potrebama gospodarstva određene društvene sredine.

U Bjelovaru je Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje registriran 11. travnja 1978.⁹⁴ U njegovu je sastavu bilo sedam osnovnih organizacija udruženog rada i Radna jedinica zajedničkih službi: OOUR⁹⁵ ekonomskih i ugostiteljskih kadrova,

---

⁹² *Izveštaj za školsku godinu 1957/58.*, Srednja ekonomska škola Bjelovar, Bjelovar, 1958.

⁹³ M. Jergović: Uvođenje završnog stupnja usmjerenog obrazovanja, *Pedagoški rad*, XXXII (CXVIII), 1977., br. 7-8, str. 353-364.

⁹⁴ Sjedište Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje Bjelovar bilo je u Ulici Matice hrvatske 17.

⁹⁵ Kratica znači Osnovna organizacija udruženog rada.

OOOR metalških i elektro-kadrova, OOOR upravnih, pedagoških i građevinskih kadrova, OOOR kadrova u trgovini, OOOR kadrova u zdravstvu, OOOR muzičkih kadrova i OOOR Đački dom.

U svakoj je osnovnoj organizaciji udruženog rada (OOOR) pripremni stupanj (I. i II. razred) i završni stupanj (III. i IV. razred), što znači da su učenici u pripremnom stupnju stjecali općeobrazovna znanja, a u završnom su stupnju birali program iz kojeg su mogli nastaviti školovanje na višim i visokim školama i fakultetima. Novom reorganizacijom od 1. listopada 1980. nastao je jedinstveni Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje Bjelovar s četiri radne jedinice. U provedbi takve organizacije svi su učenici pripremnog stupnja nastavu pohađali u zgradi Gimnazije, a učenici završnog stupnja u školskoj zgradi današnjih triju srednjih škola.⁹⁶ Školske godine 1980./81. Centar je imao 3584 učenika raspoređenih u 121 razredni odjel.

Odlukom Skupštine općine Bjelovar o utvrđivanju mreže srednjih škola na području općine Bjelovar od 29. kolovoza 1991. nastalo je sedam srednjih škola i Đački dom, koje su 1. srpnja 1993. registrirane u Okružnome privrednom sudu Bjelovar. U razdoblju od skupštinske odluke 1991. do registracije škole su djelovale kao škole u osnivanju.

Nakon prestanka rada Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje Bjelovar nastalo je sedam redovnih srednjih škola,⁹⁷ Glazbena škola Vatroslava Lisinskog Bjelovar i Dom učenika srednjih škola. Među redovnim srednjim školama tri su škole prvi put stekle svoju samostalnost, a to su Obrtnička škola Bjelovar, Tehnička škola Bjelovar te Ugostiteljska i prehrambena škola Bjelovar.

Obrtnička škola

Škola je obrazovala naučnike različitih obrtničkih zanimanja nastojeći zadovoljiti potrebe gospodarstva. Međutim, školovanje obrtnika započelo je još u latinskoj školi (4. razred), zatim kasnije u Šegrtskoj školi (1886.), a temelje ima i u dijelovima programa Školskoga metalškog centra.

Obrtnička škola danas realizira programe za redovne učenika i programe obrazovanja odraslih.⁹⁸

⁹⁶ U zgradi su tri srednje škole: Obrtnička škola, Tehnička škola te Ekonomska i birotehnička škola, Ulica dr. Ante Starčevića 24 i 26.

⁹⁷ Gimnazija Bjelovar, Medicinska škola Bjelovar, Ekonomska i birotehnička škola Bjelovar, Tehnička škola Bjelovar, Trgovačka škola Bjelovar, Obrtnička škola Bjelovar, Ugostiteljska i prehrambena škola Bjelovar

⁹⁸ Verificirani su programi za zanimanja: alatničar, tokar, bravar, glodač, automehaničar, mehaničar poljoprivredne mehanizacije, plinoinstalater, vodoinstalater, autolimar, instalater grijanja i klimatizacije, autoelektričar, elektroinstalater, elektromehaničar, autolakirer, soboslikar.

Tehnička škola

Tehnička škola Bjelovar, slično kao i Obrtnička škola, svoje začetke ima u programima Šegrtske škole, Škole učenika u privredi, a posebice Školskoga metalškog centra. Odlukom Narodnog odbora općine Bjelovar 1962. osnovana je Tehnička škola s jednim razrednim odjelom redovnih učenika. U Školskom metalškom centru, koji je osnovan 1. siječnja 1963., utemeljena su dva razredna strojarskih tehničara. Tehnička škola Bjelovar⁹⁹ samostalno se razvija nakon prestanka rada Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje.

Ugostiteljska i prehrambena škola

Ugostiteljska škola utemeljena je 18. rujna 1970. u sklopu Ekonomske škole Bjelovar, koja 6. prosinca 1973. mijenja naziv u Školski centar za obrazovanje ekonomskih i ugostiteljskih kadrova Bjelovar. Programi za poljoprivredna i prehrambena zanimanja ostvaruju se od školske godine 1979./80. Od 1. srpnja 1993. djeluje kao samostalna škola pod nazivom Ugostiteljska i prehrambena škola Bjelovar i realizira programe u trogodišnjem¹⁰⁰ i četverogodišnjem trajanju.¹⁰¹ Ostvaruju se i dva programa za učenike s posebnim potrebama (učenici s poteškoćama u razvoju) za stjecanje niže stručne spreme.¹⁰²

Dom učenika srednjih škola Bjelovar

Dom je odgojno-obrazovna ustanova u kojoj učenici borave tijekom svojeg školovanja, a programima podržava cjelovit razvoj učenika, daje pomoć u obrazovanju, osigurava uvjete za danonoćni boravak i za svakodnevni kvalitetan život. Povijest Doma započinje 1946., kada je osnovan Dom naučnika u Ulici V. Nazora 2, dok je istovremeno djelovao i Dom na drugoj lokaciji¹⁰³ u kojem su bili smješteni učenici koji

---

⁹⁹Škola ima verificirane četverogodišnje programe za sljedeća zanimanja: strojarski tehničar, računalni tehničar za strojarstvo, elektrotehničar, tehničar za računalstvo (informatiku) i tehničar za elektrostrojarstvo. U Odluci o prestanku rada Centra za odgoj i usmjereno obrazovanje općine Bjelovar od 29. kolovoza 1991. škola je imenovana kao Elektrostrojarska tehnička škola.

¹⁰⁰Trogodišnji su programi: kuhar, konobar, slastičar, pekar, konditor, mesar, mljekar.

¹⁰¹Četverogodišnji su programi: hotelijersko-turistički tehničar i turističko-hotelijerski komercijalist.

¹⁰²Programi za stjecanje niže stručne spreme: pomoćni kuhar i slastičar te pomoćni vrtlar.

¹⁰³U današnjoj V. osnovnoj školi, Šetalište dr. Ivše Lebovića.

su „pokazivali predispozicije za daljnje školovanje (gimnazije)“.¹⁰⁴ Od 1953. do 1977. kao internat je u sklopu novootvorene Škole učenika u trgovini s internatom (1953.). Dom postaje samostalan 1977., ali od 1964. ne zbrinjava samo učenike Trgovačke škole već i drugih bjelovarskih škola. Naziv Dom učenika srednjih škola Bjelovar dobiva 1998.godine.

Glazbena škola Vatroslava Lisinskog

Glazbena škola Vatroslava Lisinskog Bjelovar ima začetke u radu bjelovarskih glazbenih društava, prije svega „Dvojnica“, hrvatskoga pjevačkog društva (1872.), „Goluba“, hrvatsko obrtničko-radničkog pjevačkog društva (1887.)¹⁰⁵ i Glazbenog društva koje je osnovano 1921. pod rukovodstvom dr. Dragutina Furlana. Iste je godine Glazbeno društvo „otvorilo Glazbenu školu Glazbenog društva. Time je udaren temelj današnjoj Muzičkoj školi“.¹⁰⁶

Od 1946. škola djeluje pod nazivom Gradska glazbena škola kao niža glazbena škola, a rješenjem Narodnog odbora općine Bjelovar od 22. rujna 1958. ostvaruje i programe srednje glazbene škole.¹⁰⁷

Šireći glazbeno obrazovanje škola je organizirala rad područnih odjela u Velikom Grđevcu (1962./63.), Vrbovcu i Daruvaru (1966./67.), Grubišnom Polju (1967./68.) i Garešnici (1970./71.).¹⁰⁸

Privatno školstvo: putovi školskog pluralizma

S obzirom na pojavu privatnih škola polovicom 19. st. kada ih je bilo u „Zagrebu na pretek“, njihovo je osnivanje, ustrojstvo i djelovanje uređeno naredbom od 2.

---

¹⁰⁴I. Tomić (gl. ur.): *Od šegrta do studenta 1946.-2001.*, Dom učenika srednjih škola Bjelovar, Bjelovar, 2001., str. 12.

¹⁰⁵Najprije je utemeljeno 1887. radničko-obrtničko društvo „Graničar“, kojemu je rad zabranjen 8. kolovoza 1892., a potom je 30. travnja 1895. osnovano obrtno-radničko pjevačko društvo „Jedinstvo“, koje 24. lipnja 1900. mijenja ime u „Golub“.

¹⁰⁶*Spomenica Glazbene škole V. Lisinski 1872.-1978.*, str. 13.

¹⁰⁷Od 1. studenoga 1959. počeo je raditi prof. Lovro Županović, koji putuje iz Zagreba jednom tjedno. Vidjeti: *Spomenica*, str. 45.

¹⁰⁸Spomenimo da je u Bjelovaru radila Mljekarska škola od 1. listopada 1955. do 1963. Bila je to dvogodišnja stručna škola s praktičnom nastavom s ciljem da osposobljava za kvalificiranog radnika u mljekarstvu. Osim toga, radila je i Opća srednja škola s poljoprivrednim usmjerenjem u Ždralovima od 1959. do 1968. Ta poljoprivredna škola s praktičnom nastavom imala je stočarski smjer, a školovanje je trajalo dvije godine. Završeni su učenici stekli zvanje kvalificiranog poljoprivrednog radnika.

listopada 1858. broj 1244.¹⁰⁹ Privatne su školske ustanove najavile školski pluralizam koji se u povijesti školstva ostvarivao u različitom opsegu.

Privatno školstvo u Bjelovaru ima važno uporište u radu privatnih predškolskih ustanova. Kraljevska zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu dodijeli je 10. rujna 1888. (br. 6709) Mariji Grubešić, privatnoj učiteljici, dozvolu za otvaranje privatnog zabavišta.¹¹⁰ Sljedeće godine, 11. veljače 1889., (br. 1364) dobila je učiteljica Jelisava Kolesar odobrenje za otvaranje privatnog zabavišta.¹¹¹ Potom je Antonija Zalobil 1922. otvorila privatno dječje zabavište.¹¹²

Gotovo nakon jednog stoljeća osnivaju se privatni dječji vrtići pa 2006. djeluju tri privatna vrtića: Ciciban (1999.), Bambi (2003.) i Pinokio (2004.). Privatne vrtiće pohađa oko 300 djece.

Privatne škole za ženski ručni rad (posao)

U Bjelovaru djeluju od 1887. dvije privatne škole za ženski ručni rad kojih su vlasnice Dragica Čimić i Sofija Antolović „i polaze ih djevojčice koje su udovoljile svojoj dužnosti glede polazka svakdanje škole“.¹¹³

Njihov se rad ne spominje nakon 1894. a to je godina u kojoj je utemeljena Ženska stručna škola pa možemo pretpostaviti da je ona nastavila s ostvarivanjem programa tih dviju privatnih škola.¹¹⁴

Srpska konfesionalna osnovna škola

U Vojnoj su krajini, odobrenjem iz 1780., osnovane srpske konfesionalne škole, i to u vojnim komunitetima, a njihov su rad financirale vjerske općine. Radile su prema odredbama Školskog ustava iz 1805.

---

¹⁰⁹A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije, 2. knj.*, Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1908., str. 403.

¹¹⁰*Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, godina 1888.*, Zagreb, 1888., str. 201.

¹¹¹*Isto*, godina 1889., str. 15.

¹¹²*Glasiilo Dječjeg vrtića Bjelovar*, br. 1, 8. ožujka 1996.

¹¹³*Izvoještaj o stanju uprave Županije belovarsko-križevačke za godinu 1887.*, Zagreb, 1888., str. 31. „Privatna škola za ženski ručni posao“ Sofije Antolović dobila je odobrenje 17. ožujka 1887. (br. 2322). Vidjeti: *Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, godina 1887.*, Zagreb, 1887., str. 18.

¹¹⁴Spomenimo da je početkom školske godine 1913./14. otvorena u Bjelovaru „privatna pučka škola ugar. državnih željeznica sa dva učitelja“. Vidjeti: *Izvoještaj Upravnog odbora Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1913.*, Bjelovar, 1914., str. 41.

A. Cuvaj piše da „1802. nailazimo u varaždinskom generalatu na dvije srpske ili kako su ih onda zvali ilirske škole, u kojima se pravoslavna mladež upoznavala sa službom Božjom, i to u Bjelovaru sa 25 učenika i Vel. Grđevcu sa 20 učenika“.¹¹⁵ U školi je prestao rad 1913./14. prema naredbi Kraljevske zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, od 29. rujna 1914. (broj 25 514).¹¹⁶

Čehoslovačka škola Masarykova Bjelovar

Dolaskom češkoga stanovništva na bjelovarsko područje i osnivanjem Československe obeci u Bjelovaru narasla je potreba za učenjem materinskoga jezika. Stoga su od 1. rujna 1923. započeli tečajevi češkoga jezika u prostorijama Djevojačke škole. Međutim, na temelju rješenja Ministarstva prosvjete u Beogradu od 15. srpnja 1925. (broj 39502) osnovana je privatna škola s pravom javnosti pod nazivom „Československa škola Masarykova“.¹¹⁷ Škola je otvorena 15. studenoga 1925., a imala je jedan razredni odjel s 52 učenika iz Bjelovara, Velikih i Malih Sredica, Mlinovca i Ivanovčana. Nastavni je rad organiziran prema čehoslovačkom nastavnom planu i programu, a učenici su učili vjeronauk, državni jezik (hrvatski jezik), zemljopis, narodnu povijest, račun s geometrijom, poznavanje prirode, crtanje, lijepo pisanje, ručni (ženski i muški) rad, pjevanje, gimnastiku, dječje igre i češki jezik.

Početakom II. svjetskog rata zabranjen je rad Českoj obeci u Bjelovaru pa je i u školi prestao rad. Njezin rad nije nikada obnovljen i pored interesa učenika i roditelja.

Zaključne misli

Temelji školstva u Bjelovaru stvoreni su u složenim društvenim, političkim i vojnim okolnostima. Jedna je okolnost osobito važna. Naime, Bjelovar je imao značajnu, prije svega, vojnu ulogu u Vojnoj krajini. Osim toga, školstvo je u Vojnoj krajini bilo sve do 1881. pod vojnom upravom te su se u njoj, uglavnom, sve do zakona od 31. listopada 1888. primjenjivali posebni, tzv. krajiški propisi, ali je u Bjelovaru zabilježena primjena i Zakona od 14. listopada 1874., što se tumačilo kao

---

¹¹⁵A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije*, 1. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1907., str. 784. Autor članka je u objavljenom sažetku spomenuo da je «Srpska narodna osnovna škola iz 1759». Međutim, daljnja istraživanja nisu potvrdila taj podatak pa valja prihvatiti navode A. Cuvaja. Vidjeti: *Sažeci radova sa znanstvenog skupa, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Bjelovar, prosinca 2006., str. 13.

¹¹⁶*Izvoještaj Upravnog odbora Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, Bjelovar, 1914., str. 38.

¹¹⁷*Pamětni kniha Československe školy Masarykovy v Bjelovaru: Spomenica 1925.-1941.*

prijelazno rješenje do donošenja zakona od 31. listopada 1888. koji se primjenjivao u cijeloj državi.

Javne (državne) ustanove predškolskog odgoja nastaju od 20-ih do 50-ih godina 20. st. Prije njih su se osnivale privatne predškolske ustanove, i to u posljednjem desetljeću 19. st. i do 20-ih godina 20. st. Na kraju 20. st. ponovno oživljava ideja o privatnim predškolskim ustanovama. Prema tome, razvoj predškolskih ustanova u Bjelovaru ima obilježje diskontinuiteta.

Osnovnoškolske ustanove nastale su 60-ih godina 18. st. te su se posebno razvijale sredinom 20. st. Prema tome, tijekom 19. st. nije utemeljena nijedna redovna osnovna škola, što valja sagledavati u kontekstu tadašnjih ukupnih gospodarskih, kulturnih i demografskih kretanja.

Srednjoškolske ustanove kontinuirano su se razvijale od sredine 18. st. do kraja 20. st.

Ostale privatne školske ustanove nastale su početkom i krajem 19. st. i 20-ih godina 20. st. S obzirom na takvo stanje, može se reći da se školski pluralizam nije kontinuirano razvijao.

Literatura

Blažeković, S.: *Bjelovar, SIZ kulture Bjelovar*, Bjelovar, 1985.

Buczynski, A.: *Gradovi Vojne krajine*, Hrvatski institut za povijest, 1. knj., Zagreb, 1997.

Cuvaj, A.: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1907.

Cuvaj, A.: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 2. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1908.

Cuvaj, A.: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 3. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1909.

Cuvaj, A.: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1.sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910.

Cuvaj, A.: *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 2.sv., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910.

- Cuvaj, A.: Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, 5. knj., Kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1912.
- Cvekan, P.: Bjelovar i Franjevci, Bjelovar, 1986.
- Čanić, G.(ur.): Monografija III. osnovne škole Bjelovar: prigodom 50. obljetnice postojanja, III. osnovna škola, Bjelovar, 2005.
- Djevojačka škola Bjelovar: Spomenica 1914./15.-1944./45., 1. knj.
- Djevojačka škola Bjelovar: Spomenica 1914./15.-1944./45., 2. knj.
- Franković, D. (ur.):Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958.
- Glasilo Dječjeg vrtića Bjelovar, 8. ožujka 1996., br. 1.
- Izvjješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884.-5., Kr. hrv.-slav.-dalm.zem.vlada, Zagreb, 1886.
- Izveštaj o stanju uprave Županije belovarsko-križevačke za godinu 1887., Zagreb, 1888.
- Izveštaj Upravnog odbora Županije belovarsko-križevačke o stanju uprave i kr. županijske oblasti o njenom djelovanju i djelovanju područnih joj kr. kotarskih oblasti u godini 1896., Bjelovar, 1897.
- Izveštaj Upravnog odbora Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1913., Bjelovar, 1914.
- Izveštaj za školsku godinu 1957./58., Srednja ekonomska škola Bjelovar, Bjelovar, 1958.
- Jergović, M.: Uvođenje završnog stupnja usmjerenog obrazovanja, Pedagoški rad, CXVIII, 1977., br. 7-8, str. 353-365.
- Kirin, J.: Razvitak hrvatskoga pučkog školstva, Zagreb, 1886.
- Macan, T.; Povijest hrvatskoga naroda, Nakladni zavod Matice hrvatske i Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Milaj, O., Bačeković, A. (ur.): Pola stoljeća Trgovačke škole Bjelovar, Trgovačka škola Bjelovar, Bjelovar, 2003.
- Moačanin, F., Valentić, M.: Vojna krajina u Hrvatskoj, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1981.
- Pamětni kniha Československe školy Masarykovy v Bjelovaru: Spomenica 1925.-1941.
- Pezo, V. (ur.): Enciklopedija Jugoslavije, 5, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988.

- Pleskalt, Ž.: Scenarij izložbe „Iz povijesti bjelovarskog školstva“, Državni arhiv Bjelovar, Bjelovar, svibnja 2002.
- Smrekar, M.: Ugarsko-hrvatski obrtni zakon, Zagreb, 1892.
- Službeni glasnik kr.hr.-slav.dalm.zem.vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1883.
- Službeni glasnik kr.hr.-slav.dalm.zem.vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1886.
- Službeni glasnik kr.hr.-slav.dalm.zem.vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1887.
- Službeni glasnik kr.hr.-slav.dalm.zem.vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1888.
- Službeni glasnik kr.hr.-slav.dalm.zem.vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1892.
- Spomenica: Škola učenika u privredi 1947.-1960., Državni arhiv Bjelovar.
- Spomenica: Školski metalski centar 1960./61.-1976./77.
- Spomenica Glazbene škole Vatroslava Lisinskog 1872.-1978.
- Statut Školskog metalskog centra, 1962.
- Strugar, V.: Prilog proučavanju razvoja osnovnog školstva u Bjelovaru od postanka do 1914., Bjelovarski zbornik 89, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1989.
- Supančić, Ž.: Razvoj zdravstvenog školstva u Bjelovaru, Bjelovarski učitelj, 1995., IV., br. 2-3, str. 74-78.
- Školska spomenica Dječачke škole, knj. 1.
- Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca 1895., Kr. hrv.-slav.-dalm.zem.vlada, Zagreb, 1896.
- Štatut za ženske stručne škole, Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm.zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1894.
- Štiglic, M.: Povjest pedagogike, Kr. sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1893.
- Šušnjak, J.: Povijest grada Bjelovara, u: Prilozi za historiju o nastanku i razvitku Bjelovara, Historijski arhiv Bjelovar, Bjelovar, 1961.
- Tomić, I. (ur.): Od šegrta do studenta 1946.-2001., Dom učenika srednjih škola Bjelovar, Bjelovar, 2001.
- Vusić, J.: Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978. u: M. Medar (gl. ur.): Bjelovarski zbornik 7, Matica hrvatska Ogranak Bjelovar, 2006., str. 11-274.

The early beginnings and development of the school system in Bjelovar from 1761 until today

Summary

The author is describing the historical way of education in Bjelovar within the last 245 years (1761.-2006).

Results of the establishment and development study of preschool, primary, high school and private education point to their intensive development. However, one can notice continuity and discontinuity during this period.

Public (state) institutes for preschool education appeared in the 1920s and 1950s of the 20th century. Primary school institutions appeared in the beginning of the second half of the 18th century, which were intensively developing in the middle of the 20th century, but with a recession in the 19th century. High school institutions were continuously developing from the middle of the 18th century until the end of the 20th century.

Private education was developing in the beginning and in the end of the 19th century, in the first half and at the end of the 20th century, which means that private education does not have its historical continuity.

Keywords: Bjelovar, reform, education, school statutes, Military border-land.

Autor: Dr. sc. Vladimir Strugar, izvanredni profesor
Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (vanjski suradnik)
Andrije Kačića Miošića 4
43 000 Bjelovar
vladimir.strugar@bj.htnet.hr

PROMETNO ZNAČENJE BJELOVARSKO – BILOGORSKE ŽUPANIJE ZA PANONSKU HRVATSKU

Sažetak

Iako su grad Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorska županija smješteni u središnjem dijelu hrvatskoga panonskog prostora, njihov prometni značaj nije došao do punog izražaja zbog nedovoljne razvijenosti infrastrukture cestovnoga i željezničkog prometa. Najznačajniji hrvatski i međunarodni cestovni i željeznički koridori u povezivanju Istoka i Zapada prelaze posavskim i podravskim područjem. Glavni tokovi od sjevera prema jugu idu od Budimpešte preko Zagreba prema Rijeci te od Osijeka prema Pločama.

Kvalitetnije pa i nove cestovne i željezničke veze od Pečuha preko Bjelovara i Zagreba te Banje Luke i Gradiške preko Daruvara prema Varaždinu mogu u budućnosti znatno poboljšati prometni značaj Bjelovara i Bjelovarsko-bilogorske županije. Kvalitetna cestovna veza Bjelovar – Čazma – Petrinja – Krnjak – Ogulin mogla bi rasteretiti postojeće ceste od Mađarske preko Varaždina i Zagreba prema Kvarnerskom zaljevu.

Ključne riječi: Bjelovar, Bjelovarsko-bilogorska županija, cestovni i željeznički promet.

Uvod

Grad Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorska županija sastavni su dio šireg prostora središnje Hrvatske kojoj osim Zagreba i Zagrebačke županije pripadaju i susjedne županije – Krapinsko-zagorska, Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Koprivničko-križevačka, Varaždinska i Međimurska županija.

To je prostor u kojem živi nešto više od dva milijuna stanovnika ili nešto manje od polovice hrvatskoga stanovništva.

Iako ga zaobilaze najintenzivniji prometni tokovi i koridori, i hrvatski i europski, Bjelovar je stjecište i sjecište dijagonalnih prometnih veza koje od Graza i Maribora

preko Ptuja i Varaždina povezuju Bjelovar preko Kutine, Daruvara i Pakraca s Banjom Lukom, Zenicom i Sarajevom te onih koji od Pečuha i Kapošvara preko Virovitice i Đurđevca povezuju Bjelovar sa Zagrebom i Siskom. Bjelovarsko-bilogorskom županijom, njezinim istočnim dijelom, prolaze u pravcu sjever – jug međunarodni prometni pravci koji od Kapošvara preko Barča povezuju Viroviticu, Daruvar i Pakrac s Bosanskom Gradiškom i Banjom Lukom u Bosni i Hercegovini.

Prometni značaj Bjelovarsko-bilogorske županije povećan je i položajem graničnog prostora prema Slavoniji kao značajnom prostoru panonske Hrvatske.

Prometni položaj Bjelovara i Bjelovarsko-bilogorske županije

Grad Bjelovar smješten je na nadmorskoj visini od oko 135 m (od 100 do 150 m) i podjednako je udaljen od Drave i Save. U Gradu Bjelovaru živi oko 42.000 stanovnika ili 0,95% stanovništva Republike Hrvatske koji su smješteni na 192 km² ili 0,34% hrvatskoga prostora. Na području Županije živi više od 133.000 stanovnika ili 3% hrvatskoga stanovništva na površini od 2.652 km² ili 4,65 % kopnene površine Republike Hrvatske. Grad Bjelovar smješten je u sjeverozapadnom prostoru Bjelovarsko-bilogorske županije.

Taj je prostor raskrižje cesta koje od Graza, Maribora i Varaždina povezuju Bjelovar s Kutinom, Daruvarom i Okučanima te cesta koje od Zagreba preko Sv. Helene i Vrbovca povezuju Bjelovar s Đurđevcom i Viroviticom prema Barču, Pečuhu i Kapošvaru odnosno Budimpešti u susjednoj Mađarskoj.

Postoji i cestovna veza koja Bjelovar povezuje s Čazmom, Ivanić Gradom te preko Zagreba ili Popovače sa Siskom i Petrinjom. Očito nedostaje mnogo kraća cestovna veza koja bi povezivala Ivanić Grad sa Siskom i Petrinjom odnosno sa D1 kod Krnjaka te autocestama D1 i D6 kod Bosiljeva odnosno Ogulina.

Kroz Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorsku županiju ne prolaze sveeuropski prometni koridori. Paneuropski koridori pojavili su se kao težnja zemalja Europske unije da se povežu sa zemljama istočne Europe koje su padom Berlinskoga zida, raspadom SSSR-a, Čehoslovačke i SFRJ željele ubrzati povezivanje tih zemalja i sa zapadnom Europom i međusobno. Tako kroz Hrvatsku prolaze četiri paneuropska koridora, i to X, Vb, Vc i VII.

Trasa X. koridora od Salzburga preko Ljubljane i Zagreba prolazi lijevom obalom Save prema Beogradu i Nišu i grana se prema Bugarskoj, Grčkoj i Turskoj. Xa koridor od Graza preko Maribora spaja se sa X. koridorom. Vb koridor ogranak je V. koridora koji se od Budimpešte usmjerava prema Varaždinu, Zagrebu i Rijeci, dok Vc koridor, kao ogranak V. koridora, povezuje Budimpeštu s Osijekom, Sarajevom, Mostarom i Pločama.

Dunavski odnosno VII. koridor budući je uređeni plovni put Dunava od Beča do Crnoga mora, a posredstvom kanala Čarne Vode – Dunav – Constanza spaja crnomorski bazen sa središnjim europskim prostorima. Tako se Grad Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorska županija nalaze u blizini sva četiri koridora koji prolaze kroz Republiku Hrvatsku.

Ovisno o kvaliteti razvitka prometnih veza Bjelovara i Bjelovarsko-bilogorske županije sa svojom okolicom i sva četiri paneuropska koridora razvijat će se i ostvarivati njihov prometni značaj za panonsku Hrvatsku te dijagonalnih veza koje će postajati sve značajnije.

Izgradnjom višenamjenskog kanala Dunav – Sava od Vukovara do Šamca i kanaliziranjem Save od Šamca do Siska te izgradnjom nove dvokolosiječne pruge

Slika 1. Temeljna cestovna infrastruktura Bjelovarsko-bilogorske županije

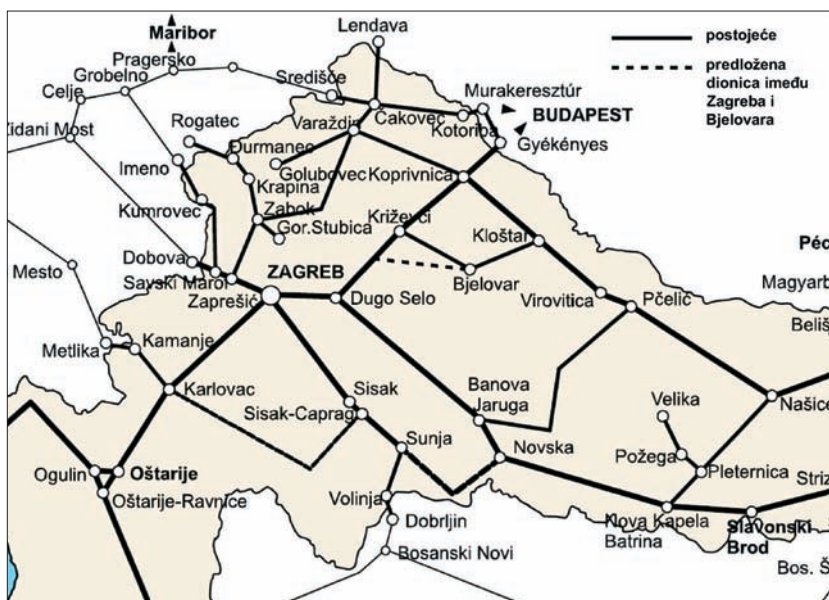
od Zagreba (Siska, Karlovca) prema Rijeci, Republika Hrvatska postaje važan čimbenik povezivanja mediteranskog područja i područja Indijskog oceana sa

srednjoeuropskim zemljama. To je razvojna mogućnost, ali i obveza Republike Hrvatske prema Europskoj uniji. Time bi se na iznimno kvalitetan, racionalan te gospodarski i ekološki održiv način međusobno isprepleli i učinkovito povezali kopneni koridori s jadranskim i mediteranskim bazenom i dunavskim koridorom.

Grad Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorska županija s iznimno kvalitetnim međudržavnom svog prostora prema najznačajnijim paneuropskim koridorima imaju značajnu razvojnu perspektivu.

Bjelovar je preko Križevaca povezan željezničkom prugom sa Zagrebom, a preko Kloštra s Viroviticom i Osijekom. Željezničkom prugom Pčelić – Banova Jaruga povezane su s istočnim dijelom Bjelovarsko-bilogorske županije važne željezničke pruge u posavskome i podravskom prometnom koridoru.

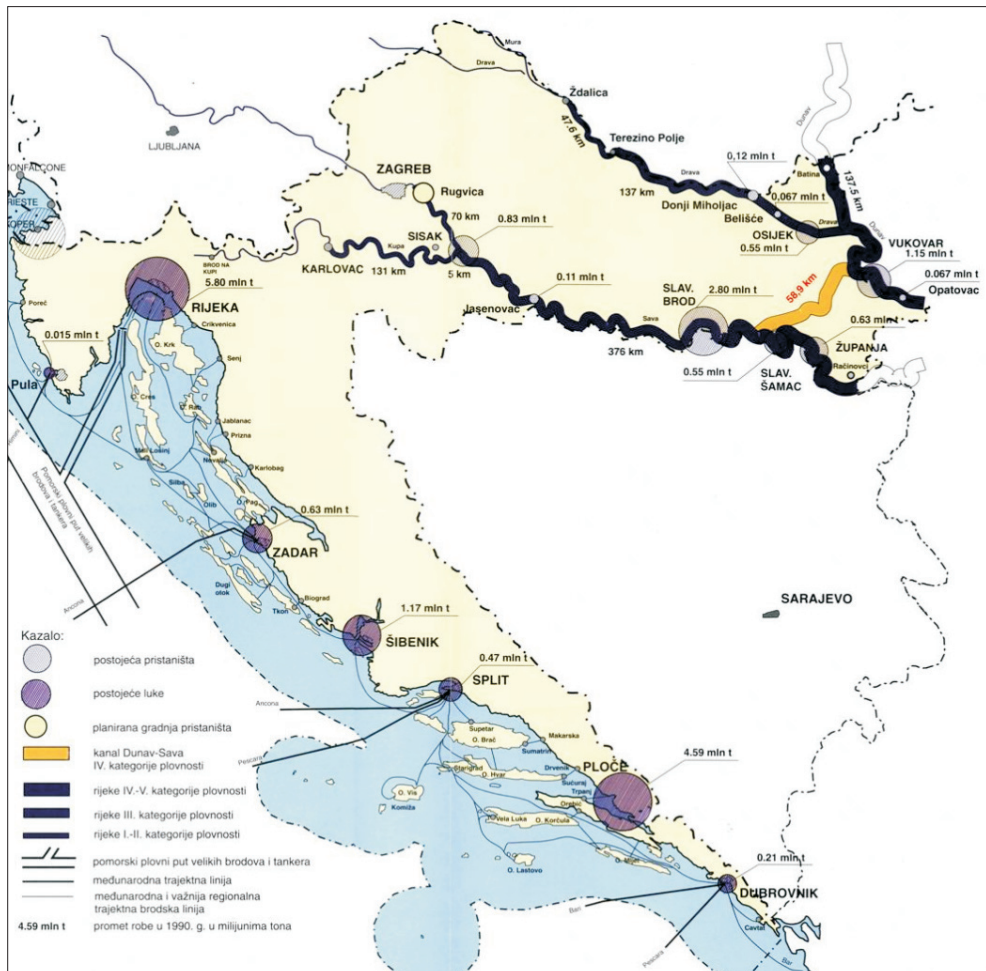
Zračne veze toga prostora ostvaruju se prije svega preko Zagrebačke zračne luke i ostalih hrvatskih zračnih luka te Budimpešte, Graza, Beča i Ljubljane.

Slika 2. Željezničke pruge središnje Hrvatske

Značaj prometnog povezivanja Bjelovara u županijsko, državno i međudržavno okruženje

Grad Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorska županija zauzimaju iznimno značajno područje kojim se povezuju okolna područja. Od osnivanja do danas odnosno do završetka Domovinskog rata Bjelovar je i zbog svoga geoprometnog položaja značajno vojno uporište. Prometno povezivanje u prometnu mrežu županije, središnjega i

Slika 3. Pomorski i unutarnji plovni putovi u odnosu na Bjelovar i Bjelovarsko - bilogorsku županiju

panonskoga hrvatskog prostora i okolnih zemalja – Mađarske, Slovenije te Bosne i Hercegovine iznimno je značajno. Središnja Hrvatska s najvećim brojem stanovnika (oko dva milijuna) značajna je gospodarska regija i u europskim razmjerima. Nažalost, zbog prevelikoga gravitacijskog utjecaja Zagreba i razlike u razvijenosti u odnosu na ostale prostore središnje Hrvatske došlo je do izrazite neravnomyjernosti Grada Zagreba u odnosu na županijska središta i druge gradove središnje Hrvatske (Karlovac, Sisak, Petrinja, Kutina, Ivanić Grad, Čazma, Vrbovec, Bjelovar, Koprivnica, Križevci, Varaždin, Čakovec i dr.).

Iz slike prosječnoga godišnjega dnevnog prometa (PGDP) vidi se izniman gravitacijski utjecaj Zagreba i na razini ukupnoga državnog prostora i osobito na središnjemu hrvatskom prostoru.

Da bi se dugoročno decentralizirao Grad Zagreb, prije svega u prostore središnje Hrvatske, nužna je izgradnja i razvitak kvalitetnoga, racionalnoga i učinkovitoga prometnog sustava. Bolje prometne veze sa Zagrebom nužno pretpostavljaju:

- izgradnju brze ceste s dva kolnika od Vrbovca do Bjelovara te nastavak izgradnje prema podravskoj magistrali,
- izgradnju nove odnosno dogradnju dvokolosiječne pruge od Zagreba preko Vrbovca i Sv. Ivana Žabna do Bjelovara jer bi se time izbjeglo znatno duže putovanje od Zagreba do Bjelovara preko Križevaca.

To su temeljne pretpostavke za potpuniju integraciju Grada Bjelovara u gospodarsko-prometni sustav središnje Hrvatske.

Kvalitetnije cestovne veze Grada Bjelovara sa središtima okolnih županija treba ostvariti temeljitom rekonstrukcijom postojećih državnih i županijskih cesta.

Izgradnja sjeverne obilaznice Bjelovara (D-524) značajno je rasteretila prometnice na gradskom području, osobito u vrijeme turističke sezone. Radi zanimljivih rezultata treba naglasiti da je prometno opterećenje obilaznice Bjelovara veće od prometa na dionici autoceste Varaždin – Čakovec.

Tablica 1. PGDP i PLDP na brojačkim mjestima u okolici Bjelovara

Naziv (brojačko mjesto)	PGDP(1)	PLDP(2)
Bjelovarska obilaznica D-524 (2104)	2 876	3 586
Rovišće – zapad D-28 (2102)	6 143	6 785
Markovac D-43 (2105)	3 251	2 906
Prespa D-28 (2106)	4 712	4 833
Narta – sjever D-43 (2108)	3 611	3 615

Potrebu rekonstrukcije i dogradnje prometne mreže u Županiji prema Čazmi, Daruvaru i Garešnici potvrđuju i podatci o brojanju prometa iz 2005. godine.

Mrežom županijskih i lokalnih cesta nadopunjuju se državne ceste i skraćuju neka putovanja, npr., Bjelovar – Garešnica i Bjelovar – Koprivnica. To svakako treba uzeti u obzir pri planiranju temeljite obnove tih cesta.

Interes za razvoj zračnog prometa taj će prostor zadovoljiti razvitak Zagrebačke zračne luke, a vodni promet izgradnja višenamjenskog kanala Dunav – Sava od Vukovara do Šamca i kanaliziranjem Save od Šamca do Siska.

Slika 4. Paneuropski prometni koridori

Glavni željeznički koridori prate sve glavne europske koridore te uz željezničku prugu Čakovec – Koprivnica – Osijek omogućuju primjeren pristup teretnome i putničkom prijevozu.

Za Grad Bjelovar od osobita je značaja i cestovna veza od Bjelovara preko Čazme do spoja na autocestu kod Ivanić Grada, osobito ako bi se uspostavila izravna veza od Ivanić Grada prema Sisku, Petrinji i državnoj cesti D1, Karlovac – Plitvice te autocestama A1 i A6 u čvoru Bosiljevo 1.

Regulacija i organizacija prometnih tokova i sigurnost prometa

Kod nas se, nažalost, u općoj i političkoj javnosti smatra da se samo izgradnjom novih dionica cestovne mreže mogu postići i uspješno ostvariti zacrtani ciljevi razvitka. To čak podosta zahvaća i stručne i znanstvene krugove koji nisu izravno dublje involvirani u spoznaju o elementima održivog razvitka.

Otklanjanjem tzv. uskih grla u prometu (raskrižja, uspona), saniranjem osobito opasnih mjesta u prometu (tzv. crnih točaka) te regulacijom i organizacijom prometnih tokova uz manje građevinsko-tehničke rekonstrukcije mogu se postići iznimno dobri rezultati u povećanju propusne moći prometne mreže, povećanju sigurnosti prometa, zaštiti okoliša i smanjenju prometnih troškova. Istraživanja, temeljna i primijenjena, koja su provedena suradnjom Instituta prometa i veza iz Zagreba i Fakulteta prometnih znanosti Sveučilišta u Zagrebu pokazala su da se prometne nesreće mogu smanjiti na izrazito opasnim mjestima (zavoji, raskrižja) za više od

Slika 5. Položaj brojačkih mjesta na državnim cestama

Slika 6. Opterećenja prometne mreže središnje Hrvatske i Bjelovarsko-bilogorske županije

90% vrlo malim tehničkim zahvatima i izmjenom okoline vozača. U gradskoj uličnoj mreži mogu se izbjegavanjem nepotrebnih presijecanja uz neznatna ulaganja često potpuno otkloniti uska grla u prometu. Znanost u Hrvatskoj je u tim disciplinama u vrhu svjetske znanosti.

Kako Bjelovar ima u svom središtu izrazito ortogonalnu mrežu ulica, može se vjerojatno nakon izučavanja znatno povećati njihova propusna moć i sigurnost prometa.

Usporedbom relativnih odnosa prometnih nesreća u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji i Republici Hrvatskoj vidi se da se 2005. godine (u odnosu na 2004.) broj prometnih nesreća i u ukupnom broju i u poginulim i ozlijeđenim osobama značajno povećao. Osobito se povećao broj poginulih osoba.

U odnosu na 100 000 stanovnika manje je ozlijeđenih, a poginulih znatno više u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odnosu na Republiku Hrvatsku, a na 100 000 vozača ili na 100 000 motornih vozila broj poginulih dvostruko je veći.

Tablica 2. Odnos broja stanovnika, vozača i registriranih motornih vozila Bjelovarsko-bilogorske županije i Republike Hrvatske 2005. godine

Policijska uprava	Broj stanovnika	%	Broj vozača	%	Registrirano motornih vozila	%
Bjelovarsko-bilogorska	133 084	3,0	56 518	2,8	51 837	2,9
UKUPNO RH	4 437 460	100,0	2 052 056	100,0	1 790 971	100,0

Tablica 3. Usporedba nastradalih osoba i nesreća s nastradalim osobama prema broju stanovnika, vozača i motornih vozila u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odnosu na Republiku Hrvatsku 2005. godine

Policijska uprava	Na 100 000 stanovnika		Na 100 000 vozača			Na 100 000 motornih vozila		
	Poginulo osoba	Ozlijeđeno osoba	Nesreće s nastradalim osobama	Poginulo osoba	Ozlijeđeno osoba	Nesreće s nastradalim osobama	Poginulo osoba	Ozlijeđeno osoba
Bjelovarsko-bilogorska	24,8	430,6	776,7	58,4	1 103,8	844,8	63,5	1 013,8
UKUPNO RH	13,5	490,7	764,1	29,1	1 061,0	875,4	33,3	1 061,0

Tablica 4. Odnos broja prometnih nesreća u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odnosu na Republiku Hrvatsku 2004. i 2005. godine

Policijska uprava	Prometne nesreće								
	Ukupno			S poginulim osobama			S ozlijeđenim osobama		
	2004.	2005.	+-	2004.	2005.	+-	2004.	2005.	+-
Bjelovarsko-bilogorska	2,3	2,6	+0,3	3,0	5,5	+2,5	2,5	+2,7	+0,2
UKUPNO RH	100,00	100,00	0,00	100,00	100,00	0,00	100,00	100,00	0,00

Tablica 5. Nastradale osobe u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u odnosu na Republiku Hrvatsku 2004. i 2005. godine

Policijska uprava	Nastradale osobe								
	Poginule			Teško ozlijeđene			Lakše ozlijeđene		
	2004.	2005.	+-	2004.	2005.	+-	2004.	2005.	+-
Bjelovarsko-bilogorska	3,0	5,5	+2,6	2,5	2,6	+0,1	2,5	+2,6	+0,2
UKUPNO RH	100,00	100,00	0,00	100,00	100,00	0,00	100,00	100,00	0,00

Sustavnim izučavanjem prometnih tokova i sigurnosti može se značajno povećati propusna moć i sigurnost prometa uz mala investicijska ulaganja. Ona su nužna kada nema drugih kvalitetnih rješenja. Radi sigurnosti prometa treba sagledati i mogućnost izgradnje brze ceste Bjelovar – Vrbovec s dva odvojena kolnika.

Zaključak

Grad Bjelovar i Bjelovarsko-bilogorska županija uz Zagreb, Sisak i Varaždin imaju iznimno prometni značaj u središnjemu hrvatskom prostoru. Iako Grad Bjelovar nije usporedno uz paneuropske prometne koridore, njima je okružen. To Gradu Bjelovaru i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji daje značajne razvojne mogućnosti i perspektive.

Prioritetno je kvalitetno povezivanje sa Zagrebom novom brzom četverotračnom cestom prema Vrbovcu odnosno Zagrebu. Međutim, veze preko Daruvara odnosno istočnog dijela Županije koje povezuju Mađarsku s Bosnom i Hercegovinom također su važne. Treba također poboljšavati i dograđivati cestovne veze Bjelovara s Velikim Zdencima i Daruvarom i Bjelovara preko Čazme s Ivanić Gradom i izravno prema Sisku, Petrinji, Gvozdu i čvoru autocesta A1 i A6 kod Bosiljeva. Time bi se otvorila dodatna kvalitetna veza ne samo Bjelovarsko-bilogorske županije sa Siskom i Rijekom već i cijelog panonskoga hrvatskog prostora s gorskim hrvatskim i jadranskim prostorom.

Izučavanjem prometnih tokova i sigurnosti prometa izradbom prometnih studija, konceptijskih rješenja i projekata može se znatno pomoći ostvarenju optimalnih ciljeva razvitka uz najmanje troškove. Znanost u tome ima iznimno važnu ulogu i odgovornost.

Literatura

Božičević, J., Prometna valorizacija Hrvatske, Zagreb, 1992.

Dadić, I.: Prilog izučavanju prometnih tokova u gradovima (doktorska disertacija), Beograd, 1988.

Dadić, I. i ost.: Studija o cestama kao čimbenik sigurnosti prometa u Republici Hrvatskoj. I. faza, IPV, Zagreb, 1993.

Pađen, J., Osnove prometnog planiranja, Informator, Zagreb, 1986.

Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske, Republika Hrvatska, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb, 1997.

Strategija prometnog razvitka Republike Hrvatske, Republika Hrvatska, Ministarstvo pomorstva, prometa i veza, Zagreb, 1999.

Bilten o sigurnosti cestovnog prometa 2005. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 2006.

Brojanje prometa na cestama Republike Hrvatske godine 2005, Hrvatske ceste d.o.o., Zagreb, 2006.

Veliki atlas Hrvatske, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006.

WHITE PAPER – European transport policy for 2101 : time to decide; Office for Official Publications of the European Communities; Luxembourg, 2001.

Znanstvenoistraživački projekt pri Ministarstvu znanosti i tehnologije:

Razvijanje metodologije saniranja opasnih mjesta na cestama. Glavni istraživač: prof. dr. sc. Ivan Dadić

Traffic significance of the Bjelovar-Bilogora County for Pannonic Croatia.

Summary

Although the town of Bjelovar and the Bjelovar-Bilogora County are located in the middle part of the Croatian Pannonian area, their traffic significance has not been fully shown due to insufficiently developed infrastructure of the road and the railroad traffic. The most important Croatian and international road and railroad corridors to connect the East and the West cross the Sava River basin and the Drava River basin area. Main routes go from the North towards the South, from Budapest, through Zagreb and towards Rijeka, and from Osijek towards Ploče.

Higher quality road and railroad connections from Pécs through Bjelovar, Zagreb, Banja Luka and Gradiška, through Daruvar towards Varaždin can considerably improve the traffic significance of Bjelovar and the Bjelovar Bilogora County in the future. Quality road connections such as Bjelovar – Čazma – Petrinja – Krnjak - Ogulin could lower the traffic intensity of the existing roads from Hungary through Varaždin and Zagreb towards Kvarner bay.

Keywords: Bjelovar, Bjelovar-Bilogora County, road and railroad traffic.

Autori: Prof. dr. sc. Ivan Dadić, prof. dr. sc. Dragan Badanjak, prof. dr. sc. Jasna Jurum-Kipke
Fakultet prometnih znanosti
Vukelićeva 4
10 000 Zagreb
ivan.dadic@zg.htnet.hr

Martin Stier

Karta Ugarske i graničnih zemalja (izvadak), Nürnberg, 1684.,
 bakrorez od 12 dijelova, veličina 154 x 102 cm,
 mjerilo 1 : 1.000.000, bakrorezac A. Baener,
 Nacionalna i sveučilišna biblioteka, S-JZ-XVII-1

Wellowar, utvrda

BJELOVARSKE PUKOVNIJE NA EUROPSKIM RATIŠTIMA 1756.–1918. GODINE

Sažetak

Više od 170 godina ratovanja na europskim ratištima Križevačke i Đurđevačke pukovnije, a kasnije i 16. varaždinske pukovnije u sastavu austrijske vojske, ostavilo je neizbrisiv trag u austrijskoj vojnoj historiografiji koja je iznjedrila niz opsežnih znanstvenih radova značajnih za austrijsku, ali i hrvatsku vojnu povijest.

U ovom radu korištena su dostignuća austrijske historiografije u dugome povijesnom razdoblju od gotovo 100 godina te radovi hrvatske historiografije nastale u drugoj polovici 20. stoljeća. Posebno su istaknuta zapažanja o taktičko-operativnoj uporabi naših graničara u velikim europskim ratovima, u kojima su najčešće djelovali kao posebne, lake postrojbe za rješavanje specijalnih zadataka, i nezamjenjivosti njihova načina ratovanja i ratnog iskustva stečenog na hrvatsko-turskoj granici.

Prihativši novu organizaciju austrijske vojske polovicom 18. stoljeća, postali su ravnopravan segment redovitih austrijskih postrojbi, ali su u njima sačuvali svoj način ratovanja, kada je na prevagu utjecala taktika, lukavost, brzina i hrabrost te su takav način ratovanja afirmirali u europskoj vojnoj povijesti.

Sudjelovali su u svim ratovima koje je Monarhija vodila od polovice 18. stoljeća do ukidanja Vojne krajine 1871. godine. Nakon toga osnovana je 16. varaždinska pukovnija sa sjedištem u Bjelovaru koja je sudjelovala u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine, gušenju ustanka Srba i muslimana 1882. godine u istočnoj Hercegovini te na bojišnicama Srbije, Bukovine, Galicije i južnog Tirola tijekom I. svjetskog rata.

Ključne riječi: Đurđevačka pukovnija, Križevačka pukovnija, europska ratišta, austrijska monarhija, austrijska vojska.

Pisati o bjelovarskim pukovnijama na europskim ratištima od polovice 18. do prvih desetljeća 20. stoljeća znači pisati o dijelu hrvatske vojne tradicije koja nije tako

beznačajna kako bi se moglo zaključiti prema malom interesu koji tom segmentu hrvatske povijesti pridaje hrvatska historiografija.

Izučavajući svoju ratnu i vojnu povijest, austrijska je historiografija dala mnogo značajnih radova za povijest hrvatske vojne granice, ali i za izučavanje ratova u kojima su sudjelovali graničari.

U više od 170 godina ratovanja u Europi, od 1746. do 1918. godine, zabilježeni su u najkraćem obliku ratovi i vojni pohodi u kojima su sudjelovale dvije bjelovarske graničarske pukovnije te redovna 16. varaždinska pješačka pukovnija.

Reformom Vojne krajine polovicom 18. stoljeća austrijska vojna administracija postigla je svoje zacrtane imperijalne ciljeve. Od neorganizirane, nedisciplinirane i u taktičkim manevrima neuvježbane graničarske vojske, koja je do tada bila sposobna za manje vojne akcije na turskoj granici, stvorila je postupno jeftinu vojsku koja s vremenom postaje uporabljiva na svim europskim ratištima ravnopravno s ostalim austrijskim postrojbama.

Pretvaranje graničara u regularnog vojnika, stalno ratovanje u stranim zemljama te povećanje materijalnih tereta dovelo je do čestih buna graničara, no one su završavale uglavnom bez uspjeha.

U 18. stoljeću, pa i prvoj polovici 19. stoljeća, stalni ratovi nanose znatne gubitke radno najsposobnijem muškom stanovništvu te ih odvajaju od redovitih poljodjelskih poslova na dulje vrijeme, što izravno utječe na gospodarsko osiromašenje krajine.

Prvi vojni angažman varaždinskih graničara nakon reorganizacije Varaždinskoga generalata i ustroja Križevačke i Đurđevačke pukovnije dogodio se 1747. godine tijekom rata za austrijsko naslijeđe na prostoru Njemačke te sjeverne Italije i južne Francuske, kada su u borbama za Milano sudjelovala 374 graničara, a u pohodu na Parmu i Reggio 1200 graničara. Iste godine 11. kolovoza sudjelovali su u zaposjedanju Piacenze, a četiri dana kasnije kod Monte Corone nanose velike gubitke francusko-španjolskoj zaštitnici.

U bitci kod Boccheta 1. rujna ostvarilo je 1600 pripadnika đurđevačke pukovnije odlučujuću pobjedu kojom je otvoren put austrijskoj vojsci prema francuskoj granici. U daljnjim operacijama sudjelovalo je ukupno 4000 graničara koji su preko Monaca stigli do Nice. Ratne operacije nastavljene su 1747. godine u južnoj Francuskoj, a austrijska je vojska s dvije bojne Đurđevčana 21. siječnja stigla do Lecaneta, pet kilometara od Toulona. U tom pohodu 800 graničara guši ustanak u Genovi te nešto kasnije zaposjeda Campofredo. Rat je prekinut primirjem te kasnije potpisanim mirom u Aachenu 1748. godine.

Sedmogodišnji rat (1756. – 1763.)

Gubitak Šleske mirom u Aachenu pokazao je da opstanak i prestiž Monarhije ovisi prije svega o udarnoj snazi vojske pa je Marija Terezija odmah nakon zaključenja

mira pristupila velikoj reformi vojske. Poboljšana je materijalna podloga vojnog sustava, izgrađene su nove vojarne, invalidski domovi, a promijenjen je i opskrbni sustav. U pješaštvo i topništvo uvedene su novine, a Vojna krajina je temeljito reformirana. Ojačana osmogodišnjim unutrašnjim reformama te osiguravši saveze s Rusijom i Francuskom, Austrija je bila spremna na rat za povratak Šlezije, jedne od svojih najrazvijenijih pokrajina.

U sedmogodišnjem ratu, u kojem su angažirani golemi austrijski vojni potencijali i koji se vodio na prostoru Češke, Moravske, Poljske, Šlezije i Njemačke, ratovale su i sve hrvatske graničarske postrojbe. Koncentracija i smotra vojnih snaga te priprema za rat obavljena je na sjeveru Češke. O tome u austrijskoj literaturi piše: "Najveću su pozornost izazvali graničari čija je brojnost procijenjena na 60.000 vojnika. Jedna četvrtina ih je odmah upućena u tabore na sjevernoj granici carstva. Prvi su se puta pojavili u novim odorama koje su nalikovale onima ugarskih postrojbi. I pažljivi i objektivni izvjestitelj uvjerava da: kada se promatraju njihovi uigrani redovi, jasno je da se ne radi o naoružanim seljacima nego o iskusnim i hrabrim borcima."¹ U sastavu tih graničarskih postrojbi bile su dvije đurđevačke bojne.

Tijekom sedmogodišnjeg rata sukobljene strane vodile su mnoge veće i manje bitke u kojima su sudjelovale bjelovarske graničarske pukovnije (Prag, velika bitka kod Kolina, opsada Olomouca u Češkoj, Bautzen, Görlitz, Hochkirch, Dresden, Meissen, Torgau u Njemačkoj te Swidnica, Wroclaw i Landeshut u Poljskoj).

Tijekom toga rata došao je do punog izražaja način ratovanja graničara u bitci kod Praga 1757. godine te poglavito u opsadi Olomouca 1758. godine. Neprestano uznemiravanje protivnika manjim akcijama, prikradanje, brzina kretanja i napada, postavljanje zasjeda, ometanje inženjerijskih radova te opstrukcija i onemogućavanje opskrbe uvelike su otežavali poziciju pruskih opsadnih postrojbi koje nisu bile naviknute na takav način ratovanja. Navodimo jedan od mnogih primjera navedenih u austrijskoj literaturi u kojem se prikazuje način ratovanja graničara.

Transport od 5000 kola natovaren barutom, strjeljivom, hranom i novcem za opsadne snage stigao je 30. lipnja do Domstadta (sjeverno od Olomouca), gdje ga je sačekala austrijska vojska: "Prusi nisu slutili da u neposrednoj blizini u zasjedi čekaju austrijske postrojbe. Nakon što je prvih 200 kola mirno prošlo, otvorena je jaka topnička paljba. Prusi su ubrzali kretanje, ali su ih napali Hrvati skriveni u grmlju. Žišković i potpukovnik Riese bacili su se na sredinu prijevoza i razbili ga. Uspjelo je pobjeći samo 200 kola, dok ih je 3000 palo u ruke Austrijancima. Ostatak su Prusi sami uništili."² U nemogućnosti opskrbe svoje vojske Fridrich je 2. srpnja 1758. godine prekinuo opsadu Olomouca.

---

¹ Rudolf Künzl, *Povijest graničarskih pješačkih pukovnija, Križevačke br. 5. i Đurđevačke br. 6.*, Beč, travanj 1910. – rukopis, str. 11., citat iz djela Alfreda Arnetha: "*Geschichte Maria Theresias*"

² *Isto*, str. 16.

U kontekstu priprema za sedmogodišnji rat i jačanja austrijskih vojnih potencijala može se promatrati i osnutak grada Bjelovara. Pozicioniranju dviju graničarskih pukovnija i cjelokupne vojne infrastrukture u središtu Varaždinskoga generalata nije bio cilj samo kontrolirati generalat već stvoriti pretpostavke za dugotrajno vojno eksploatiranje generalata, što se pokazalo vrlo isplativo u svim daljnjim austrijskim ratovima do razvojničenja generalata 1871. godine.

Bavarski nasljedni ratovi 1778. – 1779. godine

Problem nasljedstva u Bavarskoj bio je povod novome ratnom pohodu u kojem su sudjelovale u početku po dvije bojne Đurđevačke i Križevačke pukovnije. Bojne su krenule preko Velike Kanjiže i Beča prema Kraljičinu Gradcu u sjevernoj Češkoj. Budući da je pruska vojska prešla granicu, došlo je do mnogih manjih vojnih sukoba tipičnih za cijeli taj rat. U njima su redovito sudjelovali i graničari pa su 22. srpnja 1778. godine Đurđevčani zarobili više vojnika između Tratenaua i Schatzlara, a 30. srpnja Križevčani su odbili napad pruske vojske kod Ober-Ketzeldorfa. U kolovozu su na bojište pristigle i nove bojne varaždinskih pukovnija koje su sudjelovale u sukobima kod Dreihauslera (14. rujna), Trautenbaucha (20. rujna), Ditterbacha (18. listopada i 8/9. studenoga). Rat je završio mirom u Teschenu 13. svibnja 1779., a varaždinske pukovnije krajem lipnja 1779. vratile su se u Bjelovar.

Rat s Turcima 1788. – 1791. godine

Zbog savezništva s Rusijom koja je bila u neprijateljstvu s Turskom i imala teritorijalne pretenzije prema Osmanskom carstvu, Austrija je ušla u rat protiv Turske. Navijestila je rat Turskoj 8. veljače 1788. godine. U tom su ratu graničarske postrojbe bile zadužene za zaštitu vlastite domovine. Dan nakon objave rata, 9. veljače, Đurđevačka bojna s bojom II. banske graničarske pukovnije napala je tursku Dubicu, ali bez uspjeha, uz velike ljudske gubitke. Đurđevačka bojna imala je 41 poginulog graničara te 93 ranjena. 12. veljače II. đurđevačka bojna sudjelovala je u zaposjedanju Drežnika.

Križevačka pukovnja sudjelovala je s dvije bojne 10. veljače u napadu na Novi, ali unatoč topničkoj pripremi i žestini napada turska se posada održala.

Od polovice veljače do kolovoza austrijska vojska pokušala je zaposjesti Novi i Dubicu, no bez uspjeha. U tom razdoblju vođene su manje borbe u Pounju, uglavnom na turskoj strani. Tek su 18. kolovoza, kada je u tabor kod Dubice stigao maršal Laudon, počele ozbiljne akcije za osvajanje Dubice. U jurišu na Dubicu 23. kolovoza sudjelovala je i Đurđevačka pukovnja,. Turska se posada predala tek 26. kolovoza.

Nakon pada Dubice maršal Laudon organizirao je deset bojni, među kojima je bila Đurđevačka pukovnija i jedna križevačka bojna te je kod Dvora prešao Unu i stigao pod Novi, gdje se otprije nalazila I. križevačka bojna. Opsadu je započeo 8. rujna, a 20. rujna odbijen je prodor turske vojske pristigle iz Prijedora. Tek je u jurišu 3. listopada, u kojem su Križevačka i Đurđevačka pukovnija bile raspoređene na središnjem pravcu napada, utvrda osvojena. Pritom su spašavali razbijene dijelove elitnih austrijskih linijskih pukovnija *Deutschmeister* i *Preiss*.³ U toj ratnoj operaciji Varaždinska pukovnija imala je velike ljudske gubitke. Nakon te pobjede austrijska vojska zagospodarila je donjim Pounjem.

Zbog jake zime nisu se mogle nastaviti ratne operacije prema Gradiški. U proljeće 1789. godine naređena je opsada Gradiške pa je nakon obavljenih priprema 23. lipnja prijedena Sava te otvorena topnička paljba na Gradišku. Opsada se produžila do 8. srpnja, kada je turska posada pod zaštitom šume pobjegla prema Banjoj Luci. U opsadi Gradiške istakli su se križevački graničari.

Manje vojne akcije vodile su se i nakon pada Gradiške. U jednoj takvoj akciji 23. srpnja dočekalo je 240 Križevčana i zaustavilo 1200 Turaka između Novog i Kostajnice na desnoj (turskoj) obali Une nakon što su Turci zapalili Doberlin. Đurđevčani su 1879. godinu proveli uglavnom u kordonskoj službi i sudjelovali su samo u bitci kod Kotorana s tri satnije. Sljedeće 1790. godine Križevčani su sudjelovali u osvajanju Cetina koje je započelo 22. lipnja, a završeno 20. srpnja nakon požara u utvrdi.

Tom operacijom austrijske vojske završene su vojne aktivnosti armijskog zbora u Hrvatskoj. Mirom u Svištovu 1791. godine Hrvatska je dobila Cetin, Lapac, Srb i pojas zemlje ispod Plješivice i kod Plitvičkih jezera. Gradove Dubicu, Novi i Gradišku predala je Austrija Turskoj 1797. godine.

Time je završio i jedan od najtežih i najkrvavijih ratova u povijesti granice. Hrvatske graničarske pukovnije mobilizirale su tijekom rata ukupno 55.437 vojnika. Od toga broja u varaždinskoj krajini mobilizirano je 14.750 graničara. Križevačka i Đurđevačka pukovnija u tom su ratu imale najveće gubitke, izgubile su 5089 ljudi. Od toga su 133 graničara poginula na ratištu, 117 je nestalo, 35 je dezertiralo, a 4804 umrla su u bolnicama od rana, sepse i dizenterije.⁴

Koalicijski ratovi

Francuska građanska revolucija uzdrmla je temeljito Stari kontinent. Sudar nove revolucionarne Francuske i stare monarhističke Europe bio je neizbježan. Ratovi koji su trajali više od dvadeset godina obuhvatili su područje cijele Europe, od Moskve do Lisabona.

---

³ Alexander Buczynski, *Gradovi vojne krajine*, Zagreb, 1997., str. 279.

⁴ *Isto*, str. 278.

U prvom koalicijskom ratu (1792. – 1797.), u kojem su Austrija i Prusija, a kasnije i njihovi saveznici ratovali protiv Francuske, sudjelovale su i graničarske pukovnije na bojišnicama sjeverne Italije (Lodi, Mantova, Rocco d'Anfe, Rivoli, Arcole), Njemačke (Hetzenrad, Mainz, Meinnheim), Nizozemske i Francuske (Valmi). U tom ratu Austrija je ustrojila mješovite graničarske postrojbe sastavljene od pripadnika različitih hrvatskih graničarskih pukovnija. Jedna je od prvih takvih postrojbi bila I. bansko-varaždinska bojna koja je 31. svibnja 1792. godine krenula na bojište u Nizozemsku. Bila je ustrojena od jedne divizije (532 graničara) varaždinskih graničara i jedne divizije I. banske pukovnije, a ubrzo je ustrojen i mješoviti varaždinski streljački zbor (jedan časnik i 148 graničara).

Godine 1796. uz već aktivne bojne ustrojeno je još šest mješovitih graničarskih bojni: II., IV., V., VI., VII. i VIII. Ta je dodatna mobilizacija iznimno opteretila pukovnijske okruge jer je prema tadašnjem broju muškog stanovništva od 25.000 do 26.000 ljudi u križevačkom i đurđevačkom vojnom okrugu mobilizirano oko 5000, što je jedna petina ukupnoga muškog stanovništva.

U ratnim pohodima I. koalicijskog rata nije sudjelovala VIII. mješovita varaždinska graničarska bojna. Interesantno je da je u sastav navedene bojne 16. siječnja 1797. godine prvi put u povijesti austrijske vojske, dakle i graničarskih postrojbi, primljena jedna žena, Talijanka Franciska Schagatta.⁵

Pokušaj Francuske da se afirmira kao nova europska velesila doveo je nastojanjem Engleske do stvaranja nove koalicije. U dvogodišnjem ratu (1799. – 1802.) koji je koalicija povela protiv Francuske graničari nisu bili više organizirani u mješovitim postrojbama različitih graničarskih pukovnija jer su se pokazale nesvrshodnima, već su Križevačka i Đurđevačka pukovnija u početku ustrojile dvije poljske i jednu pričuvnu bojnu. Tijekom rata bojne su bile raspoređene u raznim austrijskim vojnim skupinama ratujući na bojištima Njemačke, Švicarske i sjeverne Italije.

Austrijska je vojska u ožujku 1799. godine izvojevala važne pobjede nad Francuzima u Njemačkoj, i to 21. ožujka kod Ostracha i 25. ožujka u velikoj bitci kod Stockacha (južna Bavarska). U tim je borbama I. đurđevačka bojna pretrpjela značajne gubitke. Izgubila je tri časnika, trojica su ranjena, a broj stradalih graničara nije poznat. U travnju je bojna imala nekoliko sukoba s francuskim postrojbama. Njena je prethodnica 13. travnja otjerala francusku vojsku iz Schaffhausena, 14. iz Peterhausena, a 17. iz Eglisana te ih prisilila da na tom dijelu napuste desnu obalu Rajne. Pritom je bojna ponovno pretrpjela velike gubitke. Nakon teških borbi 18. rujna osvojen je Mannheim.

Istovremeno je s početkom vojnih operacija u Njemačkoj počeo ratni pohod i u Švicarskoj u kojem sudjeluje II. đurđevačka bojna i jedna križevačka bojna.

---

⁵ Rudolf Künzl, str. 31.

Povratkom Napoleona iz Egipta te nakon odlučujuće bitke kod Marenga 14. lipnja 1800. godine Francuzi su preuzeli inicijativu u sjevernoj Italiji. U bitci kod Marenga Križevačka je bojna zajedno s ogulinskim graničarima branila mostobran. Pritom je izgubila jedanaest graničara, a dvadeset ih je ranjeno.

U bitkama 15. i 16. prosinca kod Monzanbana i Bozzola (zapadno od Mantove) sudjelovale su obadvije đurđevačke i obadvije križevačke bojne. U bitci kod Castel-franca 20. siječnja 1801. godine Đurđevčani su bili raspoređeni kao zaštitnica te su pretrpjeli velike gubitke od francuske konjice. Mirom u Amiensu 1802. godine prestao je II. koalicijski rat, a Varaždinci su 2. travnja krenuli prema Bjelovaru.

U trećem koalicijskom ratu 1805. godine na bojišnicama sjeverne Italije sudjelovale su četiri poljske i jedna pričuvna bojna Đurđevačke pukovnije te manji dijelovi Križevačke pukovnije. I., II. i III. bojna, koje se izvorno imale četiri satnije, preustrojene su u dvije bojne po šest satnija te su tako reorganizirane sudjelovale u bitkama kod Parone 18. listopada, kod Caldiera 30. listopada (u okolici Verone), a u bitci kod Monrefortea na rijeci Brento II. đurđevačka bojna pretrpjela je velike gubitke jer je 70 graničara zarobljeno, a mnogo ih je poginulo ili ranjeno. Te godine u borbama nisu sudjelovale IV. i V. đurđevačka bojna. Kratkotrajan rat završio je potpunim porazom Austrije, ulaskom Napoleona u Beč te austrijskim porazom kod Austerlitz 2. prosinca 1805. godine.

Austrijski rat s Napoleonom 1809. godine

Iskoristivši Napoleonovu zauzetost u ratu sa Španjolskom, Austrija je ratom pokušala ispraviti teritorijalne ustupke nakon Požunskoga mira.

U ratnim operacijama sudjelovale su obadvije varaždinske pukovnije. Đurđevačka pukovnija raspoređena je u prvu armiju te je 22. veljače s dvije poljske bojne krenula prema Njemačkoj. Već 16. travnja borila se kod Landshuta, a jedna divizija sudjeluje 18. travnja u bitci kod Fafenhofena. U bitci kod Alendsberga 20. travnja izgubila je pet satnija prve bojne koje se nisu uspjele povući preko zapaljenog mosta te su zarobljene. VI. satnija I. bojne i II. bojna sudjeluju u pobjedničkim bitkama kod Neumarkta 24. travnja i Ebelsberga 3. svibnja.

Kako bi pojačala snagu graničarskih postrojbi, austrijska vojna administracija pojačala je graničarske bojne sa šest na osam satnija, što je dovelo do mobilizacije i novih opterećenja na granici.

Đurđevačka pukovnija sudjelovala je i u bitci kod Asperna 21. i 22. svibnja. gdje su graničari djelovali u sastavu lakih postrojbi te imali velike ljudske gubitke. U bitci kod Wagrama, u kojoj je Napoleon izvojevao odlučujuću pobjedu 4. i 5. srpnja, Đurđevčani su ponovno imali značajne gubitke u ljudstvu.

Pri povlačenju austrijske vojske prema Pragu u manjim bitkama kod Kornenburga i Stockeraua 7. i 8. srpnja pukovnija je izgubila deset graničara, a šezdeset ih je ranjeno.

Križevačka pukovnija također je sudjelovala u tom ratu s dvije bojne koje su naknadno bile raspoređene u Tirol. Početkom svibnja branile su prijevaj Laeg, južno od Salzburga, no zbog kritične vojne situacije u Austriji i Ugarskoj s ostatkom snaga prebačene su u Ugarsku, u Győr. Nakon bitke kod Győera austrijska se vojska povukla prema Požunu te ga zaposjela. U borbama s francuskim snagama za Požun Križevčani su izgubili 141 vojnika. Nakon zaključenja mira u Schönbrunn obadvije varaždinske pukovnije vraćene su u domovinu.

Varaždinske pukovnije u Napoleonovoj *Velikoj armiji* 1812. – 1813. godine

U velikom Napoleonovu pohodu na Rusiju, u kojem je na savez prisiljena i Austrija, sudjelovali su i hrvatski graničari, pripadnici varaždinskih pukovnja u sastavu austrijskog kontingenta od 30.000 ljudi pod neovisnim zapovjedništvom baruna Schwarzenberga. U tom pohodu austrijski kontingent sačinjavao je desno krilo Velike armije.

Prema jednom izvoru Đurđevačka pukovnija sudjelovala je u tom pohodu sa 1344 vojnika.⁶ No, prema drugom, Đurđevačka pukovnija sudjelovala je u ratu sa 1190 graničara, a Križevačka sa 1257, dakle ukupno 2447 vojnika.⁷

Bojne su 20. ožujka 1812. godine napustile Bjelovar i preko Drnja, Budima i Lavova početkom lipnja stigle u Zarkezew, u današnjoj Ukrajini.

Prve borbe pukovnja je vodila kod Prusanya, Gordiezna i Podubnya (12. kolovoza) u Ukrajini, a tijekom listopada i studenoga borbe su se preselile prema sjeveru, u južnu Bjelorusiju, južno od grada Brest-Litovska, današnji Brest, gdje su sudjelovali u bitkama za Pinsk (26. studenoga) i Lohicin.

No, ubrzo je uslijedio slom Napoleonove vojske pa su se postrojbe iz Slonima, gdje su se nalazile 5. prosinca 1812. godine, povlačile preko Bialystoka do Varšave, a tijekom svibnja i lipnja 1813. godine u sastavu austrijske vojske vratile su se u Češku. Pri povlačenju varaždinske su pukovnije zbog iscrpljenosti imale velike ljudske gubitke.

---

⁶ *Isto*, str. 40

⁷ Paul Boppe, *Vojna Hrvatska 1809.-1813., Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj velikoj armiji*, Paris/Nancy, 1900., str. 257

Rat protiv Napoleona 1813. – 1815. godine

Poraz Napoleona u Rusiji potakao je ruskoga cara da nastavi rat protiv Francuske. Priključile su mu se Prusija, a kasnije Švedska, Velika Britanija i Austrija. Vojne operacije vođene su tijekom 1813. i 1814. godine diljem Europe, u Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Kranjskoj i Istri. Bjelovarski graničari ratovali su na svim europskim bojištima.

Rat u Njemačkoj i Francuskoj

I. križevačka i I. đurđevačka bojna bile su u sastavu vojske koja je smještena na gornjoj Labi i Egaru na sjeverozapadu Češke. Vojska je 22. kolovoza pokrenuta prema Leipzigu, ali je 23. pravac kretanja usmjeren prema Dresdenu, gdje je 26. kolovoza započela bitka za taj grad. Obadvije varaždinske bojne sudjelovale su u borbi sa svih dvanaest satnija. U borbi je Đurđevačka bojna izgubila šesnaest graničara, a sto šest ih je bilo ranjeno. Najviše ranjenika palo je u ratno zarobljeništvo tijekom povlačenja austrijske vojske u Češku. Nakon toga poraza austrijske snage su, zahvaljujući pobjedi savezničkih snaga na Labi, krenule u protunapad i potisnule Napoleona prema Leipzigu, gdje je 16. listopada došlo do trodnevnih odlučujućih borbi u kojima je Napoleon poražen. U bitci su sudjelovale obadvije bojne.

Nakon poraza Napoleon se brzo povlačio preko Erfurta, Mainza i Rajne, a slijedila ga je austrijska vojska. Križevačka bojna je 9. studenoga jurišala na bedeme Hochheima, dok su Đurđevčani ušli u Ettlingen i Busenbach.

Austrijska vojska pod vodstvom Schwarzenberga manevrom je zaobišla Rajnu i utvrde na njoj te se uputila prema Baselu, a 20. prosinca preko Švicarske krenula je prema Dionu i Langresu, gdje se nalazila francuska vojska. Do bitke je došlo 17. siječnja 1814. godine kod Bar-Sur-Aube, kamo su se Francuzi povukli. U bitci su Đurđevčani imali trideset ranjenih. Francuzi su ponovo poraženi i 24. siječnja na prostoru između Bar-Sur-Aube i Troyesa, a pritom su Đurđevčani imali deset poginulih i trideset pet ranjenih. Za uspjehe u toj bitci bojna je pohvaljena u armijskoj zapovijedi od 27. siječnja 1814. godine.

Nakon više manjih sukoba i bitaka u okolici Pariza saveznici su 31. ožujka ušli u Pariz. Đurđevčani su u Parizu ostali kratko jer su već 10. travnja krenuli prema Torinu.

Nakon potpisivanja mira u Parizu 20. svibnja 1814. godine bojna se iz Italije vratila u domovinu.

Ratne operacije u Istri, Kranjskoj i sjevernoj Italiji

Izbijanjem rata 1813. godine Austrija je dobila priliku da vrati u posjed teritorije zapadno od crte Zagreb – Klagenfurt – Linz, koje je izgubila mirom u Schönbrunu

1809. godine. Vojni pohod na Istru započeo je prvih dana rujna, a križevački graničari sudjelovali su u osvajanju Pazina, čime je ukinuta francusko-talijanska uprava u Istri, te Pule, Buzeta i Kopra. Istakli su se prigodom discipliniranja i obuke istarskih seljaka koji su digli ustanak protiv francusko-talijanske vlasti.

Nakon osvajanja Istre i Kranjske ratne operacije prebačene su u sjevernu Italiju. II. i III. đurđevačka bojna sudjelovale su u zaposjedanju venetskih utvrda 22. travnja 1814. godine te Venecije i Ferrare. Naši graničari sudjelovali su i u ratu protiv Napoleona nakon njegova zatočeništva i bijega s otoka Elbe. Mobilizirane su I. i II. đurđevačka bojna koje su 1. travnja 1815. godine napustile Bjelovar te preko Graza i Leobena 12. travnja stigle u Memmingen. Nakon toga s ostalim austrijskim postrojbama opsjedaju Auxonn te se zatim povlače u tabor kod Dijona. Nakon sklopljenog primirja 11. srpnja vraća se I. đurđevačka bojna u Bjelovar, kamo je stigla 12. prosinca 1815. godine.

Razdoblje mira 1816. – 1847. godine

Nakon 25-godišnjeg rata, iz kojeg su Austrija i druge europske monarhije izašle kao pobjednice protiv francuske revolucije, zavladao je relativni mir koji je potrajao do revolucionarne 1848. godine.

No, i u vrijeme tog mira graničari su bili angažirani u sređivanju vojnih prilika u pokrajinama u kojima je Austrija imala svoje interese.

Nakon izbijanja napuljskog ustanka 1821. godine u njegovu gušenju angažirana je II. đurđevačka bojna koja je bila u sastavu austrijskog kontingenta od 43 000 vojnika. Do sukoba s talijanskim ustanicima došlo je 7. ožujka 1821. godine kod Rietia. U noći s 18. na 19. ožujka Đurđevčani su zaposjeli poznatu utvrdu i samostan Monte Cassino. Napuljski ustanak je ugušen, ali je nakon pariške revolucije u srpnju 1830. godine ponovno došlo do ustanaka u Italiji. Sljedeće, 1831. godine I. i II. bojna vratile su se u Bjelovar te nisu sudjelovale u ratnim operacijama protiv ustanika.

Borbe u Italiji i Ugarskoj revolucionarne 1848./49. godine

Revolucionarna 1848. i 1849. godina najteže su godine za hrvatsku Vojnu krajinu jer su graničari uz velike ljudske gubitke sudjelovali u svim bitkama u Italiji i Ugarskoj te gušenju revolucije u Beču. Bjelovarske pukovnije ratovale su u Italiji za Ferraru, Como, Cividale, Mantovu, Vincenzu, Veneciju, Milano, Bergamo, Mestre, Novaru te u bitkama kod Sonne, Custozze i jezera Como. O angažiranosti u neposrednim vojnim operacijama te o profesionalnosti pri borbenim zadaćama svjedoče i mnoge pohvale i visoka vojna odlikovanja koja su s najviših razina dobili

pripadnici Đurđevačke i Križevačke pukovnije. Prikazujemo to s nekoliko primjera. Za uspješnu četveromjesečnu obranu utvrde u Ferrari Đurđevačka bojna dobila je priznanje u dnevnoj zapovijedi maršala grofa Radetzkog sljedećeg sadržaja: "Zapovjedniku I. đurđevačke bojne bojniku Tišmi i svim časnicima najtoplije se zahvaljujemo na pokazanoj ustrajnosti i izdržljivosti u službi."⁸

U bitci za Milano posebnu važnost pokazao je 5. kolovoza desetar Ivo Vodogažec pa mu je maršal Radetzky još na bojištu obećao srebrnu medalju za hrabrost prvog razreda, a nekoliko dana kasnije odlikovao ga je osobno podmaršal d'Asprea u Milanu.⁹ Ratni pohodi nastavljeni su i tijekom 1849. godine, a I. i II. đurđevačka bojna sudjelovale su u opsadi Venecije. Pri opsadi često su dolazili u sukob s opkoljenim talijanskim snagama. Temeljem prikupljenih i priloženih svjedočanstava o armijskoj zapovijedi br. 29. od 17. srpnja 1850. godine za ratne zasluge u opsadi Venecije od 19. ožujka do 2. kolovoza, kada se Venecija predala, odlikovan je veći broj časnika i graničara vojnim križem te medaljama za hrabrost I. i II. razreda.

Posebno tešku situaciju za dvor izazvala je revolucija u zemljama ugarske krune. U Hrvatskoj su pripreme za rat započele mobilizacijom svih poljskih i pričuvnih bojni graničarskih pukovnija. U početku u ratnim operacijama sudjeluje III. i IV. bojna Đurđevačke pukovnije i III. bojna Križevačke pukovnije s ukupno 2000 graničara. Zbog opsežnih ratnih operacija u domovini su mobilizirane još dvije bojne, V. bojna Đurđevačke i V. bojna Križevačke pukovnije te svi aktivni i umirovljeni časnici. Sudjeluju u bitkama kod Pakozda, Velence, Verpeleta, Capolne, Pešte, Pečuha, a pod Jelačićevim zapovjedništvom sudjeluju u gušenju revolucije u Beču, gdje vode ulične borbe u predgrađu Landstrasse, oko bečkoga željezničkog kolodvora i doma invalida. Protiv mađarskih ustanika ratuju u južnoj Ugarskoj te oko Petrovaradina i Osijeka.

U ratovima 1848./49. Križevačka pukovnija imala je 82 poginula, 497 umrlih u bolnicama, 432 nestala te 195 invalidnih graničara, dok je Đurđevačka pukovnija imala 48 poginulih, 826 umrlih u bolnicama, 152 nestala i 166 graničara invalida. Varaždinska krajina odnosno bjelovarske pukovnije ostale su u tim ratovima bez 2037 graničara, a iza njih je ostalo 2115 djece siročadi.¹⁰

Rusko-turski rat 1853. – 1856. godine

Nakon izbijanja rusko-turskoga rata (Krimski rat) Austrija je zauzela poziciju aktivnog posrednika te u južnu Ugarsku prebacila dva armijska zbora, a hrvatsko-dalmatinski zbor stavljen je u stanje pripravnosti.

---

⁸ Rudolf Künzl, str.48

⁹ *Isto*, str. 51

¹⁰ Mirko Valentić, *Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790.-1881.*, u: Dragutin Pavličević *Vojna krajina – povijesni pregled*, Zagreb, 1984.

U lipnju 1854. godine Austrija je s Portom sklopila ugovor po kojem se obvezala zaposjesti dunavske kneževine Vlašku i Moldaviju te je sukladno tome pokrenula svoju oružanu silu. U tim vojnim pohodima sudjelovale su I. i II. đurđevačka bojna. I. bojna krenula je prema erdeljsko-moldavskoj granici, koju je prešla kod Borssega i 2. listopada stigla u rumunjski grad Yassy, gdje je ostala do 15. veljače 1855. godine da bi konačno 12. srpnja stigla u Galati (Rum.) Na tom je putu šesnaest graničara umrlo od kolere. Nakon što su Rusi bili prisiljeni na povlačenja, austrijske i turske postrojbe okupirale su Vlašku i Moldaviju, a I. bojna je sredinom prosinca 1855. godine preko Erdelja, Banata i Slavonije krenula u domovinu. U prvim danima hodnje na temperaturi od - 24° C bojna je ostala bez 53 graničara koji su zbog smrztina smješteni u moldavskim bolnicama. Nakon gotovo četiri mjeseca hodnje I. bojna se 4. ožujka 1856. godine vratila u Bjelovar.

Na austrijsko premještanje II. armijskog zbora u južnu Ugarsku, Rusija je u južnu Poljsku poslala pojačanja iz unutrašnjosti zemlje, na što je Austrija rasporedila vojsku u Galiciju. II. đurđevačka bojna dodijeljena je III. armijskom zboru te je preko Bistrice i Kolomeje stigla u sjevernu Galiciju. Dio postrojbe sudjelovao je na utvrđivanju grada Przemysla. Nakon prestanka ratne opasnosti i ta je bojna vraćena u domovinu. Hodnjom je stigla do Orsove na Dunavu, odakle je do Stare Gradiške prebačena ratnim brodom te je 15. rujna 1855. godine stigla u Bjelovar.

Ratni pohod 1859. godine

Iako je 1849. godine austrijski dio Italije pacifiziran, a Austrija odnijela potpunu pobjedu nad revolucionarnim snagama za ujedinjenje Italije, sukob je izbio deset godina kasnije.

U ratnim operacijama sudjelovale su postrojbe obadviju varaždinskih graničarskih pukovnija, ali aktivna je bila samo II. križevačka bojna 24. lipnja kod Solferina, gdje je austrijska vojska poražena i nakon koje je došlo do velikih promjena u tom dijelu Europe. I., II. i III. đurđevačka bojna te I. križevačka bojna nisu sudjelovale u borbama, ali su manevarskim i taktičkim razmještanjima na sjeveru Italije i na sjevernom dijelu hrvatske obale s drugim austrijskim postrojbama branile prostor od francuske flote.

Druga đurđevačka bojna prebačena je u Dalmaciju, gdje je zaposjela otok Vis i Dubrovnik. Austrija je na bojišnicu iz Bjelovara uputila i pričuvne bojne Križevačke i Đurđevačke pukovnije koje su raspoređene na Gornjem Jelenju kako bi zaštitile Rijeku od francuskih ratnih brodova, no one nisu borbeno djelovale.

Austro-pruski rat 1866. godine

Austro-pruski rat za prevlast u njemačkom savezu 1866. godine posljednji je veliki rat u kojem su sudjelovale varaždinske pješačke pukovnije (Đurđevačka pukovnija) na tradicionalnim bojišnicama u sjevernoj Italiji kod Custozze te Kraljičina Gradca u Češkoj.

Osnutak i djelovanje 16. varaždinske pješačke pukovnije 1871.-1919. godine

Nakon ukidanja varaždinskih graničarskih pukovnija naredbom od 8. lipnja 1871. godine na njihovu je području ustrojeno treće popunidbeno okružje na kojem je utemeljena 16. varaždinska pješačka pukovnija redovne vojske sa sjedištem u Bjelovaru. Ratovala je već 1878. godine u Bosni i Hercegovini, kada je Austro-Ugarska na bečkom kongresu dobila mandat za sređivanje vojnopolitičkog stanja u Bosni i Hercegovini. Borila se protiv muslimanskih ustanika kod Banje Luke, Jajca, Gornjeg Šehera i Doboja te sudjelovala u uspostavi austrougarske okupacijske vlasti u Bosni i Hercegovini. Pukovnija je sudjelovala u gušenju ustanka 1882. godine u istočnoj Hercegovini, kada se muslimansko i srpsko stanovništvo suprotstavilo reformi obrane u Bosni i Hercegovini i uvođenju redovne vojne obveze.

Tijekom I. svjetskog rata pukovnija se u sastavu V. armije borila na srpskom bojištu te sudjelovala u teškim borbama na Drini i Ceru, a početkom 1915. godine bila je premještena u Bukovinu i Galiciju (Kolomeja, Čermovcy, Ivano-Frankovsk – nekada Stanislau) i na tom prostoru uz promjenjivu ratnu sreću ratovala do veljače 1918. godine. Tada je veći dio pukovnije povučen na područje Bačke i Banata, gdje je pukovnija podijeljena u manje skupine te sudjelovala u održavanju reda i zapljeni žitarica za potrebe vojske. Uoči ofenzive austrougarske vojske na talijanskoj bojišnici polovicom lipnja 1918. godine pukovnija je prebačena u Italiju, u okolice Trenta, odakle se potkraj rata u listopadu 1918. godine organizirano povlačila u domovinu. Pukovnija je formalno djelovala do 1. travnja 1919. godine, kada je ukinuta, a u Bjelovaru je ustrojen 42. pješadijski puk vojske Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Literatura

- Rudolf Künzl, Povijest graničarskih pješačkih pukovnija Križevačke br. 5. i Đurđevačke br. 6., Beč, travanj 1910. – rukopis
- Dragutin Pavličević – urednik, Vojna krajina, povijesni pregled – historiografija – rasprave, Zagreb, 1984.
- Paul Boppe – Vojna Hrvatska 1809. – 1813., Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj velikoj armiji, Paris/Nancy, 1900., prijevod, Ceres, Zagreb, 2004.
- Alexandr Buzyncki, Gradovi vojne krajine, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997.
- Slavko Pavičić, Hrvatska vojna i ratna povijest – Prvi svjetski rat, Hrvatska knjiga, Zagreb, 1943.

Bjelovar regiments on European battlefields between 1756 and 1918

Summary

More than 170 years of war on European battlefields of the Križevci and Đurđevac regiment, and later the 16th Varaždin regiment as a part of the Austrian Army, left an inerascible mark in the Austrian military historiography, which produced a series of extensive scientific papers significant for Austrian as well as Croatian military history.

In this scientific paper, archives of Austrian historiography in a long historical period of almost 100 years, and scientific papers of Croatian historiography, which were written in the second half of the 20th century, are used. Special emphasis has been put on observations about tactics and operational usage of our border-guards in big European wars, where they were usually acting as special, light units for special missions, and their way of conducting the war and their war experience gained from the Croatian-Turkey border were irreplaceable.

By excepting the new organization of the Austrian Army in the middle of the 18th century they became an equal segment of regular Austrian formations, but they preserved their own way of conducting the war, when tactics, tricks, speed and bravery were needed and they affirmed such a way of conducting the war in European war history.

They took part in all wars led by the Monarchy from the middle of the 18th century until the abolition of the Military Border Land in 1871. After that, the 16th Varaždin regiment was founded, with its headquarters in Bjelovar, which took part in the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 by the suppression of the Serb and Muslim uprising in 1882 in Eastern Herzegovina and on the battlefields of Serbia, Bukovina, Galicia and south Tyrol during The First World War.

Keywords: Austrian Monarchy, Austrian Army, Đurđevac regiment, European battlefield, Križevci regiment.

Autor: Željko Pleskalt
Državni arhiv Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 3
43 000 Bjelovar
drzavni-arhiv-bj@bj.htnet.hr

KNJIŽEVNI ŽIVOT BJELOVARA U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

Sažetak

Uvodnim tekstom književni rad pisaca iz Bjelovara i okolice, tzv. *bjelovarski književni krug*, promatra se u cjelokupnosti kulturnih nastojanja u prvoj polovici 20. stoljeća. Mnogo djela razasutih po tisku ili, u najboljem slučaju, ukoričenih, neujednačenih vrijednosti raščlanjuje se i kritički vrjednuje neposrednim uvidom u stvaralaštvo svakog autora.

Radi preglednosti književni život prikazan je u dvjema cjelinama: *Ocvali sjaj stare imperije (1900.–1918.)* te *Iznevjerena očekivanja: u novoj državnoj tvorevini (1919.–1945.)*.

Lujo Varga Bjelovarac i Fran Pilek, dva izvorna pjesnika i pripovjedača rodoljubne, ratne i socijalne tematike, dominantne su književne osobnosti prvog razdoblja koje se uglavnom poklapa s hrvatskom modernom. Istodobno djeluju i mnogi drugi književnici: *zadnji pobornik ilirstva* Ivan Trnski, pučki pisac i prosvjetitelj puka, liječnik, prevoditelj s bugarskoga i ruskoga Fran Gundrum Oriovčanin, svestrani svećenik Ivan Nepomuk Jemeršić, teolog i pučki pisac Rudolf Vimer i dr. Ugođaj predratnog Bjelovara u svojim kozerijama oslikao je Kruno Kolarević Sanjin, dok su Dragutin Klobučar i Ivan Bošnjak autori crtica iz seoskog života.

Drugo razdoblje, poznatije kao *književnost između dva rata*, vrijeme iznevjerenih očekivanja, gorkih iluzija i otrežnjenja obilježeno je polemičkim tonovima, esejima pedagoga Vlade Petza, esejima-fantastičnim pričama Slavka Rozgaja, fizičara i astronoma, procvatom književnosti za djecu (Josip Cvrtila, Mato Lovrak, Zlata Perlić, Eduard i Branko Špoljar), dominacijom socijalne tematike i proznih vrsta (Vladimir Jurčić, Milan Selaković, Ivan Dončević, Rikard Simeon, Slavko Kolar, Mihovil Pavlek Miškina, Mara Matočec), pojavom ženskog pisma (Zdenka Jušić-Seunik, Zlata Perlić) uz iznimna poetska ostvarenja i otklone od uobičajenih klasifikacija (Đuro Sudeta).

Na kraju je pridodan popis korištene literature u konačnom oblikovanju sinteze, pregleda, kao polazišta za daljnja iščitavanja i istraživanja na kraju kojih će nastati *Bjelovarska zavičajna čitanka*.

Ključne riječi: bjelovarski književni krug, motivi rodoljublja, priče sa sela, ratna tematika, polemički esej, književnost za djecu, socijalni motivi, žensko pismo.

1. Uvod

Kulturni i književni život Bjelovara u prvoj polovici 20. stoljeća ovdje je obuhvaćen u znatno širem prostoru od samog grada, jer su njemu gravitirala mnoga druga mjesta kao županijskome i regionalnom središtu. Pritom se misli na Križevce, Đurđevac, Virje, Grubišno Polje, Veliki Grđevac, Garešnicu, Čazmu...Pisci i drugi umjetnici tiskaju svoja djela u bjelovarskim tiskarama Lavoslava Wissa, F. Lipšića, Adolfa Kolesara i Stjepka Škaleca. Dodamo li tomu i pregled tiska, novina i časopisa od početka 20. stoljeća do kraja 2. svjetskog rata, dobit ćemo kakvu-takvu sliku nakladničke djelatnosti, nužnog preduvjeta za plodno književno stvaralaštvo. U podlistku su objavljivana vrijedna djela iz svjetske i hrvatske književnosti pa su novine tako stvarale ozračje kulturne Europe u prilično prometno izoliranom gradu središnje Hrvatske istodobno mnoge pisce potičući na književni rad. Neke od tiskovina potrebno je u ovome kontekstu spomenuti: *Tjednik bjelovarsko-križevački* (1890.–1919.) kojega nasljeđuje *Demokratski glas* (1919.–1923.), *Bjelovarski vjesnik* (1929.–1935.), *Nezavisnost: bjelovarsko-križevački vjesnik* (1906.–1935.), *Glas Bjelovara* (1935.–1940.), *Graničar* (1940.), *Nezavisna Hrvatska* (1942.) i *Bilo Gora* (1942.–1943.). Od književnih časopisa povremeno su izlazili *Vesna* (1912.) i *Preradović* (1931.)

Sve to vrijeme djeluju i mnoga društva. Neka su se bavila knjigom i čitanjem (Hrvatska čitaonica, Srpska čitaonica, Hrvatska pučka knjižnica "Preradović" ...), druga pjesmom, plesom i folklornom baštinom (Hrvatsko obrazovno obrtno-radničko društvo Golub, Hrvatsko pjevačko društvo Dvojnice...), a treća sportom i zdravstvenom kulturom (Hrvatski sokol...). Na tribinama, koncertima i sletovima tih društava mogle su se čuti pjesme hrvatskih pjesnika (Nazor, Preradović, Šenoa, Kranjčević, Varga Bjelovarac...), skladatelja hrvatskih (I. pl. Zajc, R. Matz, I. Barešić, V. Stahuljak...) i svjetskih (L. van Bethoven, Grieg, Mozart...). Vesele dramske igre, gostovanja kazališta iz Zagreba i Osijeka upotpunjuju ugođaj takvih priredbi.

2. Sjaj ocvalog imperija (1900.–1918.)

2.0. Bjelovar je u prvim godinama 20. stoljeća, unatoč bržem gospodarskom razvitku i željezničkoj povezanosti s Križevcima i Kloštrom, i dalje provincijski gradić (1900. g. imao je 7 873 stanovnika)¹ središnje Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kao dijela nekada moćnoga, a sada na zalasku imperija, Austro-Ugarske Monarhije. U usporedbi s naglim razvojem Varaždina, Karlovca i Zagreba, koji su uveli struju, kanalizaciju, javni vodovod i uredili prometnice, "Naš Bjelovar, naš lijepi

---

¹ Vladimir Strugar. *Bjelovarsko-bilogorska županija*. Bjelovar, 1996., str. 50.

Bjelovar spava.”² Unatoč tome grad je administrativno-upravno, sudsko i trgovačko središte Bjelovarsko-križevačke županije.

Tmurne slike svakidašnjice na tren su zaboravljane bogatim koncertima Dvojnica (osnovane 1873.), Goluba (osnovan 1887.) i sletovima Hrvatskoga sokola (osnovan 1905.). Sve su redovito pratili *Tjednik bjelovarsko-križevački* i *Nezavisnost*. U podlistku su objavljene crtice, priče, pjesme, prikazi i osvrti poznatih bjelovarskih pisaca kao što su: E. Kramberger, D. Klobučar, L. Varga Bjelovarac, F. Pilek, K. Kolarević Sanjin, I. N. Jemeršić i dr. Strane pisce uspješno su prevodili – bugarske i ruske F. Gundrum Oriovčanin, ruske I. Trnski, a engleske L. Varga Bjelovarac.

Ozračje kulturnog života Bjelovara na početku 20. stoljeća možemo prikazati tako da se na tren vratimo u prve dane 1912. zavirivši u *Tjednik*. Golub je 7. siječnja 1912. priredio u Sokolskom domu ples s koncertom te su tom prigodom izveli pjesmu L. Bjelovarca *Živo biju srca naša* (Golubova koračnica), ali i veselu igru *Pod uvojetom* J. Šenoec.³ Mjesec dana prije toga Golub je u Zvijezdi 5. prosinca 1911. održao zabavu za građanstvo i tom prigodom izvedena je dramska igra *Na Nikolinje* D. Klobučara.⁴ U 11. broju *Tjednika*... najavljuje se i gostovanje Hrvatskoga narodnoga pokrajinskog kazališta koje će izvesti desetak predstava: Vojnović: *Smrt majke Jugovića*, Dežman: *Zlatarovo zlato*, Ogrizović: *Hasanaginica*, Gogolj: *Revizor*, Shakespeare: *Mletački trgovac*...⁵ Za 1912. najavljuju se pučka predavanja A. Štampara, D. Trstenjaka, Đ. Šurmina, Đ. Szabe, J. Tomića i dr.⁶

U djelima ostvarene disonantne *polemičke tonove, motive rodoljublja i slike života na selu* te uskoro i *prizore ratne stvarnosti* lakše ćemo pratiti i blažim estetskim sudom vrijednovati ako ih promatramo u cjelini kulturnih nastojanja toga vremena.

2.1. Povoda za *polemike* bilo je na pretek i uglavnom su se svodile na uređenje grada, uvođenje električne umjesto plinske rasvjete, izgradnju gradske kanalizacije i javnog vodovoda, gradskog kupališta, paviljona i dr. Zanimljiva je pojava *Krune Kolarevića Sanjina* koji ubrzo napušta povijesne teme i priklanja se svakodnevnom – koseriji. *Vječni Žid u Bjelovaru*⁷ priča je o poslovnom čovjeku Ahasveru koji dolazi u Bjelovar jer je čitao u novinama “natječaj za uvođenje gradske rasvjete.”⁸ Ahasverovi dojmovi su porazni: ni u magistratu, ni u trgovinama nitko ne zna nijedan strani jezik. U gostionici susreće “poslovne ljude”, gradske vijećnike, koji mu predočavaju

---

² Bjelovar. *Nezavisnost*, I, 41(1907), str. 2.

³ Golub. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, XXIII, 11(1912), str. 3.

⁴ Vidjeti: *Tjednik bjelovarsko-križevački*, XXIII, 6(1911), str. 2.

⁵ Hrvatsko narodno pokrajinsko kazalište. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, XXIII, 11(1912), str. 3.

⁶ Pučka predavanja u Bjelovaru. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, XXIII, 47(1912), str. 2.

⁷ Kruno Kolarević Sanjin. *Vječni Žid u Bjelovaru*. *Nezavisnost*, I, 30-34(1907).

⁸ O. c. *Nezavisnost*, I, 32(1907), str. 4.

napore u uređenju grada, što Kolarević koristi da bi sveopći kaos ismijao jer sve je suprotno od navedenog: "grad diže krasne perivoje u Vila četvrti, zatim uređuje kupalište na svojoj krasno uređenoj rijeci... naše škole su opskrbljene krasnim i modernim učilima... Na polju glazbe diže se veličanstven paviljon..."⁹ Previše znatizeljni Ahasver postaje smetnja gradskim ocima te ga zatvaraju. Naš Ahasver, Kolarević, o kojemu nema nikakvih biografskih podataka, ubrzo se rastaje od grada, razočaran jer umjesto nagrade stigao ga je prezir. On je čovjek modernog vremena, a gradski oci trubaduri zaljubljeni u blijedi mjesec i "rasvjetu bez troška."¹⁰

2.2. *Hrvatsko selo* sa svim svojim posebnostima doživjet će afirmaciju u književnosti istom tridesetih godina. Do kraja 1. svjetskog rata uglavnom se pojavljaju pisci kraćih proza, crtica, a među njima najpoznatiji su D. Klobučar i I. Bošnjak.

Ravnajući učitelj pučke učionice u Bjelovaru, član odbora i tajnik ovdašnjega Hrvatskoga sokola *Dragutin Klobučar* (Vukmanić, 1862. – Bjelovar, 1930.), blagajnik Hrvatske čitaonice, predsjednik Hrvatskoga učiteljskog društva Bjelovar sredinom dvadesetih godina, autor kronologije osnivanja Hrvatskoga sokola¹¹ te pisac povijesti Bjelovara 1928...¹² uza sve obveze našao je vremena i za pisanje. Kratke priče koje se uglavnom iscrpljuju u idiličnim sličicama života na selu (*Iz sela*, 1907., *Seoska krčma*, 1909.) ne bismo previše isticali i Klobučara u književnom kontekstu ne bismo ni spominjali da 1913. nije objavio *Seoski roman*¹³, poveću priču o Luki i Rozi koji su se uzeli iz ljubavi i koji su si obećali vjernost. Luka odlazi na ratište, a Roza popušta pred laskanjima mladoga pisara. Unutarnja previranja, muke savjesti, kajanja i ispaštanja, a potom lavina prijekora, prvo Lukinih roditelja, svekrve i svekra, a zatim osuda sela prevelik je teret koji slama to krhko stvorenje. Roza bježi svojim roditeljima, ali s njom su očaj, kajanje, gorka spoznaja da se svijet u njoj ruši. Idilične slike zamijenjene su drugačijim prizorima, selo je prikazano u stvarnijem i životnijem obliku koji se može svesti na nekoliko riječi: grijeh – spoznaja – pokajanje – iskupljenje.

Ivan Bošnjak nije uspio profilirati do kraja likove, najčešće se zadržavao na zgodama i šaljivim prizorima iz seljačkog života. Poveća priča *U višim sferama*¹⁴ ostala je na pokušaju prikaza socijalnih razlika. Vlastelinov sin Žarko Juranić zavodi kćer svoga računovođe Pave Katića, ali je ne ženi, već nju i oca baca na ulicu. Radnja

⁹ O. c., str. 4.

¹⁰ Kruno Kolarević Sanjin. Ahasverijade na rastanku. *Nezavisnost*, I, 43(1907), str. 4.
Kolarević je vjerojatno pripadao učiteljskom staležu. Uz spomenute kozerije napisao je i omanju raspravu Narodna lirika u umjetnoj poeziji. *Nezavisnost*, I, 12-13(1907).

¹¹ Dragutin Klobučar. Osnutak Hrv. sokola u Bjelovaru. *Nezavisnost*, I, 25(1907), str. 2-3.

¹² D. Klobučar. Iz historije grada Bjelovara. *Nezavisnost*, XXII, 9-16(1928)

¹³ D. Klobučar. Seoski roman. *Nezavisnost*, VII, 44-51(1913).

¹⁴ Ivan Bošnjak. *U viši sferama*. Tisak i naklada Lav. Weissa u Bjelovaru, 1915. Bošnjak je i autor još nekih crtica: *Tko je kriv?* (1915.), *Kneževe hlače* (1915), *Zlatno ime* (1915).

je bez zapleta, likovi neuvjerljivi, izuzev završetka koji u čitatelju budi suosjećanje s trudnom djevojkom.

2.3. Izraziti *osjećaje prema rodu i domu* bilo je lakše u obliku stiha i pjesme pa se u prvom razdoblju izdvajaju tri pjesnika: Ivan Trnski, Lujo Varga Bjelovarac i Fran Pilek. Trnski je više živio kao legenda negoli kao pjesnik čije su pjesme čitane. Pilek je bio uvjerljiviji u slikanju ratne stvarnosti, jedino je Varga bio istinski pjesnik rodoljubne tematike.

Lujo Varga Bjelovarac (Bjelovar, 1871. – Osijek, 1917.), domobranski časnik u Osijeku, 1909. obilježio je dvadesetogodišnjicu svoga rada.¹⁵ Započevši rano s pisanjem stvorio je bogato i raznoliko pjesničko i prozno djelo, razbacano po mnogim časopisima, koje je do danas ostalo neistraženo. Dvije knjige proze i knjiga aforizama te desetak pjesama mogu nam dovoljno predočiti literarne domete toga pisca koji je objavljivao pod raznim pseudonimima (Kornelije Bosiljčević, Bjelovarac...). Kao pjesnik mnogih napitnica¹⁶ i prigodnih pjesama ostat će zapamćen u Bjelovaru i kao autor *Koračnice Hrvatskoga sokola*¹⁷, koračnice Goluba (*Živo biju srca naša*) te redovni suradnik *Nezavisnosti* sve do prerane smrti 13. prosinca 1917. godine. I u osječkom i u bjelovarskom književnom krugu Bjelovarac je bio aktivnim članom, što više, jedan od osnivača Kluba hrvatskih književnika u Osijeku. Zahvaljujući Rudolfu Franji Mađeru uvršten je 1925. i u almanah *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925. do 1925.*¹⁸

Zanimanje za kratke oblike, aforizme¹⁹ te prijevodi djela D. Haecka, O. Wildea, C. Ewalda, K. Hamsuna i dr. govore o Vargi kao piscu koji je upućen ne samo u hrvatske već i u svjetske književne tijekove. Zapravo, to je samo uvod u njegov literarni svijet koji nije nikad zapostavljao estetsko: kako u primjereno ruho odjenuti osjećaj, misao, protest...pa i kad je govorio o ljubavi prema domovini, prema ženi, slikao krajolike, prikazivao teško stanje hrvatskog seljaka. U doba najvećeg iseljavanja 1907. nastala

---

¹⁵ Dvadesetogodišnjica. *Nezavisnost*, III, 39(1909), str. 4. Iz tog članka koji završava pjesmom R. F. Mađera Luji Vargi Bjelovarcu doznajemo da je Varga književni rad započeo pjesmom *Jedna ptica* objavljenom 1889. u Bršljanu. Poslije je objavljivao u Smilju, Našoj slogi, Vrhbosni, Preporodu, Nevenu, Danici, Pobratimu, Vijencu, Domaćem ognjištu, Prosvjeti, Hrvatskoj smotri... U novije vrijeme život i djelovanje Luje Varge Bjelovarca istraživao je Mladen Vezmarović: Lujo Varga Bjelovarac, naš pjesnik i književnik. *Naše vrijeme*, III, Bjelovar, 6. 8. 1997., str. 26.

¹⁶ Vidjeti: Hrvatska napitnica: op. 233. Uglazbio F. S. Vilhar; spjevao Lujo Varga Bjelovarac. Vidjeti i: L. Varga Bjelovarac. Čuj, sred cvieća! *Nezavisnost*, V, 34(1911.), str. 3.

¹⁷ L. Varga Bjelovarac. Koračnica Hrvatskoga sokola u Bjelovaru. *Nezavisnost*, I, 25(1907.), str. 2-3.

¹⁸ Više u: Vezmarović, M., o. c..

¹⁹ Aforizmi iz Stendhala. Pribrao ih Lujo V. Bjelovarac. *Nezavisnost*, VI, 30(1912.), str. 2.

je pjesma *Hrvatskom seljaku iseljeniku*²⁰ i u njoj se mogu uočiti neke od posebnosti Vargina rodoljubnog pjesništva. Plug je metafora seljačke muke, ali i seljačke radosti: "Plug je tebi, što i kralju kruna." U nadi boljega i lagodnijeg života seljak ga napušta, ostavlja da hrđa, dijeli se od svojih svetinja: kuće, stare lipe, crkve, zipke... Izravnim obraćanjem, prezentima u drugoj osobi ("S praga bježiš, juriš, srčeš...") kao da ga još jednom moli i preklinje da razmisli:

"Jer pod nebom nema slasti veće
Nô na svome sijat svoj i žnjeti;"

*Svojoj domaji Bjelovaru*²¹, motivima rodnog praga, djedovskog stana, zipke, želje da sinovi budu značajni ljudi, a kćeri resi krepost te ponovnim izravnim obraćanjem, ovaj put imenicama u vokativu, na misaonom je tragu prethodne pjesme kako je nakon svih lutanja i gorkih iskustava ipak najljepše doma pa makar i na kraju životnog puta, ali istodobno nas uvodi u još jedan svijet – netaknut brigama i bolima, bez oblaka i bez iskušenja, dakle djetinji. Kad se vinu "rujni sancu mladenački", kad upadne u "vrtlog tog života", neizvjesnu, ali dičnu budućnost, kada zakorači stazom rada, poštenja, ustrajnosti, putem kojim su kročili njegovi djedovi i pradjedovi neumorno radeći i ginući za domovinu, tada će spoznati svrhu svoga poslanja (*Mladome Hrvat*u).²²

Godine 1906. nastala je pjesma *U slavu 70-godišnjice Franje S. Kuhača*²³, skupljača hrvatske i slavenske folklorne baštine. Nazivajući slavljenu svećenikom i genijem, marnom pčelom koja je prošla svijetom skupljajući med..., ne bi privukao našu posebnu pozornost da ponovno ne nalazimo stalne motive pluga ("Gdje brižljiv seljak uza plug svoj kroči"), zipke ("I zipka tvoja, bijeli Osijek – grade") i pjesme "krasne, zvonke, slatke, drage" koje naziva i "molitvice svete, pune rajske snage", proistekle iz božjeg vrela... Mrtve pjesnik će usporediti sa sitnim travkama koje "mraz i sjever smota" i koje više neće odjenuti čarno ruho "tog života."²⁴

Opisujući motive iz prirode, potom motive kućnog praga, zipke, crkve, pluga, drage zvonke pjesme, Varga je oslikao doživljeni svijet svoga zavičaja, mikrosvijet s kojim je povezan i koji voli. Postupno se oslikani svijet širi poprimajući sve odlike nacionalnoga. Umjesto retorike imamo "nijansiran izraz", umjesto gromoglasne

²⁰ L. Varga Bjelovarac. *Hrvatskome seljaku iseljeniku*. *Nezavisnost*, I, 48(1907.), str. 1-2.

²¹ L. Varga Bjelovarac. *Svojoj domaji Bjelovaru*. *Nezavisnost*, I, 21(1907.), str. 1.

²² L. Varga Bjelovarac. *Mladome Hrvat*u. U: *Mila si nam ti jedina...: hrvatsko rodoljubno pjesništvo od Bašćanske ploče do danas*. Priredili J. Bratulić... Zagreb: Alfa, 1998., str. 247-248.

²³ L. Varga Bjelovarac. *U slavu 70-godišnjice Franje S. Kuhača*. U: *Sretne ulice: Osječka čitanka*. Uredili Helena Sablić Tomić i Goran Rem. *Književna revija*, XXXIX, 3-6(1999.), str. 39-41.

²⁴ L. Varga Bjelovarac. *Mir vam vječni – vječna slava*. *Nezavisnost*, VI, 49(1912.), str. 1.

pjesme "molitvice svete" koje ipak mnogi čuju kad žubore, pa i poslije jednog stoljeća.²⁵

Varga je 1913. objavio knjigu *Zlatna zrnca za hrvatska srca*²⁶ koja je ubrzo rasprodana pa je dotisnuo i "drugu hiljadu". U vrijeme ubrzane pučke prosvjete²⁷ čitateljstvu su takve poučne knjige bile više nego zanimljive, iako u njima nije bila u prvom planu virtuoznost i nijansiranost izričaja. Knjiga je podijeljena u dva dijela: u prvom je ponudio odgovore na trideset tri pitanja, a u drugom u stihovima pouke za "domoljubljan i bogoljubljan" život svakog Hrvata. Naišavši na nenadan čitateljski interes, otišao je i korak dalje pa je drugi dio knjige proširio te su tako 1916. objelodanjena *Zlatna zrnca*²⁸. Uglavnom su te mudre misli, aforizmi, okupljeni oko glagola: *ljubi* "ovu grudu zemlje/gdje ti prvo sunce sinu"; *dom*, *jezik*, *domovinu*, *Boga...*, *prezri* licemjerstvo, sebičnost, laž, lijenost..., *nosi* "nošnju svoga kraja"... , *budi* marljiv, junak, značaj, poštenjak "nikad mlak i mlitav", *ne zataji* nikad "svog hrvatstva, vjere svoje...", *ne napuštaj* rodno praga, "ne daj, da u tuđe ruke dođe zemlja pređa tvoji...", *pomaži* bližnjemu, ne sudi se s njim... *diži* knjižnice, škole, luč prosvjete *pronosi*...

Već sljedeće 1917. i prvi dio knjige iz 1913. pojavljuje se pod novim naslovom: *Iskre hrvatskog rodoljublja*²⁹. I broj pitanja s odgovorima proširen je na pedeset i pet. Putovanje stranicama te knjige zamišljeno je u obliku razgovora, pisac pita, a čitatelj odgovara: Koje si narodnosti? Što je ljubav prema otadžbini? Kako se zove tvoja domovina? Kako se zove tvoj materinski jezik, kojim govoriš? Koja ti je kao Hrvat najdraža i najsvetija pjesma i zašto? Što je značaj, a što hrvatski značajnik? Nakon svakog pitanja slijede stihovi kao moto i uvod u razjašnjenja koja nisu preduga. Uglavnom navodi pjesnike rodoljubnog nadahnuća: I. N. Jemeršića, I. Despota, A. Harambašića, J. Milakovića, P. Preradovića, A. Mihanovića, A. Šenou, R. Jorgovanića, R. F. Mađera i dr.

²⁵ Iako izlaze iz okvira ove teme, navest ćemo još neke Vargine pjesme: *Sestri jedinici u tuđini. Nezavisnost*, IV, 45(1910.), str. 1., *Pjesme Luje Varge Bjelovarca. Nezavisnost*, V, 34(1911.), str. 2-3., *Kćerci Zdenki. Nezavisnost*, V, 6(1911.), str. 3.

²⁶ Kornelije Bosiljčević. *Zlatna zrnca za hrvatska srca*. Druga hiljada. Naklada "Hrv. narodne straže" u Zagrebu. Štamparija Lav. Weiss, Bjelovar, 1913.

²⁷ U Sokolskom domu održana su tijekom 1911. pučka predavanja o F. K. Frankopanu, A. Starčeviću, Rimu i Vatikanu, U zemlji faraona, Oko Sredozemnog mora... Više u *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom* za 1911. g. Početkom 1913. u Bjelovaru je osnovana i Hrvatska pučka knjižnica "Preradović".

²⁸ Kornelije Bosiljčević. *Zlatna zrnca*. Karlovac: Knjigotiskara Dragutina Hauptfelda, 1916.

²⁹ Kornelije Bosiljčević. *Iskre hrvatskog rodoljublja*. Zagreb: Naklada Društva Svetojeronimskoga, 1917. Pučka knjižnica, knjiga CXCVI.

2.4. Rodoljubna poezija *Frana Pileka*³⁰ ostala je u znaku pravaške retorike toga vremena, gotovo svedena na dva ključna motiva: *Bog i Domovina*.³¹

Zovu ratnih fanfara i slikama tužnih prizora ranjenih i poginulih Pilek nije mogao ostati ravnodušan. Tako su nastali *Bojni zvuci* 1915.³² Štoviše, polovicu prihoda od knjige namijenio je ratnim invalidima u županiji. Izuzmemo li bolne rastanke, tužne vijesti o pogibiji na bojištu, susret majke s mrtvim sinom, slike ranjenih koji umiru u mukama i sl., prizore kojima se ne može odreći napetost i uvjerljivost, još uvijek nismo na tragu istinske poezije, jer ona se skriva negdje drugdje, recimo u slici žitnog polja gdje mlade djevojke žanju, ali bez pjesme i veselja jer nema im dragoga (*Sunce vraški*). Ništa manje nije dojmiva i slika grobara koji pokapa nepoznate borce u apokaliptičnoj tišini i sivilu kasnoga jesenjega maglovitog dana. Jedino vrane svojim kvar-kvar-kvar! narušavaju zlokobni mir (*Ratni grobari*). Dvorane u kojima se donedavno plesalo sada su pune bolesničkih postelja, postale su ratne bolnice. Ružmarin vene jer nitko se ne udaje i ne ženi:

“Ružmarine, cvjete veni,
Nepotreban jer si meni.
Nemam nikog svoga-
Tobom kitit nemam koga.”

(*Ružmarine veni*)

Osmerac, stihovi na narodnu, pa potom ritam poskočica u šestericu (*Tužna djevojka*) najpogodniji su oblici da Pilek pokaže pjesničko umijeće koje je najčešće ostajalo prikriveno ili povišenom retorikom ili opisom. Pravi pjesnički doživljaj ostajao je po strani u lirskim minijaturama.

Tijekom rata Pilek se javio i s nekoliko priča u kojima uglavnom varira motive izglubljene sreće koja netragom nestaje zbog nepromišljenog čina blagajnika Stipe

³⁰ Za Frana (Franju) Pileka znamo da je rođen i odrastao u Zagrebu, da se u rodnom gradu školovao te da je 1901. imenovan namjesnim učiteljem niže pučke škole u Klokočevcu, kraj Bjelovara. Sljedeće godine postao je privremenim učiteljem u istoj školi da bi 1903. bio premješten kao učitelj u nižu pučku školu u Dragancu, kraj Čazme. Iz mnogih priloga u Nezavisnosti, priča i crtica, koje potpisuje F. Pilek Draganci znamo da je u tom mjestu ostao do kraja 1. svjetskog rata. Nakon rata više se ne javlja u bjelovarskom tisku. Već zarana zadesila ga je teška sudbina, umrla mu je žena te je ostao sam sa svoje troje male djece (vidjeti Jadovanke iz 1909.). Uglavnom se kretao u učiteljskom krugu, jasno je isticao svoja politička pravaška uvjerenja. To je i bio glavni uzrok prešućivanja, ignoriranja, zaborava kao i mnogih drugih pravaša nakon 1918.

³¹ Fran Pilek. *S moje česme: sabrane pjesme*. Bjelovar: Naklada piščeva. Tisak Lav. Weissa u Bjelovaru, 1916. Cijelo jedno poglavlje je tako naslovljeno: Bogu i Domovini.

³² Fran Pilek. *Bojni zvuci*. Naklada piščeva. Tisak i komis. Naklada Lav. Weissa u Bjelovaru, 1915.

(*Pokopana sreća*)³³ ili neostvarene ljubavi vježbenika Ive Falštafa i Zite (*Prekasno je*).³⁴ Domoći se imetka pod svaku cijenu, pa i trovanjem, tema je priče *Srodne duše*.³⁵ Ipak, najdojmljivija je *Iz Olgičinog dnevnika*³⁶, ispovijest mlade žene koja ostaje sama s pastorkom jer muž je na ratištu u Karpatima. Mladić je zaljubljen u maćehu, a ona nije ravnodušna. Obadvoje su na velikim mukama: on u ljubavnim i nagonskim, ona u moralnim, a čitatelji u napetosti. Motiv grješne ljubavi u ratnom okruženju, profilirani likovi, oblik intimne ispovijesti (dnevnik) samo su neke od značajki te uspjele priče.

3. Iznevjerena očekivanja u novoj državnoj tvorevini (1919.–1945.)

“No, došao je rat, stubokom oborio države, krune, vladare, promijenio lice zemlji, ljude, žene, djecu, pa i običaje”, tako u *Nezavisnosti* piše 1919. zabrinuti stari *graničar*. Bjelovar je još uvijek sjedište županije, ali ne zadugo, jer 1924. novom administrativnom podjelom dobio je tek status kotara u kojemu su sud, dvije osnovne škole (dječačka i djevojačka) i gimnazija. Još uvijek nema električnu rasvjetu, bez kanalizacije je i javnog vodovoda, nema kupalište pa će česte polemike oko uređenja grada biti povodom za političke i osobne obračune. Početkom tridesetih godina 20. stoljeća grad je imao deset tisuća stanovnika.

Vrijeme između dvaju ratova vrijeme je suženih demokratskih sloboda, posebice nakon 1929. uvođenjem diktature. Istovremeno počinje i velika svjetska kriza.

Povremena gostovanja kazališta iz Zagreba i Osijeka³⁷, završne školske svečanosti, izložbe slika (M. Rački, A. Kuman, A. Kully), koncerti Goluba i Dvojnica, predavanja u Sokolskom domu i Hrvatskoj čitaonici, pjesme i proze u podlistku tjednika te knjige u nakladi bjelovarskih nakladnika – slika su kulturnog života Bjelovara tog vremena, a iz toga nije teško sagledati i književni.

U tisku je sve više eseja, osvrti, prikaza (pišu: V. Petz, M. Rojc, I. N. Jemeršić, J. Vrana, S. Rozgaj, A. Kuman, V. Jurčić, B. Aleksić, S. Bačić, D. Klobučar, J. Makanec, R.

³³ F. Pilek. *Pokopana sreća*. *Nezavisnost*, X, 45-46(1916.).

³⁴ F. Pilek. *Prekasno je*. *Nezavisnost*, X, 51(1916.), XI, 1-2(1917.).

³⁵ F. Pilek. *Srodne duše*. *Nezavisnost*, XII, 39-43(1918.).

³⁶ F. Pilek. *Iz Olgičinog dnevnika*. *Nezavisnost*, XII, 44-46(1918.).

³⁷ Kazališna proslava u Bjelovaru. *Nezavisnost*, XXI, 4(1928.), str. 3. Tom prigodom je u zgradi Hrv. sokola izvedena Okrugićeva pučka gluma “Šokica” s pjevanjem uz pratnju vojničkog orkestra.

Inoča od Joze Ivakića. *Bjelovarski vjesnik*, I, 39(1929), 3. Pučki komad s pjevanjem izveli su apsolventi zagrebačke državne glumačke škole 14.12.1929. u domu Hrvatskog sokola.

Povlašteno kazalište u Bjelovaru izvelo je 22.3.1936. Nušičeve komedije *Ožalošćena porodica* i *Narodni poslanik*, a tjedan poslije prvak zagrebačke drame A. Cilić igrao je u drami *Naš župnik kod bogatih*. Više u: *Povlašteno kazalište u Bjelovaru*. *Glas Bjelovara*, II, 12(1936.), str. 3.

Bićanić...), a sve manje izvornih književnih radova (pišu: J. Cvrtila, Z. Jušić-Seunik, N. Pavić, G. R. Senečić, Z. Perlić, M. Matočec ...). Prorijeđen je i izbor iz svjetske književnosti pa su Bjelovarčani uz djela M. Gorkog, L. N. Tolstoja, A. P. Čehova, S. T. Semjonova i M. Zoščenka mogli čitati još i priče O. Wildea, E. Pintera, R. L.J. Chandlera, A. Daudeta, Ch. Dickensa, Ch. Baudelairea, Ilj Petrova, S. Heyma, A. Huxleya, M. Twaina i dr.

Kulturno ozračje Bjelovara ranih dvadesetih godina 20. stoljeća još će nam biti bliže navedemo li dva koncerta na kojima su izvođena djela bjelovarskih glazbenika. Prvi, Golubov, održan je 10. veljače 1923. i tom su prigodom izvedene skladbe: *Šumska idila* I. Barešića, *Hrvatska je svoja* V. Stahuljaka, vesela igra *Neprilika kućnog učitelja* i dr. Drugi koncert priredile su Dvojnice na samom početku veljače 1923. u povodu Strossmayerova rođendana. Zborom je ravnao E. Černy, a V. Petz je govorio o đakovačkom biskupu.

U znaku *polemičkog eseja, socijalne književnosti, naglog procvata stvaralaštva za djecu* te specifičnog *ženskog pisma* odvijao se književni život drugog razdoblja.

3.1. Hrvatska je lakomisleno ušla u novu državnu tvorevinu, prvo Kraljevinu SHS, a potom u Kraljevinu Jugoslaviju. Prvotno oduševljenje brzo je splasnulo. Mnogi od intelektualaca nestali su s kulturne scene. L. Varga Bjelovarac umro je, o sudbini F. Pileka se više ništa ne zna, a i *Ivan Nepomuk Jemeršić* (Jezero, kraj Krapine, 1864. – Grubišno Polje, 1938.) svoje je javno djelovanje i književni rad gurnuo u stranu. Prolazio je teške trenutke, uvrede, napade kao i mnogi drugi rodoljubi.³⁸ Velikosrpska politika Jemeršića se nije mogla tek tako lako riješiti, jer bio je karizmatična osoba, pravaš, pisac mnogih djela, uglavnom namijenjenih pouci puka (*Hrvatski narod*, 1898.). Pisao je i pjesme u ranim danima, objavio je 1899. poveću pripovijest *Iz života za život*, zatim nekoliko putopisa i nekoliko knjiga o ulozi majke i žene u duhovnom preporodu hrvatskog naroda. Pripoviješću *U kupalištu* (1925.) još jednom je ugodno iznenadio svekoliko čitateljstvo više napetom i zanimljivom fabulom i vještom kompozicijom (priča u priči) negoli idealiziranim slikama svećeničke požrtvornosti. Neizravnu polemičnost možemo razumjeti i djelomice opravdati u vremenu kada je svećenstvo napadano sa svih strana.³⁹

Polemički intonirani eseji vrsnog intelektualca i pedagoga *Vlade Petza* (Đakovo, 1887. – Zagreb, 1970.) koji je u Bjelovaru boravio kratko (1918. – 1926.) ostavljali su u čitatelja dojam otpora i nemirenja s nastalim stanjem. U široj pedagoškoj javnosti

³⁸ O Jemeršiću neposredno poslije 1. svjetskog rata i o prilikama u Grubišnom Polju više u razgovoru Stjepana Bačića s Jemeršićem "Nekoć i sada". *Nezavisnost*, XV, 48(1921.), str. 1-2. *Nezavisnost* će Jemeršiću posvetiti još nekoliko članaka, posebice 1928., kada je posvuda obilježavana četrdeseta godišnjica njegova misnikovanja.

³⁹ O Jemeršićevu književnom radu više u: I. Pejić. *Neodoljiva moć riječi*. Bjelovar, 2002., str. 11-25.

Petz je već tada bio poznat kao didaktičar, pisac udžbenika.⁴⁰ Punu afirmaciju Petz je kao nastavnik Više pedagoške škole i Filozofskog fakulteta doživio za vrijeme 2. svjetskog rata i nakon njega.

Iskrivljavana tumačenja Strossmayerova jugoslavenstva Petz je pokušao osporiti u predavanju prije koncerta Dvojnica, početkom veljače 1923.: "To što je veliki Biskup htio – hoće danas sav hrvatski narod... duh se velikog pokojnika mrači, jer se jugoslavenstvo krivo shvaća".⁴¹ Hrvatski narod sveden je na pleme, proživljava svoje teške dane. Sedamdeseta godišnjica rođenja Đure Arnolda povod je Petzu da uz sve odlike te domoljubne lirike progovori i o hrvatskom usudu: "On i sada sigurno negdje u prikrajku svoga doma sklada još koju elegiju tuge najnovijih dana, a možda mu s pogleda na sve ovo, što se zbiva – zastaje pjesnički polet, možda mu naviru... vlastiti stihovi rezignacije, što ih je napisao u poslanici svojem pobratimu Jovanu Hraniloviću:

"Gle, zašto da u takvom času bolnom
Ne ispjevamo svoju zadnju pjesmu?"⁴²

*Hrvatsko sokolstvo – središte hrv. nacionalno-kulturnog rada*⁴³, esej nastao u povodu dvadesetogodišnjeg djelovanja Hrvatskoga sokola u Bjelovaru, Petzu je prigoda da tu "pravu narodnu školu" prikaže u pravom svjetlu, jer za mladež je bio "dom i škola", za odrasle «sabiralište svega što je izravno i odlučno hrvatsko». Velikosrpska nastojanja za utapanjem Hrvatskoga sokola u Jugoslavenski zato i nisu uspjela. Ostala su bolna i mučna iskušenja, "...onda razlaz u razočaranju".

Uza sve elemente neizravne polemichnosti i stanovite politichnosti eseji imaju i književne odlike te vrste. Posebice kada raspravlja o staroj i novoj umjetnosti.⁴⁴ Kao vrstan književni znalac, književni teoretičar i estetičar Petz precizno uočava da se stara umjetnost temelji na obliku (formi) i lijepom pa je naziva idealističkom, klasičnom – esteticizmom. Naturalizam je samo jedan od oblika destrukcije stare umjetnosti. Nova umjetnost napušta izvanjski svijet, polazi iznutra, iz ljudske duše te tako nastaju simbolizam, ekspresionizam i dr. Kao primjer nove destrukтивne umjetnosti navodi Donadinijev *Bolni san*.

Na Dan proljeća (21. ožujka) progovorio je o obnovi moralnih vrijednosti: prosvjetljenju, božanskom produbljenju i nadasve čudorednom osvježenju u

---

⁴⁰ Vidjeti Petzove knjige: *Kakav ima da bude udžbenik* (1922.), *Eksperimentalna psihologija i njena primjena* (1924.), *O estetskom uzgoju u srednjim školama* (1926.).

⁴¹ Proslava Strossmayerova u Hrvatskom sokolu. *Nezavisnost*, XVII, 6(1923.), str. 3.

⁴² V. Petz. Đuri Arnoldu. *Nezavisnost*, XVIII, 8(1924.), str. 1.

⁴³ V. Petz. Hrvatsko sokolstvo – središte hrv. nacionalno-kulturnog rada. *Nezavisnost*, XX, 9(1926.), str. 1-2.

⁴⁴ V. Petz. Stara i nova umjetnost. *Nezavisnost*, XX, 14-18(1926.).

nastanku novog čovjeka, gospodara zemaljskih svjetova u kojemu iskri Božji plam i poslije toliko zala, pokolja, nesreća i ratnih trauma, egoizma, cinizma, lažnih obmana...⁴⁵

Profesor fizike, matematike, astronomije i filozofije u bjelovarskoj Gimnaziji Slavko Rozgaj (Karlovac, 1895. – Zagreb, 1978.)⁴⁶ u svojim se esejima-fantastičnim pričama, suprotno Petzu, uglavnom bavio globalnim, svjetskim pitanjima. Izleti u svemir dr. Klatica i prof. Milovana Irmića i opisi s elementima literarnosti najavljuju bogatstvo znanstvene fantastike koja će se afirmirati istom sedamdesetih godina. *Prokletstvo* je zacijelo najuspjelija Rozgajeva priča-esej jer u njoj je neizravno progovorio o dvoličnosti svijeta, naličju demokracije, teroru države nad pojedincem i alternativnim izvorima energije, od kojih je atomska aktualna i danas, naslutio je u fašizmu krvoločnog Moloha, zlouporabu znanosti i znanstvenika, a k tome još je anticipirao i znanstveno-fantastičnu književnost i mnoge književne "izlete u svemir."⁴⁷

3.2. Kulturnom i književnom bjelovarskom krugu i rođenjem i djelovanjem pripada i virovski učitelj Đuro Sudeta (St. Ploščica, 1903. – Koprivnica, 1927.). Velik broj čitatelja, a i prijatelja pratio je njegov rad, a neki od njih pisali su u tisku i prikaze djela (Josip Vrana, Josip Cvrtila...). Dvije knjige poezije (*Osamljenim stazama*, 1924., *Kućice u dolu*, 1926.) Sudeta je objavio za života, a treću, *Sutoni*, kako javlja Cvrtili u pismu, pripremio je za tisak. Iz pisama Cvrtili doznajemo i mnoge pojedinosti o nastanku *Mora*.

Sudeta je bio pjesnik sutonskih ugođaja, pastelnih boja, poluboja, slikar intime, malih stvari, pojava iz prirode, cvijeća, buba..., iskrene predanosti Bogu, ispovjednik svoje boli, čežnje za toplim mekim ležajem...⁴⁸

3.3. Dječju književnost u drugom razdoblju znatno su obogatili J. Cvrtila, M. Lovrak, Z. Perlić te E. i B. Špoljar. Dok punu afirmaciju Perlić doživljava u pričama za djecu nakon 2. svjetskog rata, Cvrtila se okreće pučkoj predaji i bajkovitom svijetu

⁴⁵ V. Petz. *Obnova čovjeka. Nezavisnost*, XX, 14(1926.), str. 5-6.

⁴⁶ Došavši u Bjelovar 1929. Rozgaj je ostao nekoliko godina pa je premješten. U Bjelovaru je ponovno 1939. Nakon 2. svjetskog rata doživljava punu afirmaciju popularizatora astronomije. O Rozgaju i boravku u Bjelovaru više u: Josip Vusić. *Bjelovarska Gimnazija od 1876. do 1978. godine. Bjelovarski zbornik* 7. Glavni urednik M. Medar. Bjelovar: MH, Ogranak, 2006., str. 133.

⁴⁷ Slavko Rozgaj. *Prokletstvo. Nezavisnost*, XXV, 37-45(1931.). Od "izleta u svemir" navedimo dva: Kroz srce svijeta. *Nezavisnost*, XXV, 6-9(1931.) te San dr. Klatica. *Nezavisnost*, XXV, 13(1931.), str. 6-7.

⁴⁸ O Sudeti i njegovom stvaralaštvu više u: Đuro Sudeta – pjesnik i pripovjedač. *Zbornik radova. Urednici I. Pejić i M. Šicel. Bjelovar – Zagreb, 2005. Vidjeti i: Đuro Sudeta u Virju: 1923.-1927. Urednik Dražen Podravec, fotografije Ivica Tišljara. Virje: Osnovna škola profesora Franje Viktora Šignjara; Bjelovar: Tiskara Horvat, 2002.*

legendi, Lovrak pak svakodnevnom životu djece na selu i većim proznim oblicima, romanu ponajprije, dotle braća Špoljar, Eduard i Branko, pišu dramske igre, igrokaze za djecu.⁴⁹

Josip Cvrtila (Jastrebarsko, 1896. – Buenos Aires, 1966.) u Bjelovar je došao 1927. i tu se susreo sa starim znancima – J. Vranom, suplentom na Gimnaziji, Antom Kumanom, profesorom risanja te učiteljem D. Klobučarom. Bio je već afirmiran dječji pisac s tri objavljene knjige: *Ivanjska noć* (1922.), *Tri dječaka* (1925.) te *Mali pelivan i druge priče i pjesme za mladež* (1926.). Boraveći u Bjelovaru sve do 1937., objavljuje još tri: *Gradić u dolini i druge pripovijesti* (1930.), *Ivanjska noć*, drugo izdanje. (1930.) te socijalni roman *Bijelo prijestolje* (1933.). Uz sve obveze učitelja, plodnog pisca, Cvrtila se uključio u kulturni život Bjelovara pa znamo da je govorio na otvorenju izložbe A. Kumana 29. ožujka 1931. i sudjelovao na završnoj školskoj svečanosti bjelovarskih osnovnih škola sa svojim igrokazima.⁵⁰

Ivanjska noć, zbirka bajkovitih priča za najmlađe, najuspjelije je Cvrtilino djelo koje se do 1995. pojavilo u četiri izdanja. Uvodna priča je *Ivanjska noć* i u toj noći svi se mogu razumjeti: ljudi, životinje, biljke... Čarobna je ta noć. Za razliku od drugih pripovjedača bajki Cvrtila je napisao i nekoliko priča nadahnutih Božićem, biblijskim legendama koje u našem narodu žive stoljećima. Ozračje dobrote, plemenitosti, praštanja stalno se provlači knjigom, a posebice najuspjelijim pričama: *Pustinjak i krijesnice*, *Priča o maslačkovoj sjemenci*, *Ukradeno sunce*, *Pčelica i leptirić*, *S djedom u Betlehemu*... Drugim svojim djelima Cvrtila nije uspio doseći virtuoznost, savršenost i spontanost *Ivanjske noći*.

U isto vrijeme, krajem dvadesetih i početkom tridesetih, u nedalekim Velikim Zdencima za djecu piše još jedan učitelj: *Mato Lovrak* (Veliki Grđevac, 1899. – Zagreb, 1974.). Njegovi likovi najčešće su dječaci sa sela koji su stalno u nekoj igri, poslu, ili popravljaju zapušteni mlin, ili otrpavaju iz snijega zatrpani vlak, idu na izlet, pomažu drugima u radu... Fabula je jednostavna, ritam pripovijedanja brz, bez suvišnih opisa prirode i nekih drugih usporavanja. Sve je svedeno na radnju, akciju. Radeći i družeći se, likovi se profiliraju sa svim svojim posebnostima kao pozitivne odnosno negativne osobe. Na tragu Molnarovih junaka Lovrak je izgradio djeci blizak svijet u kojemu su se mogli pronaći i s kojim su se mogli poistovjetiti. Romani su zato ubrzo stekli veliku popularnost, prevedeni su, s mnogo izdanja, a po njima

⁴⁹ O književnom stvaralaštvu braće Špoljar više u: Mladen Medar. Eduard Špoljar: književnik i kazališni redatelj. *Rusan*, I, 1(1991.), str. 59-64. Vidjeti i: Mladen Vezmarović. *Biografski leksikon Bjelovarsko-bilogorske županije* (rukopis). Od igrokaza E. i B. Špoljara najpoznatiji su: *Djeca glume*, Zagreb, 1940., *Zbirka igrokaza*, Bjelovar, 1938., *Malim glumcima*, Zagreb, 1942. te putopisna knjiga *Mi putujemo*, Zagreb, 1941.

⁵⁰ O Cvrtili, njegovu životu, boravku u Bjelovaru, književnom radu, izbjeglištvu više u: Josip Cvrtila. *Ivanjska noć i druge priče i pripovijesti*. Priredio i pogovor napisao Ilija Pejić. Bjelovar, 1995.

su snimljeni i filmovi. Mislim na dva najuspješnija: *Djeca Velikog Sela* (1933.), poslije nazvan *Vlak u snijegu* i *Družba Pere Kvržice* (1933.).

Odmak od fantastičnih, bajkovitih, sentimentalnih i melodramatskih sadržaja, a time i od većine djela tadašnje hrvatske književnosti (Nazor, Cvrtila, I. Brlić-Mažuranić...) pokazuje Lovraka kao samosvojnog autora koji slika stvarni život na selu i likove koji u njemu žive i odrastaju. Zato je s pravom to vrijeme Stjepan Hranjec, istraživač hrvatske dječje književnosti, nazvao *Lovrakovo doba*, jer on je afirmirao roman u dječjoj književnosti, hrvatsko selo sa svim socijalnim napetostima, unio stvarnost na stranice namijenjene djeci, a pritom nije previdio najvažnije: "dječja književnost: ona jest i mora biti u prvom redu estetska činjenica...."⁵¹ Svoje poglede na književnost za djecu Lovrak je iznio u eseju *Kakvu literaturu želi omladina?*⁵²

3.4. *Socijalna književnost*. Sve ekonomske, društvene i političke proturječnosti tridesetih godina 20. stoljeća mogle su se oslikati u velikim epskim formama kao što je roman. Dominacija seoskog romana i seoske pripovijesti, profiliranje tragičnih i tragikomičnih likova, stvaranje neobičnih situacija, gdje su se male ljudske sudbine zatekle u vrtlogu društvenih kretanja (krize, ratovi...), a zatim suosjećanje i razumijevanje proizašlo iz autorova neobičnog kuta gledanja (*Slavko Kolar*),⁵³ jasno pokazuju da se selo konačno izborilo za svoje mjesto u književnosti. Predočavanje teške i traumatične stvarnosti, propadanje imanja i raspad obitelji (*I. Dončević: Horvatova kći*, 1935., *Propast*, 1936., *R. Simeon: Jamari*, 1939.)⁵⁴ i uopće zapostavljanje lirskog izraza pred proznim i nije bilo idealno tlo za poeziju pa u tom kontekstu treba promatrati pojavu *Vladimira Jurčića* (Bjelovar, 1910. – Zagreb, 1945.).⁵⁵ Jurčić je

⁵¹ Stjepan Hranjec. *Pregled hrvatske dječje književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 2006., str. 79.

O Lovraku kao autoru brojnih pripovjedaka i romana više u: *Mato Lovrak u hrvatskoj školi: književnoteorijski i didaktičko-metodički obzori*. Zbornik radova. Uredio V. Strugar. Bjelovar, 2000.

⁵² M. Lovrak. *Kakvu literaturu želi omladina*. *Napredak*, 1938., br. 10. Cvrtila se među prvima suprotstavio njegovim stajalištima pa je nastala žučna polemika. Više u: I. Pejić. *Književno-jezične i metodičke rasprave*. Bjelovar, 1997., str. 140-141.

⁵³ O Slavku Kolaru (Palešnik, kraj Garešnice, 1891.- Zagreb, 1963.), agronomu koji je veliki dio djetinjstva proveo u Čazmi, i njegovu stvaralaštvu više u: Miroslav Vaupotić. *Proza*. U: *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća*. Priredio Vlatko Pavletić. Zagreb: Stvarnost, 1965., str. 363-367.

⁵⁴ Više o tim autorima i njihovim romanima u: Krešimir Nemeč. *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945.* Zagreb: Znanje, 1998. Dončević je gimnaziju u Bjelovaru polazio 1921.-1925., potom je studirao agronomiju u Zagrebu 1932.-1935., bio novinar i urednik tjednika *Nova riječ* 1935.-1939. Nakon 2. svjetskog rata objavio je nekoliko romana.

⁵⁵ Najranije djetinjstvo Vladimir je proveo u Bjelovaru, gdje je završio osnovnu školu i prvi razred gimnazije. Njegov otac Nikola, dugogodišnji profesor na ovdašnjoj Gimnaziji, premješten je s obitelji 1923. u Gospić. U Zagrebu je Vladimir 1934. završio studij slavistike, a istom 1938. zaposlio se u gospićkoj Gimnaziji. Do 1938. već je imao objavljene četiri

uglavnom pjevao o životu na periferiji, predgrađu, malim ljudima, veziljama koje se s tugom dijele od svoga veza, čistačima cipela, malim šegrtima, zatvorenicima... Svi oni čeznu za svijetlim vidicima, novim obzorima, prestanku patnji... Ta je poezija bila "iskaz njegovih dubokih ljudskih nemira, upravo njegov nemoćni vapaj i krik za boljim i ljepšim životom..."⁵⁶

Jurčić je, slično Matošu, oslikao svu bijedu hrvatskog licemjerstva spram domaće književnosti i umjetnosti uopće. Mnogi stvaraoci umrli su u bijedi i neimaštini, shrvani bolestima. Smrt je uzela ono najbolje. Istom poslije smrti o njima se počelo pisati i govoriti. A tko je kod nas književnik? "Čovjek bez zanimanja, bez ugleda, beskućnik, mizerija..."⁵⁷

U drugoj polovici tridesetih godina 20. st. pojavljuju se svojim pričama, novelama i pjesmama i pisci seljaci kao specifična varijanta socijalne literature. Izdavali su svoj almanah *Zbornik hrvatskih seljaka* i obrađivali sudbine seljaka u teškim ekonomskim i političkim prilikama. Od mnogo imena izdvajamo M. P. Miškinu i M. Matočec. Miškinine knjige prikazivane su u bjelovarskom tisku (*Trakavica, Krik sela*), a M. Matočec je u njemu i objavljivala (*Proštenje*).⁵⁸

3.5. Tridesetih godina jača *ženski pokret*, sve su češći napisi o položaju žena u društvu. Društvo hrvatskih književnica 1938. pokreće svoj *Almanah* u kojemu se pojavljuju Ivanka Laszowski, Dora Pfanova, Zlata Kolarić-Kišur, Karla Kolesarić, Zlata Perlić, Elza Kučera, Zdenka Marković, Božena Begović, Zdenka Jušić-Seunik...

Zdenka Jušić-Seunik (1905., Zagreb – Zagreb, 1989.)⁵⁹ ostavila je u prozama i pjesmama slike unutaršnjeg svijeta sazdanog na nepremostivim preprekama zadanih

---

knjige poezije i jednu knjigu eseja: *Lirika tisuću devetsto trideset i druge* (s J. Hitrecom i I. G. Kovačićem) 1931., *U metropoli*, 1932., *Ogledalo vremena* (s P. Bakulom, V. Mađarevićem i N. Simićem) 1936. te *Na novom kolosijeku*, 1937. Knjiga eseja *Kako su umirali hrvatski književnici i umjetnici 1846.-1936.* (Zagreb, 1936.) najdojmljivije je njegovo ostvarenje. Vrijeme 2. svjetskog rata proveo je u Sarajevu da bi 1945., vrativši se u Zagreb, bio mučki ubijen. Poslije 2. svjetskog rata zadesila ga sudbina preučivanja kao i mnoge druge književnike (Cvrtila, Budak, Jemeršić, Varga Bjelovarac, Vlašićak...).

O Jurčićevu stvaralaštvu više u: V. Jurčić: *Vječna straža. Izabrane pjesme*. Priredio Dubravko Horvatić. Zagreb-Bjelovar, 1993. Vidjeti i: Marica Kurtak, Vladimir Strugar: *Ogledalo vremena: život i književno stvaralaštvo Vladimira Jurčića*. Bjelovar, 1999.

⁵⁶ M. Kurtak, V. Strugar, o. c., str. 32.

⁵⁷ V. Jurčić. *Kako su umirali hrvatski književnici i umjetnici 1846.-1936.* Zagreb, 1936., str. 19.

⁵⁸ M. Matočec. *Proštenje*. Glas Bjelovara, III, 5(1937.), str. 3.

⁵⁹ Zdenka Jušić-Seunik polazila je gimnaziju u Bjelovaru i Zagrebu. U zagrebačkoj Gradskoj knjižnici radila je od 1939. do 1943., potom u Ministarstvu prosvjete od 1943. do 1944. Poslije rata korektorica je do 1956. u Društvu sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu. Uz Bjelovar bila je intimno vezana, s književnim radom započela je u ovom gradu suradnjom u *Nezavisnosti* krajem dvadesetih godina.

nam uloga. Slobodni neupravni govor, oponašanje misaonog tijeka gradbeni je postupak njezinih proza.

Pjesnik ni na samrti ne uviđa svoju sebičnost i zanemarivanje obitelji (*Pjesnikova smrt*)⁶⁰, a Bojan, neustrašivi pilot, heroj mnogih letova najednom se počinje plašiti visina i tada započinje njegov kraj (*Posljednji lijet*).⁶¹

Značajan gradbeni korak naprijed očit je u ovećoj pripovijesti *Krivnja*⁶² koja započinje osudom mlade majke koja je umorila svoje dijete da bi sačuvala dragoga; i dok društvo naglas iznosi svoje *mišljenje*, započinje druga, ovoj slična priča. Glavni lik okvirne priče otplovljava u novi svijet. Ljuba je Tomičina majka. Dijete je dobila u preljubu i svoj grijeh je mužu priznala. Misli da joj je oprostio, ali se grdno prevarila. Tomica naglo obolijeva, majka je u očaju pa kad uočava znakove sinovljeva ozdravljenja, sja od sreće. Njezinu sreću, ovaj put, muž ne dijeli. Zgranuta je. "Jest, dijete nije krivo, ali ono je uspomena koja se mrzi."⁶³ Zato se nije uključivala u diskusiju jer je apsurdna kad su svi osuđeni. "Zar vrijedi čovječji život, da se za nj toliko odriče? Tko ima jakosti i okrutnosti da ga razori, njega osude, ali osuđeni su i oni koji to ne mogu učiniti. Osuđeni su dok žive i nitko im ne može pomoći."⁶⁴ Umjesto uobičajene *majka i žena* ovdje se postavlja neobična dvojba: majka ili žena.

Lela je uspješna novinarka i književnica, intelektualka, ali i žena i majka s obvezama, k tome još i sa željama za slobodom i uživanjem... Kako sve pomiriti? Kad joj se napokon ukaže prilika, kad se razide s mužem, ne ostvaruje svoje davne želje, već upada u rezignaciju (*Svojim putem*, 1937.). Žena, glavni lik i u sljedećem romanu *Jedna žena* (1943.)⁶⁵ ne ostvaruje svoje želje jer nema odlučnosti i hrabrosti napraviti nužni korak, poći za muškarca kojega voli dok je muž u zatvoru. Koliko nam drugi sužavaju prostore slobode, još si više sami povećavamo svoju neslobodu. Osuđeni smo na vječnu krivnju, vječnu neslobodu...

U svojim prozama Z. Jušić-Seunik uglavnom varira motive krivnje, neslobode, straha, oprosta, preljuba, radosti, osude... Veličinu ljudske tragedije sagledava iz nekoliko kutova, najčešće u obliku unutarnjeg monologa. Izvanjska buka, glasovi okupljenog društva okvir je za radnje njezinih priča, a likovi su u njima najčešće podijeljeni. Prometejski nose terete nametnutih uloga, sizifovski su osuđeni na trajanje.

⁶⁰ Z. Jušić-Seunik. *Pjesnikova smrt*. *Nezavisnost*, XXIII, 13-16(1929.).

⁶¹ Z. Jušić-Seunik. *Posljednji lijet*. *Nezavisnost*, XXVI, 41-42(1933.).

⁶² Z. Jušić-Seunik. *Krivnja*. *Nezavisnost*, XXIV, 24-31(1930.).

⁶³ Z. Jušić-Seunik. *Krivnja*. *Nezavisnost*. XXIV, 29(1930.), str. 1.

⁶⁴ Z. Jušić-Seunik. *Krivnja*. *Nezavisnost*, XXIV, 31(1930.), str. 1.

⁶⁵ O tom i ostalim romanima Z. Jušić-Seunik više u: K. Nemeć. *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945.* Zagreb: Znanje, 1998., str. 158.-162.

Pjesmama u slobodnom stihu (*Knjiga tišine*, 1943.) svela je ljudska očekivanja, iluzije i nade "na prostor što stijenj dogorijevajući osvjetljava". Ta poezija, ali i proza, nepravedno su ostajale po strani jer kritika nije uvažavala sve kontemplativne posebnosti ženskog pisma pa je nerijetko njezin opus vrjednovan kao "verbalno književno djelo" koje je ostalo "između umjetnosti s jedne strane i sociologije, historiografije i filozofije s druge strane."⁶⁶

Izvori i literatura

Bjelovar. Nezavisnost, I, 41(1907.), str. 2.

Bosiljčević, Kornelije. Zlatna zrnca za hrvatska srca. Druga hiljada. Naklada Hrv. narodne straže u Zagrebu. Štamparija Lav. Weissa, Bjelovar, 1913.

Bosiljčević, Kornelije. Zlatna zrnca. Karlovac: Knjigotiskara Dragutina Hauptfelda, 1916.

Bosiljčević, Kornelije. Iskre hrvatskog rodoljublja. Zagreb: Naklada Društva Svetojeronimskoga, 1917. Pučka knjižnica, knjiga CXCVI.

Bošnjak, Ivan. Kneževe hlače. Nezavisnost, IX, 22-24(1915.).

Bošnjak, Ivan. Tko je kriv? Tjednik bjelovarsko-križevački, XXVI, 30-31(1915.).

Bošnjak, Ivan. U višim sferama. Bjelovar: Tisak i naklada Lav. Weissa, 1915.

Bošnjak, Ivan. Zlatno ime. Tjednik bjelovarsko-križevački, XXVI, 25(1915.), str. 1-2.

Cvrtila, Josip. Ivanjska noć i druge priče i pripovijesti. Priredio i pogovor napisao Ilija Pejić, ilustrirao Krešimir Ivanček. Bjelovar: CID-PROM: HPKZ Ogranak, 1995.

Dvadesetgodišnjica. Nezavisnost, III, 39(1909.), str. 4.

Đuro Sudeta u Virju: 1923.-1927. Urednik Dražen Podravec, fotografije Ivica Tišljar. Virje: Osnovna škola profesora Franje Viktora Šignjara; Bjelovar: Tiskara Horvat, 2002.

Đuro Sudeta – pjesnik i pripovjedač. Zbornik radova. Urednici Ilija Pejić i Miroslav Šicel. Bjelovar: Bjelovarsko-bilogorska županija; Zagreb: HAZU, Razred za književnost, 2005.

Golub. Tjednik bjelovarsko-križevački, XXIII, 11(1912.), str. 3.

Hranjec, Stjepan. Pregled hrvatske dječje književnosti. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Hrvatsko narodno pokrajinsko kazalište. Tjednik bjelovarsko-križevački, XXIII, 11(1912.), str. 3.

---

⁶⁶ Stanko Korać. *Hrvatski roman između dva rata*. Zagreb: A. Cesarec, 1974., str. 347.

- Inoča od Joze Ivakića. *Bjelovarski vjesnik*, I, 39(1929.), str. 3
- Jemeršić, Ivan Nepomuk. *Hrvatski narod: knjiga za pouku hrvatskom seljaku i prijateljem našega naroda*. Zagreb, 1998.
- Jemeršić, Ivan Nepomuk. *Iz života za život*. Zagreb, 1899.
- Jemeršić, Ivan Nepomuk. U kupalištu. U: *Vedra duša: almanah hrvatskih katoličkih svećenika*. Uredio I. J. Vlašićak. Knjiga 3-4. Virje, 1924.-1925. str. 144-169.
- Jurčić, Vladimir. *Kako su umirali hrvatski književnici i umjetnici 1846.-1936*. Zagreb: Naklada autorova, 1936.
- Jurčić, Vladimir. *Vječna straža: izabrane pjesme*. Priredio Dubravko Horvatić. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Bjelovar: Ogranak Matice hrvatske, 1993.
- Jušić-Seunik, Zdenka. *Pjesnikova smrt*. *Nezavisnost*, XXIII, 13-16(1929.).
- Jušić-Seunik, Zdenka. *Krivnja*. *Nezavisnost*, XXIV, 24-31(1930.).
- Jušić-Seunik, Zdenka. *Posljednji ljet*. *Nezavisnost*, XXVII, 41-42(1933.).
- Jušić-Seunik, Zdenka. *Svojim putem*. Zagreb, 1937.
- Jušić-Seunik, Zdenka. *Knjiga tišine*. Zagreb, 1943.
- Kazališna proslava u Bjelovaru. *Nezavisnost*, XXI, 4(1928.), str. 3.
- Klobučar, Dragutin. *Iz sela*. *Nezavisnost*, I, 41(1907.), str. 1-3.
- Klobučar, Dragutin. *Osnutak Hrv. sokola u Bjelovaru*. *Nezavisnost*, I, 25(1907.), str. 2-3.
- Klobučar, Dragutin. *Seoska krčma*. *Nezavisnost*, III, 11(1909.), str. 1-3.
- Klobučar, Dragutin. *Seoski roman*. *Nezavisnost*, VII, 44-51(1913.).
- Klobučar, Dragutin. *Iz historije grada Bjelovara*. *Nezavisnost*, XXII, 9-16(1928.).
- Kolarević Sanjin, Kruno. *Ahasverijade na rastanku*. *Nezavisnost*, I, 43(1907.), str. 4.
- Kolarević Sanjin, Kruno. *Narodna lirika u umjetnoj poeziji*. *Nezavisnost*, I, 12-13(1907.).
- Kolarević Sanjin, Kruno. *Vječni Žid u Bjelovaru*. *Nezavisnost*, I, 30-34(1907.).
- Korać, Stanko. *Hrvatski roman između dva rata*. Zagreb: A. Cesarec, 1974.
- Kurtak, Marica; Strugar, Vladimir. *Ogledalo vremena: život i književno stvaralaštvo Vladimira Jurčića*. Bjelovar: Ogranak HPKZ: Čvor, 1999.
- Lovrak, Mato. *Djeca Velikog Sela*. Beograd: Nolit, 1933.
- Lovrak, Mato. *Družba Pere Kvržice*. Zagreb: Binoza, 1933.
- Lovrak, Mato. *Kakvu literaturu želi omladina? Napredak*, 1938., br. 10.

- Mato Lovrak u hrvatskoj školi: književnoteorijski i didaktičko-metodički obzori. Zbornik radova. Uredio Vladimir Strugar. Bjelovar: Ogranak Hrvatskog pedagoško-književnog zbora: Čvor, 2000.
- Matočec, Mara. Proštenje. Glas Bjelovara, III, 5(1937.), str. 3.
- Medar, Mladen. Eduard Špoljar: književnik i kazališni redatelj. Rusan, I, 1(1991), str. 59-64.
- Nemec, Krešimir. Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. Zagreb: Znanje, 1998.
- Pejić, Ilija. Književno-jezične i metodičke rasprave. Bjelovar: HPKZ Ogranak, 1997.
- Pejić, Ilija. Neodoljiva moć riječi: studije i osvrti. Bjelovar: Linija: HPKZ Ogranak, 2002.
- Petz, Vlado. Proslava Strossmayerova u Hrvatskom sokolu. Nezavisnost, XVII, 6(1923.), str. 3.
- Petz, Vlado. Đuri Arnoldu. Nezavisnost, XVIII, 8(1924), str. 1.
- Petz, Vlado. Hrvatsko sokolstvo – središte hrv. nacionalno-kulturnog rada. Nezavisnost, XX, 9(1926), str. 1-2.
- Petz, Vlado. Stara i nova umjetnost. Nezavisnost, XX, 14-18(1926.).
- Petz, Vlado. Obnova čovjeka. Nezavisnost, XX, 14(1926.), str. 5-6.
- Pilek, Fran. Bojni zvuci. Naklada piščeva. Tisak i komis. naklada Lav. Weissa u Bjelovaru, 1915.
- Pilek, Fran. S moje česme: sabrane pjesme. Naklada piščeva. Tisak Lav. Weissa u Bjelovaru, 1916.
- Pilek, Fran. Pokopana sreća. Nezavisnost, X, 45-46(1916.).
- Pilek, Fran. Prekasno je. Nezavisnost, X, 51(1916); XI, 1-2(1917.).
- Pilek, Fran. Srodne duše. Nezavisnost, XII, 39-43(1918.).
- Pilek, Fran. Iz Olgičinog dnevnika. Nezavisnost, XII, 44-46(1918.).
- Pjesme Luje Varge Bjelovarca. Nezavisnost, V, 34(1911.), str. 2-3.
- Povlašteno kazalište u Bjelovaru. Glas Bjelovara, II, 12(1936.), str. 3.
- Pučka predavanja u Bjelovaru. Tjednik bjelovarsko-križevački, XXIII, 47(1912.), str. 2.
- Rozgaj, Slavko. Kroz srce svijeta. Nezavisnost, XXV, 6-9(1931.).
- Rozgaj, Slavko. San dr. Klatića. Nezavisnost, XXV, 13(1931.), str. 6-7.
- Rozgaj, Slavko. Prokletstvo. Nezavisnost, XXV, 37-45(1931.).

- S. B. [Stjepan Bačić]. Nekoć i sada: [razgovor s I. N. Jemeršićem]. *Nezavisnost*, XV, 48(1921.), str. 1-2.
- Strugar, Vladimir. Bjelovarsko-bilogorska županija. Bjelovar: Županija bjelovarsko-bilogorska: Čvor, 1996.
- Varga Bjelovarac, Lujo. U slavu 70-godišnjice Franje S. Kuhača. U: *Sretne ulice: Osječka čitanka*. Uredili Helena Sablić Tomić, Goran Rem. *Književna revija*, XXXIX, 3-6(1999.), str. 39-41.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Mladome Hrvatu. U: *Mila si nam ti jedina...: hrvatsko rodoljubno pjesništvo od Bašćanske ploče do danas*. Priredili J. Bratulić, V. Brešić, S. Damjanović, B. Petrač. Zagreb: Alfa, 1998., str. 247-248.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Svojoj domaji Bjelovaru. *Nezavisnost*, I, 21(1907.), str. 1.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Koračnica Hrvatskoga sokola u Bjelovaru. *Nezavisnost*, I, 25(1907.), str. 2.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Hrvatskome seljaku iseljeniku. *Nezavisnost*, I, 48(1907.), str. 1-2.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Sestri jedinici u tuđini. *Nezavisnost*, IV, 45(1910.), str. 1.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Kćerci Zdenki. *Nezavisnost*, V, 6(1911.), str. 3.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Čuj, sred cvieća! *Nezavisnost*, V, 34(1911.), str. 3.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Aforizmi iz Stendhala. *Nezavisnost*, VI, 30(1912.), str. 2.
- Varga Bjelovarac, Lujo. Mir vam vječni – vječna slava. *Nezavisnost*, VI, 49(1912.), str. 1.
- Vaupotić, Miroslav. Proza. U: *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća*. Priredio Vlatko Pavletić. Zagreb: Stvarnost, 1965.
- Vezmarović, Mladen. Lujo Varga Bjelovarac, naš pjesnik i književnik. *Naše vrijeme*, Bjelovar, 6. 8. 1997., str. 26.
- Vezmarović, Mladen. Biografski leksikon Bjelovarsko-bilogorske županije (rukopis).
- Vusić, Josip. Bjelovarska Gimnazija od 1876. do 1978. U: *Bjelovarski zbornik 7*. Glavni urednik M. Medar. Bjelovar: MH, Ogranak, 2006.

The Literary Life of Bjelovar during the first half of the 20th Century

Summary

In the introductory text, literary work of the writers from Bjelovar and its surroundings, called *Bjelovar's Literary circle*, is being observed in the totality of the cultural efforts during the first half of the 20th century. Many works scattered through press or, in the best case, bound in stiff covers, with unequal values, are being divided and critically valued with direct access in the creation of every author.

For easy reference the literary life is shown in two parts: *Faded Glory of the old Empire (1900 – 1918)* and *Betrayed Expectations in the New State Formation (1919 – 1945)*.

Lujo Varga Bjelovarac and Fran Pilek, two native poets and narrators of the patriotic, war and social topics, are two dominant literary personalities of the first period which mostly coincides with the Croatian Modern era. At the same time we have many other writers: *The last supporter of the Illyrian Movement* Ivan Trnski, a folk writer and educator of common people, doctor, translator from Bulgarian and Russian Fran Gundrum Orlovčanin, multi task minister Ivan Nepomuk Jemeršić, theologian and folk writer Rudolf Vimer etc. The atmosphere of the pre-war Bjelovar Kruno Kolarević Sanjin depicted in its causeries while Dragutin Klobučar and Ivan Bošnjak are the authors of sketches from the country life.

The second period, better known as *the literature between two wars*, the time of the let down promises, bitter illusions, and sobering up, was marked with polemic tones, essays of the pedagogue Vlado Petz, essays-fantastic stories of Slavko Rozgaj, physicist and astronomer, blooming of children's literature (Josip Cvrtila, Mato Lovrak, Zlata Perlić, Eduard and Branko Špoljar), social theme domination and prosaic sorts (Vladimir Jurčić, Ivan Dončević, Rikard Simeon, Slavko Kolar, Mihovil Pavlek Miškina, Mara Matočec), appearance of women authors (Zdenka Jušić-Seunik, Zlata Perlić) with exceptional poetic realizations and deviations from common classifications (Đuro Sudeta).

In the end there is a list of the literature used in the final forming of synthesis, of the overview, as a starting point for further readings and researches in the end of which *Bjelovar's Homeland Reader* is going to be formed.

Keywords: Bjelovar's literary circle, children's literature, patriotic motifs, countryside stories, polemic essays, war themes, social motifs, women writings.

Autor: Ilija Pejić,
Narodna knjižnica "Petar Preradović"
Trg Eugena Kvaternika 11
43 000 Bjelovar
ilija.pejic@bjelovar.hr

Snažnom razvitku Bjelovara početkom 20. stoljeća pomogla je izgradnja željezničke mreže u razdoblju od 1894. do 1912. Bjelovar je prometno povezan s Križevcima, Garešnicom, Viroviticom i Grubišnim Poljem.

BJELOVARSKE ČITAONICE I KNJIŽNICE POČETKOM 20. STOLJEĆA

Sažetak

Bjelovarske čitaonice i knjižnice početkom 20. stoljeća imale su posebno istaknuto društveno i kulturno značenje. Tada dolazi do velikih promjena u knjižničarstvu koje su povezane s tzv. *pokretom pučkih knjižnica*. Rad knjižnica koje su djelovale u 19. stoljeću nastavljen je, a zadaća im je proširena. Osim promicanja nacionalnih, rodoljubnih ideja i hrvatske književnosti, knjižnice sudjeluju u obrazovanju širih slojeva društva. To se očituje u djelovanju najstarije i najznačajnije čitaonice koja se razvila iz časničkog kasina. Ta *Čitaonica* 1906. mijenja ime u *Hrvatska čitaonica*. Iste godine zbog tadašnjih društvenih i političkih prilika izdvojila se i započela s radom *Srpska čitaonica*. Također djeluje i *Knjižnica Židovskoga građanskog društva*.

Osnivanje pučkih knjižnica u Bjelovaru, *Hrvatske pučke knjižnice* i *Hrvatske pučke knjižnice „Preradović“*, masovna je akcija. Njeni su nositelji podružnica *Hrvatskog društva za pučku prosvjetu* te studenti i akademski obrazovani građani udruženi u društvo *Akademski ferijalni klub „Hrvat“*. Pučke knjižnice zalagale su se za kulturnu preobrazbu naroda, a oblici njihova djelovanja bili su tečajevi za opismenjavanje, predavanja, zabavne večeri te savjetovanja o privatnim i općim problemima. Osobitost je u djelovanju pučkih knjižnica njihova suradnja sa školama i sličnim ustanovama. Obuhvaćaju i seosko stanovništvo, a članovi prikupljaju knjige samostalno (darovima, priložima ili iz fondova drugih knjižnica – duplikati). Bjelovarski tisak izravno je uključen u osnivanje pučkih i djelovanje ostalih čitaonica i knjižnica. Tako se u bjelovarskoj periodici (*Nezavisnost, Tjednik bjelovarsko-križevački*) tih godina redovito bilježi otvaranje knjižnica i objavljuju napisi o njihovoj važnosti, a uredništvo sudjeluje u akcijama prikupljanja knjiga i upisivanju članova. Knjižnice koje su u Bjelovaru nastale pod utjecajem pokreta pučkih knjižnica kratko su djelovale, ali je značajan njihov utjecaj na cjelokupno bjelovarsko knjižničarstvo te na djelovanje knjižnice *Hrvatskoga obrazovnog obrtno-radničkog društva Golub*. Ta će knjižnica podupirati obrazovanje radničkoga, obrtničkoga i trgovačkog sloja u Bjelovaru.

ključne riječi: Bjelovar, pučke knjižnice, knjižnice, čitaonice, 20.stoljeće.

Uvod

Cilj je ovoga rada kulturno–povijesno istraživanje bjelovarskih čitaonica i knjižnica¹ u prvim desetljećima 20. stoljeća. Glavni je razlog odabira ove teme činjenica da to razdoblje u razvoju hrvatskoga i bjelovarskog knjižničarstva nije dovoljno istraženo i povijesno vrjednovano. Početak 20. stoljeća (1900.–1914.) u razvoju bjelovarskih knjižnica ne označuje samo formalno prijelaz iz jednoga u drugo stoljeće nego se u Bjelovaru, kao kulturnom središtu županije, uočava značajniji napredak i na području knjižničarstva. To je razdoblje kada u potpunosti dolazi do izražaja općeprihvaćena teza da je knjižnica uvijek društveno uvjetovana; da je njena svrha određena kulturno-povijesnim okolnostima te postoji izravna veza knjižničarstva i promjena u njegovoj neposrednoj okolini.

Zadaća koju je knjižnica imala u društvu proizlazi iz spoznaje da nema modernizacije društva, tehnološkog napretka i nacionalne integracije bez obrazovanja, a ozbiljnog rada u obrazovanju nema bez knjižnica. Stoga se krug čitatelja širi, osnivaju se mnoge knjižnice i čitaonice kojima je glavni cilj kulturna preobrazba naroda jer je kultura postala važan činitelj konstituiranja i samorazumijevanja građanstva. Nadalje, vidi se da se u tom razdoblju mijenja zadaća knjižnice te, kako to ističe i Aleksandar Stipčević, *S vremenom će sve više rasti uloga tih knjižnica u okviru narodnih čitaonica, dok će se ostale uloge tih čitaonica ... polako smanjivati, pa i nestati.*²

Glavni problem pri izradi rada bio je nedostatak literature, bibliografija, izvora, ali su pri poimanju predmeta bila korisna istraživanja pojedinih autora na području povijesti knjige i knjižnica, povijesti čitanja, povijesti nastanka građanskoga javnog mnijenja te razvoja modernoga građanskoga društva.

Čitaonica – hrvatska čitaonica

Najznačajnija je za razvoj bjelovarskog knjižničarstva u tom razdoblju Čitaonica koja nastavlja rad časničkog kasina, a kontinuitet djelovanja vodi nas do današnje Narodne knjižnice „Petar Preradović“. Nakon ukidanja Vojne krajine to je društvo doživjelo svoje zlatno razdoblje, a pozitivne smjernice nastavljene su i početkom 20. stoljeća. Iako je službeni naziv bio Čitaonica br.1, uglavnom se koristio skraćeni naziv Čitaonica ili naziv organizacijskog oblika – *društvo*. Glavni su izvori za proučavanje rada *Zapisnik odborskih sjednica i glavnih skupština* (u daljnjem tekstu *Zapisnik*), sačuvana arhivska građa (Knjiga posudbi, Knjiga članova, katalogi...) te novinski zapisi.

---

¹ Školske knjižnice nisu tema ovoga rada.

² Stipčević, A. *Povijest knjige*. Zagreb : Matica hrvatska, 1985. str. 495.

Pregled povijesnog razvoja, ali i aktualno stanje u društvu početkom 20. stoljeća jasno oslikava novinski zapis:

Naša čitaonica³

Vriedno je, da se jednoč i na ovom mjestu progovori o bjelovarskoj čitaonici, tomu mezimčetu našem, jer si je tečajem vremena osvojiti znala važno mjesto u društvenom životu našega grada. Ona je postala stjecištem ovdajšnje inteligencije, koja se liepim i prikladnim njenim prostorijama dnevice sastaje bilo na ugodan razgovor, bilo na čitanje, bilo na igranje. U njoj razvio se je neki osobiti način obćenja, koji je vrlo nalik na familijarni ili rodbinski saobraćaj, pri kom stališke razlike, gubeći svoju razstaonu moć, ipak nikada ne izčeznu toliko, da bi u doticaju članova osjetiti moglo više nego svijest, da su u društvenim prostorijama samo članovi jednoga istoga društva. Taj krasni ton uzrokom je, da u tom društvu već decenijama traže i nalaze okrepu i odmor i gradjani i činovnici i častnici..."⁴

Čitaonica se razlikovala od ostalih knjižnica u gradu svojim elitističkim ustrojem. Članovi su mogli biti samo ugledni stanovnici grada, a o tome svjedoče sačuvani popisi članova u gradskom arhivu. Evidencija članstva vodila se mjesečno, a društvo je imalo od 130 do 150 članova. Na svakoj stranici može se pročitati nekoliko imena koja su obilježila bjelovarsku povijest. Svi župani birani su za počasne članove te se u *Zapisniku* može pročitati da je tadašnji župan Bjelovarsko-križevačke županije Teodor Georgijević gotovo svaki dan boravio u prostorima Čitaonice, a za uzvrat lijepe pažnje župana odbor je nabavio sliku njegove presvjetlosti koja sada resi društvene prostore. Nažalost, ta slika, kao ni slika Celestina Medovića koje su u tom razdoblju naručene za potrebe knjižnice, nije sačuvana. U 19. stoljeću u radu čitaonice dominirali su časnici, no promjenom strukture stanovništva u 20. stoljeću dominaciju preuzimaju gimnazijski profesori, učitelji, odvjetnici i liječnici. *Godine 1900. u Bjelovaru je više od petine vojničkog stanovništva, što je posljedica vojne uloge grada, ali vojnički element za desetljeće opada na 13,87% udjela u ukupnom stanovništvu.*⁵

Neki od uvaženih članova Čitaonice bili su dr. Ivan Winter, dr. Ivša Lebović, dr. Miroslav Strižić, Josip Tarabocci, Franjo Podgajski, Lavoslav Schick, Milutin Kukuljević-Sakcinski, Teodor Georgijević, Janko Janković, Ivan Kalafatić, Dragutin Klobučar, Izidor Jung, Gustav Lach, Adolf Kolesar, Lavoslav Weiss, Miho Švacov, Matija Valić, Vilim Pečić, Srećko Smočinski i dr.

³ Iako je citirani članak anonimn, njegov je autor vjerojatno prof. Gustav Fleischer. Na zaključak upućuje činjenica da je Fleischer bio uvodničar Tjednika u kojemu je članak i objavljen. Članak sadrži kratak pregled rada Čitaonice, a Fleischer je za skupštinu društva 1900. pripremio njegov povijesni pregled. Namjera je bila održati proslavu godišnjice rada društva, ali ona unatoč pripremama nije održana.

⁴ Naša čitaonica. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 11, 14(1901.), str. 1.

⁵ Vranješ-Šoljan, B. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1991. str. 158.

Ženama, studentima i učenicima nije omogućeno članstvo, iako se razmatrala i ta mogućnost. *Da bi se samo još načinila soba za pušenje i soba za gospodje, onda bi se postigao ideal svih čitaoničkih prijatelja i štovatelja.*⁶

Kako su gimnazijalci *neovlašteno* počeli koristiti prostorije Čitaonice, posebno zainteresirani za bilijar i druge zabavne igre, omogućeno im je da u ljetnim mjesecima koriste prostore knjižnice. Početkom 20. stoljeća glavnu ulogu u društvu imaju pojedinci i njihova aktivnost određuje njegov cjelokupni rad. U financiranju Čitaonice, za razliku od ostalih u gradu, vodeću ulogu još uvijek imaju sami članovi. Članarine, dobrovoljni priloz, darovi, prihodi od zabavnih igara i prodanih novina glavni su izvori financiranja. Izvješća o rashodima i приходima bilježena su u *Zapisniku*, a neka su objavljena i u lokalnom tisku. Iz njih je razvidno da su ipak najveći prihodi bili od prodaje alkoholnih pića.

Novac koji se izdvajao za knjižnicu najvećim se dijelom koristio za nabavu periodičnih publikacija⁷, u to vrijeme čak 60-ak naslova: *Die Woche, Agramer Zeitung, Agramer Tagblatt, Hrvatsko pravo, Dom i svijet, Pokret, Katolički list, Obzor, Narodne novine, Münchener fliegende blätter, Leipziger illustrierte Zeitung, Kršćanska škola, Hrvatska misao, Narodni list (Opatija), Narodna obrana (Osijek), Hrvatski branik (Mitrovica), Hrvat (Gospić), Slovenski narod (Ljubljana), Osvit (Mostar) itd.* Osim toga, u knjižnici se čuvaju vjesnici i glasnici ostalih društava kojima se *plaćaju prinosi*. Praksa prodaje novina i nadalje je uobičajena. Djelatnost Čitaonice može se u najširem smislu prikazati kao najvažniji oblik organizirane distribucije hrvatske knjige i periodike te jačanja kulturno-prosvjetne djelatnosti u gradu. Aktivnosti oko učvršćivanja nacionalnog identiteta te poticanje domaće književnosti vide se iz podatka da Čitaonica 1901. ima 1500 djela *dajući prednost hrvatskoj knjizi* (podsjetimo: početni fond bile su knjige na njemačkom jeziku). Knjižni fond je popisao, a signature su bile sastavljene od slova abecede praćenih nizom brojeva. Zasebno se vodio katalog beletristike (njemačke i hrvatske) te stručne literature. Vodila se i Knjiga posudbi te se na temelju tih sačuvanih izvora može napraviti detaljna analiza što se čitalo, ali i što se nabavljalo u Čitaonici.

Pojava pučkih knjižnica mijenja neke ustaljene postavke u Društvu. Otvaraju se polemike oko kvalitete štiva koje građanstvo čita. Pojavom pučkih knjižnica javnost traži od Čitaonice da nabavlja knjige koje imaju prije svega obrazovni sadržaj. *Danas su naše duševne potrebe veće. Ne samo da je hrvatska literatura znatno napredovala već utemeljenjem jugoslavenske akademije, sveučilišta, arheološkog i naravnoslovnog društva našla je svaka grana znanosti svoje zastupnike u našem narodu.*⁸ Traži se nabavljanje djela

---

⁶ Naša čitaonica. *nav. djelo*, str. 1.

⁷ Za nabavu novina izdvaja se nekoliko puta više novca nego za knjige – 1902. godine izdvaja se 1 200 kruna, a za nabavu knjiga 200 kruna.

⁸ Knjižnica naše "Hrvatske Čitaonice". *Nezavisnost*, 1, 18(1906.-07.), str. 5.

iz hrvatske povijesti u ediciji *Starine*, zatim izdanja *Rada*, publikacije *JAZU-a*. Mnogo godina knjižnicu društva iznimno je dobro vodio kapetan Franjo Antolović koji je za svoj rad dobivao nagradu u iznosu od 200 kruna. Nakon njega uslijedit će česte promjene knjižničara pa će tu dužnost od 1906. do 1914. obavljati prof. Janko Bačić, prof. Andrija Ribar, dr. Ernesto Čimić, kraljevski sudbeni pristav Ljudevit Puškaš i prof. Juraj Šušnjak.

Kao i druga hrvatska društva koja su se protivila germanizaciji, Čitaonica 1906. godine mijenja ime u Hrvatska čitaonica. Još 1905.⁹ pokrenula je izradu novih Pravila u kojima knjižnica ima važno mjesto i formalno i sadržajno. Nakon nekoliko godina čekanja prepravki i izmjena *Pravila Hrvatske čitaonice u Bjelovaru* odobrena su Rješenjem Kraljevske zemaljske vlade 22.835 od 18. travnja 1909. Nova Pravila tiskana su u bjelovarskoj tiskari A. Kolesara u 500 primjeraka i podijeljena članstvu. Sačuvani primjerak nalazi se u Zavičajnoj zbirci bjelovarske muzejske knjižnice, a rukopisna verzija sačuvana je u Državnom arhivu u Zagrebu. Po novim pravilima prvi put se izričito ističe obrazovna zadaća društva, potpomaganje razvoja hrvatske književnosti i poučavanje puka, dok je marginalizirana nekad dominantna – zabavna zadaća društva.

§ 2.

Svrha društva

*Svrha je društva: širenje obrazovanosti među svojim članovima, podupiranje hrvatske književnosti, i njegove društvenosti. Da se to postigne, nabavljati će se za čitanje politički, beletristički i strukovni časopisi i knjige, priredjivat će poučna predavanja i zabave.*¹⁰

Tako se u tom razdoblju osim zabava organiziraju predavanja najraznovrsnijeg sadržaja, a ne zanemaruje se ni održavanje dramskih i koncertnih priredbi. Česte su manifestacije u povodu obilježavanja značajnih obljetnica ili pak solidarnosti i potpore drugim društvima.

Predsjednik Čitaonice bio je ugledni profesor, znanstvenik i istraživač Gustav Fleischer¹¹ sve do 1903., kada njegovo mjesto zauzima poznati kulturni djelatnik, profesor Mile Petranović. Profesor Petranović bio je u Bjelovaru poznat po svojim književnim raspravama objavljenim u gimnazijskim izvješćima, *Viencu, Narodnim novinama, bjelovarskom Tjedniku...* Hvaljena su bila i njegova predavanja koja je održavao i u Čitaonici. *Pa stoga u čitaonici, u Dvojnicama, u Gospodarskom društvu i svuda gdje dolazi, priključuje se onima, koji šire ljubav za materinsku riječ; priključuje se onima, koji nastoje da se digne u Bjelovaru i okolici narodna svijest.*¹²

⁹ 4. siječnja 1905. izabran je odbor za pripremu novih Pravila u kojem su bili dr. Ivan Winter, Dragutin Kršnjavi i Janko Bačić.

¹⁰ *Pravila Hrvatske čitaonice*. Bjelovar: A. Kolesar, 1909.

¹¹ Vidi: Renić, Z.; Kreštan, T. Gustav Fleischer. *Bjelovarski učitelj*, 11, 2 (2006), str. 25-33.

¹² *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 28, 16 (1917.), str. 2.

Predsjednik društva od 1906. do 1908. godine bio je sudbeni vječnik Franjo Podgajski, potpredsjednik Milan Rojc, a tajnik vjeroučitelj Dragutin Boršić.

Od samih početaka čitaonica je bila mjesto okupljanja i razmjene mišljenja. Neosporna je činjenica da je Hrvatska čitaonica pod snažnim utjecajem političkih događanja u Bjelovaru, ali isto tako vrijedi činjenica da je ona svojim cjelokupnim djelovanjem pogodovala sazrijevanju stranačko-političke scene te usmjeravala politička opredjeljenja stanovništva. Veliku zadaću u radu društva i utjecaj na ostale članove imao je odvjetnik, političar, novinar i književnik dr. Milan Rojc. Bio je jedan od najaktivnijih članova Čitaonice, i to u dugom razdoblju, od 1879. do 1918. Biran je u gotovo svaki odbor, a mnogo godina obnašao je i dužnost potpredsjednika društva. Njegove političke ideje često su imale svoje sljedbenike u Čitaonici, a participirao je i u radu lokalne i državne uprave. Rojc je bio zagovornik povezivanja Hrvata i Srba, predstavnik *Hrvatsko-srpske koalicije*, a kasnije ulazi u *Demokratsku stranku*.

Na glavnoj skupštini 12. siječnja 1908. za predsjednika društva izabrana je legendarna osoba Bjelovara, liječnik dr. Rudolf Wagner. Blagajnik Laksar u svom izvješću napomenuo je da je godišnji iznos Čitaonice bio 800 kruna, a da se za knjižnicu utrošilo 28 kruna. *Sudbeni pristav Čimić i odv. perovodja Dr. Schick živo prigovaraju da se tako malen novac potroši na nabavu knjiga.*¹³ Osim smanjenih izdvajanja za knjižnicu uslijedit će i žešći politički sukobi u društvu. Kulminacija je bila na glavnoj skupštini 3. siječnja 1911., kada je za predsjednika izabran predstojnik (glavar) željezničke postaje Kamilo Blagajčić. Skupina članova spriječila je ponovni izbor odbora s predsjednikom R. Wagnerom. Situaciju u društvu potvrđuje činjenica da je iste godine naručena nova ograda oko knjižnice od betonskih stupaca s pletenom i bodljikavom žicom (*Zapisnik*, 17. svibnja 1911.). Dostojno se (3. siječnja 1912.) dovršava vođenje *Zapisnika* pa je otežano praćenje daljnjih događanja u Čitaonici. Predsjednik društva do ratnih vremena bio je odvjetnik Pajo Gabaj, potpredsjednik August Brodski, tajnik Dragutin Boršić, a za društvenu blagajnu zadužen je Dragutin Klobučar. U odbor društva birani su, uglavnom, isti ljudi – Janko Bačić, Juraj Šušnjak, dr. Ivan Winter, Ivan Janković, Franjo Gabaj, dr. Juraj Marković, Dragutin Čepulić, Fran Stilinović, Ferdo Schram i Antun Šegrec. Hrvatska čitaonica postala je 1913. članom *Društva za pučku prosvjetu*, a za nabavu nekih novijih hrvatskih djela dotirano je 114 K.¹⁴ Iako se stalno naglašavalo da se u Čitaonici treba nabavljati više domaćih knjiga, u fondu knjižnice 1913. godine od 1812 primjeraka bilo je 1130 na njemačkom jeziku.

Pučke knjižnice u Bjelovaru

Razvoj pučkih knjižnica u Hrvatskoj započeo je u 19. stoljeću, a dinamičniji razvoj uslijedio je u 20. stoljeću, posebno nakon osnivanja *Hrvatskog društva za pučku*

---

¹³ Glavna skupština Hrvatske čitaonice. *Nezavisnost*, 2, 6 (1908.), str. 4.

¹⁴ Hrvatska čitaonica. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 25, 10 (1914.), str. 1.

prosvjetu. Svrha je toga društva bila smanjiti broj nepismenih (prije svega tečajevima opismenjivanja) te podizati razinu narodne prosvijećenosti javnim pučkim predavanjima (iz gospodarstva, zdravstva i prava) te osnivanjem što većeg broja pučkih knjižnica. I u Bjelovaru je uslijedio odgovor pa se 1906. osniva podružnica *Hrvatskog društva za pučku prosvjetu*, a povjerenici su bili financijski činovnici Ivan Švrljuga i Milan Krleža te gimnazijski profesor Dragutin Poljungan. U tadašnjem tjedniku *Nezavisnost* objavljeno je da podružnice svojim dohotcima samostalno raspoložu te da će se u Bjelovaru odmah pristupiti osnivanju velike javne pučke čitaonice i knjižnice: *Hrvatske pučke knjižnice*. Kao prvi utemeljitelj upisao se u Bjelovaru Josip Košak. Početni fond od 50 knjiga s područja književnosti darovao je lokalni tiskar Lavoslav Weiss. Kad se u Bjelovaru pronio glas o osnivanju pučke knjižnice, mnogi su se zapitali – čemu nam pučka knjižnica, kad imademo svoju čitaonicu i u njoj knjižnicu sa dosta lijepim brojem knjiga.¹⁵ Profesor Poljungan ističe da je svrha pučke čitaonice mnogo šira, da je ona otvorena svim slojevima pučanstva, a posebno onima koji nisu bili članovi čitaoničkih, obrazovnih i staleških udruga u gradu. *Pučka knjižnica, a eventualno s njom spojena pučka čitaonica imade svrhu, da okupi u svoje krilo sve slojeve naroda. U njoj treba da se nađe i posljednji radnik i prvi bogataš, obrtnik, seljak, građanin i činovnik, ne gledeći na stalež, čast i dostojanstvo.*¹⁶ Radnički stalež ipak je najbrojniji jer on, prema profesoru Poljunganu, treba najviše prosvjete. *U tom je staležu najveći broj nepismenih ljudi, a koji su i polazili nekoč u školu, koliko ih ima, koji nikad poslije pročitati ni jedne novine, a kamoli kakvu korisnu knjigu.* Na kraju zaključuje: *Tako će eto pučka knjižnica i čitaonica biti osnovana bez razlike za svakoga građanina i radnika grada Bjelovara, najviše pak za one, koji lutaju u tami potpunog neznanja, a ne znadu sami sebi pomoć.*¹⁷

U lokalnim novinama objavljena je vijest da je pučka knjižnica otvorena svake subote od 16 do 17 sati u prizemlju zgrade Više pučke škole. Članarina je iznosila 10 filira.

Javna pučka knjižnica u Bjelovaru radila je samo kratko vrijeme da bi se pred rat (1913.) ponovo pokušalo osnovati novu, ovaj put pod nazivom *Hrvatska pučka knjižnica „Preradović“*. Akciju je predvodila udruga bjelovarskih studenata i akademski obrazovanih građana. Godine 1907. osnovani su u Bjelovaru *Hrvatski akademski ferijalni klub „Rusan“* i *Ferijalni klub sveučilišnih građana Bjelovarčana* koji su se na skupnoj sjednici 3. siječnja 1910. ujedinili u *Akademski ferijalni klub „Hrvat“*. Potkraj iste godine predložio je klub Gradskom zastupstvu Bjelovara da mu dodijeli doprinos za osnivanje pučke knjižnice u gradu. Potkraj prosinca te godine Gradsko zastupstvo odbilo je zamolbu Kluba s obrazloženjem da će Zastupstvo samo osnovati

¹⁵ P.[oljungan], D. Za koga se osniva pučka knjižnica u Bjelovaru? *Nezavisnost*, 1, 4 (1906.-07.), str.2.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*.

knjižnicu kad nađe prikladne prostorije. U to vrijeme trebala se graditi i nova zgrada za mjesne osnovne škole i žensku stručnu školu u kojoj je Zastupstvo namjeravalo smjestiti i pučku knjižnicu. Gradnja zgrade odgođena je, a knjižnica nije osnovana. U svibnju 1912. objavilo je uredništvo lokalnih novina *Nezavisnost* poziv na prikupljanje knjiga te se traži konačno rješenje problema javne pučke knjižnice u Bjelovaru. U uredništvu su se počele prikupljati knjige i upisivati članovi. Vidi se da je pokret za osnivanjem pučkih knjižnica pratio i popularizirao i tisak u Bjelovaru. Utjecaj lokalnih tjednika *Nezavisnosti* i *Tjednika*, koji tih godina redovito bilježe otvaranje i tiskaju članke o važnosti pučkih knjižnica, važan je jer se napisima koji se tiskaju u novinama iznose različita mišljenja i aktualizira tema.

Akademski ferijalni klub "Hrvat" nizom tečajeva za opismenjivanje i javnim predavanjima počeo se baviti intenzivno pučko-prosvjetnim radom... Klub se obratio na razne znamenite hrvatske ljude, strukovnjake da održe predavanje u Bjelovaru. Obratio se dra Andriju Štampara, Davorina Trstenjaka, prof. dra Đuru Šurmina, Milana Krešića, prof. Đuru Szabu, Jurja Tomića i druge...¹⁸

Započete akcije trebale su kulminirati osnivanjem knjižnice, jer *ozbiljan pučko prosvjetni rad ne bi se mogao zamisliti bez pučke knjižnice*¹⁹ pa su građani zamoljeni da daruju knjige koje ionako skupljaju *prašinu na tavanima*. Za razliku od ostalih, pučke knjižnice oslanjaju se na pomoć gradskih vlasti. Gradsko zastupstvo podijelilo je potporu od 500 kruna za početak, što je utrošeno na uvez knjiga. Grad je ustupio besplatan prostor na *Sajmištu pokraj činovničkih vila* te je započela s radom *Hrvatska pučka knjižnica „Preradović“* koja je imala 1600 knjiga kojima se vrijednost procjenjivala na 7000 do 8000 kruna. Predsjednik Kluba „Hrvat“ Vladimir Čepulić, u to vrijeme još student medicine, odlučio je da se knjižnica otvori na Novu godinu 1913. Otvorenju su bili nazočni gradonačelnik Simo Blaževac, mnogi gradski zastupnici, predsjednici društava u Bjelovaru (povjerenik Hrvatskoga društva za pučku prosvjetu Janko Bačić, predsjednik Srpske čitaonice Radoslav Grujić, predsjednik Podružnice Hrvatske narodne straže Koloman Meixner) i mnogi građani. Tom je prigodom Dušan M. Ilić održao kratko predavanje o značaju pučkih knjižnica koje je objavljeno i u lokalnom *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom*.

Tako i k nama dodje na dnevni red pitanje pučke prosvjete, narodne prosvjete, narodno-gospodarstvene zaostalosti, narodna pogibija na korist tuđih kolonista itd. "Obrazujmo narod, jer obrazovanje je moć" rekao je virginijski vlastelin Gjuro Washington, a od kako je oslobodio Ameriku pa do danas – koliko li se razvila u svakom smjeru?!

Knjiga uz školu je glavno sredstvo prosvjete. Ali: kakva knjiga? Nije dosta, da se čita: nije dosta, da se pohlepno gutaju slova, a da se srce čitaoca iza toga tek na čas oduševi. Knjige

---

¹⁸ *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 23, 47(1912.), str.2.

¹⁹ Otvorenje Hrvatske pučke knjižnice "Preradović" u Bjelovaru. *Hrvatski pokret*, 9, 4 (1913.), str. 5.

koje će trajan spomen ostaviti u misli, koje će nacionalnu snagu uvriježiti u srce čitaoca – te nam trebaju, i ta je ideja vodila nas, bjelovarske visokoškolce, da osnujemo ovu knjižnicu.

Bjelovar – to nam je slika naše kulturne domovine. "Muški, ženski detektivi." "Nevina u ludnici" – to je dnevna lektira u tri četvrtine bjelovarskih kuća. Otvaramo ovu knjižnicu- ali to nam nije dosta. Ostaje nam još teža zadaća, da faktično bude pučka i narodna, da spoznaju i najbjeđniji i najmoćniji građanski slojevi...²⁰

Taj je govor znakovit stoga što ukazuje na stupanj kulture čitanja i stupanj razvoja bjelovarskog društva. Dušan Ilić, među ostalima, aktualizirao je i tadašnju dvojbu koja se odnosi na čitanje iz razonode.²¹ Zamjetno je da se čitalačka publika nalazila u procijepu između zahtjeva za čitanjem koje će razvijati nacionalni duh i moralni odgoj i želje za čitanjem radi razonode i zabave, privatnim čitanjem, što je samostalan čin.

Značajna je novost pučkih knjižnica u Bjelovaru prikaz njihova rada. Prvi put se, naime, u javnosti ističu statistički podatci o broju korisnika, posuđenim knjigama, socijalnoj strukturi čitatelja te oni postaju referenca uspješnosti djelovanja, ali i osnova za usporedbe s djelovanjem ostalih knjižnica. Primjerice, u *Tjedniku* od 10. siječnja 1914. zabilježeno je godišnje izvješće knjižnice i ističe se činjenica da je tijekom 1913. godine 853 korisnika posudilo 7985 knjiga te da je prometom prva pučka knjižnica u domovini.²² Među korisnicima bilo je i 328 seljaka iz sela u široj okolici Bjelovara (Narta, Bolč, Raići, Kolarevo Selo i dr.). Ostali korisnici bili su trgovački pomoćnici, naučnici, obrtnici, radnici i građani. Knjižnica je bila otvorena četvrtkom i nedjeljom (od 10 do 12 sati). Tijekom 1913. za knjižnicu je izdvojeno 2000 kruna.

Može se reći da su pučke knjižnice u Bjelovaru bile potpuno angažirane ustanove jer su skrbile i o prosvjeti seoskog stanovništva. Osnivanjem knjižnica i čitaonica u selima omogućeno je upućivanje seoskog stanovništva u suvremena politička i kulturna događanja. Za tu je populaciju *Klub* osnovao 1913. godine tri putujuće knjižnice sa po 100 knjiga, koje su bile smještene u selima – Tomašu (koju je vodio seljak Marko Dukić), Galovcu i Velikoj Pisanici, gdje ima mnogo tuđjih doseljenika. Time ćemo vršiti i narodno-obranbenu zadaću u ovim mjestima.²³ Zamjetno je da se radi i selekcija prikupljenih knjiga te se traže knjige koje su primjerene za seosko stanovništvo. Zato molimo sve one, koji hoće da nas pomognu knjigama, da nam daju knjige Kumičićeve, Tomičeve, Veselinovićeve, Lazarevićeve, Gjalskove itd.²⁴

²⁰ Isto.

²¹ Sve veća potreba za čitanjem radi razonode, prema Habermasu, javlja se u već oblikovanom građanskom društvu u kojem čitanje romana postaje navika.

²² Hrvatska pučka knjižnica „Preradović“ u Bjelovaru. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 25, 24 (1914.), str. 2.

²³ Hrvatska pučka knjižnica „Preradović“ u Bjelovaru. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 24, 49 (1913.), str. 2.

²⁴ Hrv. pučka knjižnica „Preradović“ u Bjelovaru. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 25, 11 (1914.), str. 1.

Unatoč svemu, pučke knjižnice u Bjelovaru nisu zaživjele, no njihove će se ideje u potpunosti razviti u narodnom knjižničarstvu nakon Drugoga svjetskog rata.

Srpska čitaonica

Tijekom povijesti Čitaonice, nastale iz časničkog kasina, nekoliko je pokušaja odvajanja srpskog dijela članstva, od kojih će tek treći biti uspješan. Zbog društveno-političkih prilika, uspona politike „novog kursa“ i osnivanja Hrvatsko–srpske koalicije, upravo će 1906. godine usporedno teći postupci koji su vodili prema osnivanju Srpske čitaonice i preimenovanju preostalog dijela društva u Hrvatsku čitaonicu. Članovi Hrvatske čitaonice uglavnom su pozdravili osnivanje zasebne srpske čitaonice, a utemeljen je i odbor koji je nazočio otvorenju. U novinskim napisima dominira teza kako *imade u našem gradu, gdje je prije nekoliko godina bilo tek neutralno društvo, danas posebne hrvatske i posebne srpske čitaonice.*²⁵ Pravila *Srpske čitaonice* odobrena su 1905., a ona formalno započinje s radom 27. siječnja 1906. godine.

Srpska čitaonica okupljala je članove iz svih društvenih slojeva, a glavna joj je zadaća bila očuvanje nacionalnog identiteta aktivnostima koje su slične onima drugih čitaonica tog vremena. Posebno su bilježene kulturne aktivnosti te saznajemo da je 27. siječnja 1907. mnogo Srba iz grada i okolice te službenih osoba, među kojima i veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije Teodor Georgijević i podžupan Ivan Žigrović pl. Pretočki, bilo nazočno svetosavskoj besjedi *Srpske čitaonice*. U programu je nastupio *Srpski pjevački zbor* sa zborovođom Milanom Svircem, a kazališni diletanti izveli su djelo Koste Trifkovića *Francusko-pruski rat*. Svetosavsku besjedu 27. siječnja 1912. priredili su zajednički *Srpska čitaonica* i mjesni *Srpski sokol*. U novinskom napisu o predstojećoj proslavi ističe se značaj knjižnice, a najavljeno je i otvorenje *Narodne knjižnice Srpskog sokola* isti dan. Oba društva priredila su svetosavsku besjedu i 1914. godine, a u programu je sudjelovalo i *Srpsko akademsko pjevačko društvo "Balkan"* iz Zagreba.

Predsjednik Srpske čitaonice bio je profesor Radoslav Grujić, vjeroučitelj. Srpska čitaonica djeluje i nakon Prvoga svjetskog rata. Godine 1931. mijenja ime u *Jugoslavenska čitaonica i knjižnica*, a sljedeće godine postaje *Jugoslavenska čitaonica i knjižnica Petra Preradovića*.

Knjižnica Židovskoga građanskog društva

O djelovanju knjižnice Židovskoga građanskog društva ima malo podataka kao i napisa u bjelovarskoj periodici. Knjižnica *Židovskoga građanskog društva* otvorena

---

²⁵ Glavna skupština "Hrvatske čitaonice". *Nezavisnost*, 1, 4 (1906.-07.), str. 3.

je u srpnju 1911. s fondom od 205 svezaka knjiga s područja književnosti. U prva četiri mjeseca djelovanja korisnici te knjižnice posudili su 360 knjiga. Da je knjižnica radila i između dva svjetska rata, može se zaključiti po napisima u lokalnom tisku: *Umoljavaju se svi oni koji su posudili knjige iz židovske knjižnice da ih bezuvjetno u nedjelju 20. o mj. vrate. Preuzimat će se u dvorani od 3-5 sati poslije podne.*²⁶

Knjižnica Hrvatskoga obrazovnoga obrtno-radničkog društva Golub

Krajem 19. i početkom 20. st. gospodarski i tržišni razlozi nameću potrebu za interesnim organiziranjem nižeg sloja stanovništva u Bjelovaru – radničkoga, obrtničkoga i trgovačkog, a jača i svijest o značaju obrazovanja i potrebi osnivanja knjižnice.

Početak 1887. godine skupina mladih obrtnika, trgovaca i radnika odlučila je u Bjelovaru osnovati svoje društvo. *Sakupljali su se članovi i knjige i doskora je knjižnica brojila lijepi broj primjeraka, sve rodoljubnog građanstva bjelovarskog.*²⁷ Puni naziv društva bio je *Hrvatsko obrazovno obrtno-radničko društvo Golub*, a prema sastavljenim pravilima, na koja se čekalo sve do 8. siječnja 1902., svrha društva *imala je biti obrazovati svoje članstvo, iste podupirati u slučaju bolesti te učiti pjevanje, tamburanje i čitanje poučnih knjiga.* Odmah nakon osnivanja društva formira se i knjižnica, a detaljnije o njenom radu može se saznati iz *zapisnika* koji su pohranjeni u arhivu društva. Najveći dio početnog fonda bile su knjige koje su darovali članovi i ugledni građani Bjelovara. Tako iz *Zapisnika* (1902.) saznajemo da je Gustav Flaischer darovao 39 knjiga, predsjednik društva Ivan Škornjak 12 knjiga, a gradonačelnik Simo Blaževac komplet Preradovićevih djela. Praksa darivanja nastavljena je te je zabilježeno da je Lavoslav Weiss 1911. darovao 50 knjiga. Organiziraju se priredbe i zabave kako bi se poboljšalo stanje u knjižnici. Na društvenoj sjednici 15. ožujka 1902. odlučeno je da se održi *velika pučka svečanost na 1. lipnja u ždralovačkoj šumi u korist društvene knjižnice.*²⁸ Ta je sjednica važna i stoga što je odlučeno da društvo postane članom *Matiце hrvatske* te da se nabavljaju sva Matičina izdanja, a kasnije se bilježi i suradnja s *Društvom hrvatskih književnika*. Ostale knjige *se imadu postepeno naručivati po mogućnosti novčanih sredstava.*²⁹ Prednost su imale domoljubne i poučne knjige. Najviše se nabavljala i čitala beletristika, posebno domaći autori: Šenoa, Gjalski, V. Novak, Kumičić, povijesne i zemljopisne knjige V. Klaića, R. Horvata, I. Hoića te putopisni naslovi, kazališna djela itd. Od obrazovnih djela prednjačila su

---

²⁶ *Demokratski glas*, 32, 7(1921.), str.3.

²⁷ "Golub"1887-1927. *Nezavisnost*, 21, 26(1927.), str.2.

²⁸ *Zapisnik Goluba*, I. knj., str. 13.

²⁹ *Isto*, str. 46.

djela iz gospodarstva, trgovine i politike. Periodika je za *Golubaše* bila također važan izvor znanja i pouka. Prve pretplate odnosile su se na *Vienac* i kupovala su se cijela godišta časopisa, počevši od 1873. godine. Društvo je nabavljalo bjelovarski *Tjednik*, zagrebačke *Narodne novine* i *Obzor*, a kasnije su stizali *Trgovački list*, *Hrvatski radnik*, *Glas naroda*, *Naša sveza: glasilo čizmara, kožara, krznara, mesara, opančara, postolara, remenara i sedlara*, *Dom i svijet*, *Prosvjeta* i *Pučka prosvjeta*...S vremenom se povećava broj naslova glazbenih časopisa. Od 1905. nabavlja se *Tamburica* i *Pjevački vjesnik*. Periodične publikacije krajem godine prodaju se po cijeni od 14 filira po kilogramu, a prihod ostaje za potrebe društva. Dio periodike (*Dom i svijet*, *Vienac*) daje se na uvez i čuva se. Knjižnica ima 1907. godine 365 knjiga i 138 komada nota za pjevanje te 68 komada nota za tamburanje. Knjižničar Mato Majtanić poziva članove društva da se koriste knjigama iz knjižnice jer *Knjige su učeni ljudi sastavljali a nama treba naobrazbe*.³⁰ Nadalje, traži da se za knjižnicu izradi *kućni red* kojim je određeno da se knjige posuđuju na četiri tjedna, a za produženje mora se tražiti dopuštenje knjižničara. Čitaonica novina bila je otvorena od 7 do 9 sati svaki dan, a knjižnica je radila i nedjeljom od 15 do 16 sati. Za *Golubovu* knjižnicu pročulo se u Bjelovaru. Ona je postala središte i sastajalište članova društva te se i njoj treba zahvaliti što je društvo steklo poštovanje. Knjižnica je bila zatvorenog tipa, samo za članove društva, pa su na zamolbe nekih građana da se koriste samo knjižnicom odbornici odgovarali negativno. Na prijedlog odbornika Markovića od 1911. uvodi se naplata članarine od 10 filira i naplata posudbe knjiga 4 filira jer je broj posuđenih knjiga u stalnom porastu. O društvenoj knjižnici skrbili su ugledni članovi: M. Majtanić, V. Zanon, V. Marković, I. Škornjak, V. Koščal, M. Marković, E. Rohoška i dr.

Zaključak

Bjelovarsko knjižničarstvo važan je segment povijesti grada jer je zajednička zadaća svih knjižnica i čitaonica bila promicanje određenih društvenih, demokratskih, nacionalnih i političkih ideja.

Početak 20. stoljeća dominantan je zahtjev za kulturnom preobrazbom naroda, radi širenja obrazovanja, koji dovodi do potrebe povećanja broja knjižnica. Dotad su u Bjelovaru knjižnice i čitaonice bile namijenjene samo manjem dijelu elitnog stanovništva. Sada započinju značajne promjene i osnivaju se knjižnice različitih pojavnih oblika: pučke, knjižnice i čitaonice pojedinih udruga i nacionalnih manjina. Njihov je glavni cilj dostupnost knjige širokim društvenim slojevima.

Bjelovarski će tisak biti izravno uključen u osnivanje pučkih i djelovanje ostalih čitaonica i knjižnica. Mnogi članci idu u prilog tezi da knjižnica kao tema izlazi iz sfere privatnog mišljenja i privatnog odnosa i prelazi u područje javnog govora i

---

³⁰ *Isto*, str. 43.

javnog interesa. Dominantnu ulogu u spomenutim kulturnim procesima imali su bjelovarski intelektualci, entuzijasti koji su znali uočiti važnost pisane riječi. Nužno je prisjećati se i cijeniti njihov rad i trud kako bismo osvijestili važnost poznavanja svoje baštine.

Početak Prvoga svjetskog rata 1914. godine prestaje ili zamire rad bjelovarskih knjižnica i čitaonica. Do obnove rada dijela tih knjižnica dolazi u novoj državi, u novim političkim, društveno-gospodarskim prilikama i uvjetima.

Budući da je ovaj rad kratki prikaz jednog razdoblja bjelovarskog knjižničarstva, nužno je nastaviti istraživanja i prikazati cjelokupnu sliku njegova razvoja.

Literatura

- Andres, Franjo. Pučke knjižnice, njihovo osnivanje i sređivanje. Zagreb: Naklada knjižare Lav Hartman (Kugli i Deutsch), 1897.
- Badalić, Josip. Javne knjižnice u Savskoj banovini: njihovo stanje i potrebe. Zagreb: Izdanja jugoslavenskih bibliotekara, sekcija Zagreb, 1937.
- Čitaonički i knjižničarski pokret u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća: zbornik radova sa znanstvenog skupa Pazin, 15. studenoga 1993. Pula: Sveučilišna knjižnica, 1993.
- Dobrić, Bruno. Kultura čitanja i nacionalni pokreti. Pula: C.A.S.H., 2003.
- Gomerčić, Nada. Narodne knjižnice u Hrvatskoj jučer, danas i sutra. Vjesnik bibliotekara Hrvatske 40, 1/2 (1997.), str. 83-86.
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. Prema hrvatskom građanskom društvu. Zagreb: Globus, 1992.
- Habermas, Jürgen. Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva. Beograd: Kultura, 1969.
- Izazovi pisane baštine: zbornik radova u povodu 75. obljetnice života Aleksandra Stipčevića./ uredila Tatjana Aparac-Jelušić. Osijek: Filozofski fakultet, 2005.
- Kreković, Josip. 111 Golubovih ljeta. Bjelovar: HORKUD "Golub", 1998.
- Manguel, Alberto. Povijest čitanja. Zagreb: Prometej, 2001.
- Pravila Hrvatske čitaonice. Bjelovar: Tiskara Kolesar, 1909.
- Radauš, Tatjana. Biblioteke i čitaonička društva na teritoriju SR Hrvatske od srednjeg vijeka do 1945. Zagreb, 1981. (rukopis)
- Renić, Zorka. Povijest knjižnica u Bjelovaru. Zagreb, 2004. (rukopis)
- Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb: Matica hrvatske, 1985.
- Vranješ-Šoljan, Božena. Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1991.

Izvori

Fond Hrvatska čitaonica Bjelovar. Državni arhiv Bjelovar

Pravila Srpske čitaonice. Rukopis. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. UOZV SP
1407/ 1905

Zapisnik *Goluba* . HORKUD *Golub* Bjelovar

Zapisnik odborskih sjednica i glavnih skupština Čitaonice (1872.–1912.). Narodna
knjižnica „Petar Preradović“ Bjelovar

Bjelovar's Libraries and Reading Rooms in the beginning of the 20th Century

Summary

Bjelovar's libraries and reading rooms in the beginning of the 20th century were of particularly notable social and cultural significance. At that time there were large changes in librarianship that were connected with the so called *Public Libraries Movement*. The work of the libraries that functioned in the 19th century continued and their task was expanded. Apart from the promotion of national, patriotic ideas and Croatian literature, libraries are engaged in the education of the wider classes of society. This is manifested in the work of the oldest and the most significant reading room that developed from the officer's casino. The *Reading Room* changed its name in 1906 to the *Croatian Reading Room*. In the same year due to social and political circumstances of that period, the *Serbian Reading Room* separated from the main reading room and began with its own work. There is also a *Library of Jewish Civil Society*.

The foundation of public libraries in Bjelovar such as the *Croatian Public Library* and the *Croatian Public Library "Preradović"* was an enormous effort. It was backed by branches of the *Croatian Society for Public Education*, students and academically educated citizens associated in "*The Croat Academic Ferial Club*. Public libraries interceded for the cultural transformation of people, and the forms of their activities were literacy courses, lectures, amusement evenings, and private and general problem discussions. In particular the function of public libraries was their cooperation with schools and similar institutions. They included the countryside population, and their members collected books by themselves (gifts, donations or other libraries stocks – duplicates). Bjelovar's press was directly involved in the foundation of public libraries and the functioning of the other libraries and reading rooms. That is why in Bjelovar's periodicals (*Independence*, *Bjelovarsko-Križevački Weekly*) of this time, there were regular noted openings of new libraries and articles of their importance were being published, and the editorship was involved in the activities of book collecting and admittance of new members. Bjelovar's libraries created under the influence of the public library movement had been functioning for a short time but their influence is significant for the entire Bjelovar librarianship and for the functioning of the library of *Croatian Educational Craftsmen and Workers' Society Golub*. In the future, this library will support the education of the worker, craftsmen and merchant classes in Bjelovar.

Keywords: Bjelovar, reading rooms, 20th century, libraries, public libraries.

Autorica: mr. sc. Zorka Renić
Narodna knjižnica "Petar Preradović"
Trg Eugena Kvaternika 11
43000 Bjelovar
zorka.renic@gmail.com

PRILOG ISTRAŽIVANJU POVIJESTI ŽIDOVA U BJELOVARU*

Sažetak

U ovom radu, pišući o do sada neistraženoj temi – životu, djelovanju i stradanjima pripadnika židovske zajednice, koji su bili važan dio društvenoga, kulturnoga i gospodarskoga, osobito trgovačkoga i industrijskog života grada Bjelovara – autor prvi put opširnije i kronološki prikazuje niz do sada neobjelodanih detalja iz njihove prošlosti, osobito iz života istaknutih pojedinaca (s osobitom pozornošću na prvi židovski hram u Bjelovaru iz 1882. godine i reprezentativnu sinagogu, građenu od 1913. do 1917.) kao neodvojiv dio opće povijesne problematike Bjelovara, i to u velikom rasponu do 18. do 20. stoljeća, tj. od utemeljenja grada 1756. godine do njihova iseljavanja i stradanja tijekom Drugoga svjetskog rata, ali i pojedinih aktivnosti u godinama nakon rata.

Gljučne riječi: Bjelovar, društveni i kulturni život, istaknute osobe, stradanja u Drugom svjetskom ratu, Vjeroispovjedna općina, Židovi.

Iako carica Marija Terezija u skladu sa svojom strogom vjerskom politikom (naročito prema protestantima i Židovima) zabranjuje Židovima boravak na području Vojne granice kamo kao putujući trgovci, donoseći robu iz cijele Europe, dolaze uglavnom iz Mađarske (bili su to Aškenazi, žitelji zemalja njemačkoga

---

* Radi što objektivnijega i sveobuhvatnijeg sagledavanja opće povijesne problematike Bjelovara nameće se potreba za obradom povijesti Židova koji su bili neodvojiv dio društvenoga, kulturnoga i gospodarskoga, osobito trgovačkoga i industrijskog života Bjelovara. To je zaista neistražena tema, stoga – nakon određenog broja pojedinačnih tekstova koje je autor već objelodanio ili ih ima u pripremi, a koji se najvećim dijelom odnose na obje bjelovarske bogomolje – na ovom mjestu prvi put opširnije prikazuje mnoge do sada neobjelodane detalje iz prošlosti bjelovarskih Židova, od utemeljenja grada 1756. godine do njihova iseljavanja i stradanja tijekom Drugog svjetskog rata, te nekoliko detalja nakon Domovinskog rata, i to na temelju jednog dijela arhivskih izvora, izbora iz postojeće literature i, za sada, samo manjega dijela dokumenata iz obiteljskih ostavština i vlasništva još živućih pojedinaca i obitelji koji potječu iz Bjelovara. To je priprema ne samo

govornog područja, pripadnici židovskog naroda kojemu je govorni jezik bio *jidiš*), zapovjednik Varaždinskoga generalata Vojne granice – general Filip barun von Beck dozvoljava im, radi nabave vojnih odora za svoje pukovnije, stalni boravak i u Varaždinu i Koprivnici, te i u 1756. godine izgrađenom Bjelovaru koji ubrzo postaje sjedište toga Generalata. Dolazak Židova u Varaždinski generalat¹ poklapa se s godinama dolaska njemačkih i čeških obrtnika², dobivanja cehovskih povlastica (1770.), stvaranja bjelovarskoga vojnog komuniteta (*Militair Comunitaet Bellovar*) (1771.) te sajamskih povlastica (1772.) koje također, poput cehovskih, grad dobiva od carice.³

No, 1773. godine Habsburgovci pooštravaju svoju politiku prema židovskim trgovcima određujući ukidanje njihovih trgovina. Ipak, iz arhivskih dokumenata s kraja 18. stoljeća poznato je ime židovskog trgovca Mojsija Rosenberga koji i dalje s obitelji živi u Bjelovaru, a iz popisa stanovništva od 1802. godine vidi se da se u Bjelovaru nalazi čak devet Židova unatoč strogim upozorenjima vlasti lokalnoj upravi u Bjelovaru da “Židovima nije dozvoljen pristup i kretanje na području Vojne krajine, čak ni na nekoliko dana”.⁴

---

za predviđenu opširnu studiju “Židovi u Bjelovaru od 18. do 20. stoljeća” već i istoimenu izložbu koju će autor u dogledno vrijeme postaviti u Gradskom muzeju u Bjelovaru. Dakako, rad na tome još predstoji, svi arhivski izvori i obiteljske ostavštine bjelovarskih Židova i njihovih potomaka koji danas žive u inozemstvu (Izrael, Brazil i sl.) još nisu sasvim iscrpljeni pa se rad o toj temi i dalje nastavlja. Do sada su takve izložbe, popraćene iscrpnim katalozima, javnosti predočene, primjerice, u Gradskom muzeju Varaždin (“*Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*”) 2003. godine, Muzeju grada Koprivnice (“*Židovi u Koprivnici*”) 2005. te Muzeju Međimurja Čakovec (“*Židovi u Međimurju*”) 2006. godine.

¹ Aleksander BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, sv. II, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997., str. 131. - Podatak o tome donosi i Ljiljana DOBROVŠAK, “Privremena prisutnost” Židova u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, god. 24, br. 29, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., str. 179.

² Popis imena i zanimanja doseljenika u Bjelovaru daje Josip BUTURAC, *Povijest rimokatoličke župe Bjelovar*, Bjelovar, 1970., str. 23-26.

³ Obje povelje čuvaju se u Gradskom muzeju u Bjelovaru. Vidjeti i: Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*, “Bjelovarski sajam” d.o.o. i Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1999.

Unatoč mnogim zabranama Židovima je ipak u slučaju bilo dozvoljeno jednodnevno, a poneki put i trodnevno zadržavanje na sajmovima (primjerice, u Križevcima, Koprivnici, Bjelovaru, Osijeku i dr.), ali s obavezom plaćanja tzv. *tolerancijske takse* koja je iznosila od jedne do dvije forinte po danu. O tome Gavro SCHVARZ, *Prilozi povijesti Židova u Hrvatskoj*, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, Zagreb, 1902., str. 189-192.

⁴ Aleksander BUCZYNSKI, *Rimokatolička i pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740. –1868.)*, *Povijesni prilozi*, Institut za suvremenu povijest, br. 12, Zagreb, 1993., str. 64-65. - ISTI, *Gradovi Vojne krajine*, sv. II, Zagreb 1997., str. 131-132.

Patentom o vjerskoj toleranciji Josipa II. što je nastao u Beču 1781. godine u 25 točaka, kojim su vjerske slobode dozvoljene i drugim konfesijama, zajamčena im je, doduše, sloboda kretanja i naseljavanja, sloboda vjeroispovijesti i ravnopravnost u školovanju, ali su bili ograničeni u odabiru zvanja – nisu se smjeli baviti nijednim cehovski zaštićenim obrtom ni trgovati proizvodima takvog obrta, nisu smjeli posjedovati kuću ni zemljište, ni baviti se poljoprivredom.⁵

Zanimljiva je činjenica da u Popisu stanovništva iz 1857. godine u Bjelovaru nije registriran nijedan Židov, a kada razvojačenjem Varaždinskog generalata 1871. godine to područje postaje sastavnim dijelom građanske Hrvatske, njih je u Bjelovaru sve više (te, 1871. ima ih 15, godine 1880. ima ih 97, godine 1890. već ih je 216, godine 1900. ima ih 306, deset godina kasnije 237, godine 1921. njihov broj je znatno veći: 502, a 1931. smanjen je na 360).⁶

Židovska vjeroispovjedna općina u Bjelovaru osnovana je 23. veljače 1877. godine (službeno potvrđena dvije godine kasnije, 1879.), a jedan od dvanaestorice njezinih utemeljitelja (uz Emanuela Ebenspangera, Alberta i Josipa Liebermanna, Bernharda Moseasa, Josepha Blühweissa, Natana Weissa, Mavra Pollaka, Natana Steinerja, Maksa Storcha, Josipa Singera i Vilima Weisza)⁷ i njezin prvi predsjednik, koji će do smrti obnašati tu dužnost, bio je poznati bjelovarski knjižar i tiskar Jakob Fleischmann (1851.–1902.). Tom je prigodom tiskana i *Spomenica u povodu osnivanja općine* (u svojoj tiskari tiskao ju je vjerojatno sam Fleischmann), a *Pravila Izraelitske bogoštovne općine u Bjelovaru* tiskana su 1910. godine (tiskara Lavoslava Weissa).⁸

⁵ *Židovi na tlu Jugoslavije* (katalog izložbe), Muzejski prostor Zagreb, Zagreb 1988., str. 137; Vidjeti i: Mirjana GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, 200 godina Židova u Zagrebu*, Jevrejska općina Zagreb i Savez jevrejskih općina Jugoslavije, Zagreb, 1988., str. 37-38.

⁶ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger" i Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1997., str. 75. - Na temelju *Statističkih godišnjaka Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, u članku "Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća" Mato ARTUKOVIĆ daje i podatke o broju Židova po hrvatskim županijama, pa tako i u tadašnjoj Bjelovarsko-križevačkoj županiji, u kojoj ih je 1880. godine bilo 810, u gradovima te županije (Bjelovaru, Koprivnici i Križevcima) 653. Deset godina kasnije u županiji ih je 1138, a u navedenim gradovima 857 (4,97 % od ukupnog broja stanovnika). Na samom kraju 19. stoljeća, tj. 1900., u čitavoj županiji ima ih 1349, a u ta tri grada 918, tj. 5,81 % od ukupnog broja gradskog stanovništva (*Časopis za suvremenu povijest*, god. 33, br. 3, Hrvatski institut za povijest Zagreb, 2001., str. 728).

⁷ Rudolf SCHEY, K statistici Jevreja Kraljevine SHS, II. Bjelovar, *Jevrejski almanah*, V. Vršac, 1929./30., str. 223-224. - Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger" i Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1997., str. 26-27.

⁸ *Židovi na tlu Jugoslavije* (katalog izložbe), Muzejski prostor Zagreb, Zagreb, 1988., str. 271. Obje publikacije bile su izložene u dijelu izložbe "Gradovi Hrvatske i Slavonije", pod brojevima 12/89 (JIM, inv. br. 5846) i 12/90 (JIM, inv. br. 462).

Jakoba Fleischmanna u službenim dokumentima nalazimo dva puta: u *Matičnoj knjizi rođenih Židovske općine Bjelovar* (s popisom obitelji koje su pripadale toj općini), u svesku 1, na str. 1 a pod brojem 7, ali bez navedenog mjesta i datuma rođenja (samo godina 1851.) te u *Trgovačkom registru za inokosne tvrdke 1876. – 1942.* Sudbenog stola Bjelovar, 14. travnja 1877. godine: “Jacques (Jakov) Fleischmann – trgovina knjigah, papira, pisaćeg materijala, tiskalice, litografije i knjigoveztvo u Belovaru”. U *Matičnoj knjizi umrlih 1897. – 1902.* Židovske općine Bjelovar o njemu podataka nema.⁹

Prvi židovski hram u Bjelovaru sagrađen je 1882. godine (sl. 1). Prema klasifikaciji sinagoga pripada tipu sinagoga-kuća, slijedeći tradiciju ranijih molitvenih prostora, pa u oblikovanju ponavlja arhitekturu obične stambene prizemnice s trokutnim zabatom i dvostrešnim krovom.¹⁰ Građena u razdoblju historicizma oponaša tipično klasicističko pročelje. Njezin nam je izgled poznat zahvaljujući akvareliranom crtežu gradskog inženjera Srečka Smočinskog iz 1901. godine¹¹, a temeljito je opisan u

⁹ *Matična knjiga rođenih Židovske općine Bjelovar; Trgovački registar za inokosne tvrdke 1876.-1942.*, Okružni sud (Sudbeni stol) Bjelovar, knj. 1, Državni arhiv Bjelovar, sign. HBJ 81, A.2.1.2. 103., str. 62, br. 123/i Nekrolog Fleischmannu objelodanjen je u *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom*, god. XII, br. 52, Bjelovar, 25. listopada 1902. godine, na str. 2: “FLEISCHMANN JAKOB, ovdašnji knjižar i tiskar, umro je nakon duge i teške bolesti u Stenjevcu, navršivši 52. godinu života svoga.

Pokojnik stekao si je u Bjelovaru velikih zasluga, jer je ustrojio ovdašnju izraelitičku bogoštovnu općinu, kojoj je dvadeset i pet godina neprekidno predsjednikom bio. Za to vrijeme sagrađila se je lijepa bogomolja, a uredilo se i groblje. Za svoje velike zasluge oko utemeljenja i uređenja te bogoštovne općine odlikovali su ga članovi dragocjenom iglom i raznim povlasticama.

A i inače stekao si je pokojnik simpatije u gradu, te je izabran i za gradskog zastupnika koju je čast nekoliko godina obnosio. Gotovo u svim društvima bio je Fleischmann ili izvršujući ili podupirajući ili začasni član, a za mladih dana pjevao je kao “Dvojničar” (član pjevačkog društva “Dvojnice” - nap. M.M.) često puta po koji solo svojim lijepim tenorom.

Kao nakladnik i knjižar bio je pokojnik dosta poduzetan te je izdao lijepi broj knjiga raznovrsnog sadržaja, a za svoje tipografske radnje stekao je odlikovanja kod raznih izložbi i španjolski red Izabele (...).”

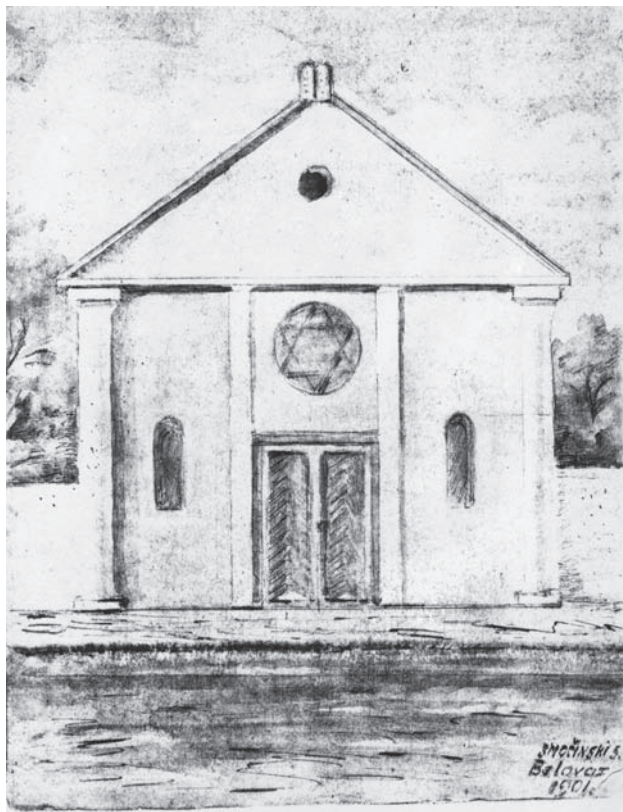
A njegov nasljednik na čelu Židovske općine Emanuel Ebenspanger umjesto vijenca je, u povodu Fleischmannove smrti, Gospojinskom izraelitskom društvu darovao 10 kruna, a isto toliko i Društvu za podupiranje siromašnih učenika Kraljevske realne gimnazije u Bjelovaru.

¹⁰ Zlatko KARAC, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, (katalog izložbe, knj. I) Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000., str. 172, 177. - ISTI,

Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, Muzej za umjetnost i obrt i Kulturno društvo “Miroslav Šalom Freiberg” Zagreb, Zagreb, 2000., str. 11-12.

¹¹ Fotokopiju originalnog akvarela, koji se nalazio u posjedu Zvonimira Lovrenčevića, nekadašnjeg ravnatelja Gradskog muzeja Bjelovar, posjeduje autor ovoga rada.

novijoj literaturi.¹² Na planu Bjelovara s početka 20. stoljeća, koji je u nakladi svoje knjižare tiskao Fleischmannov nasljednik Lavoslav Weiss (godinu dana nakon Fleischmannove smrti tvrtka je ponovno protokolirana pod nazivom "J. Fleischmann

Slika 1. Prvi židovski hram u Bjelovaru iz 1882. godine
(crtež Srečka Smočinskog, 1901.)

nasljed. Lav. Weiss, knjižarski, knjigotiskarski i knjigovežki posao u Belovaru")¹³ ucrtan je na raskrižju Strossmayerove ulice i Ulice Andrije Kačića Miošića.

¹² Mladen MEDAR, Prilog poznavanju građevne djelatnosti u Bjelovaru, *Muzejski vjesnik*, glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske, god. XVI, br. 16, Križevci, 1993., str. 61-63.

¹³ *Trgovački registar za inokosne tvrdke 1876.-1942.*, Okružni sud (Sudbeni stol) Bjelovar, knj. 1, Državni arhiv Bjelovar, sign. HBJ 81, A.2.1.2. 103, str. 166, br. 317/1 Lavoslav Weiss preuzeo ju je na temelju oglasa, koji je izašao nakon Fleischmannove smrti u prvom broju "Hrvatskog tipografa" u Zagrebu, god. VI, 7. veljače 1903. godine, str. 4: "Tiskara i knjigovežnica u provinciji na vrlo frekventnom mjestu (promet godišnji i do 15 000 for), stan vrlo lijep u kući vlasnika tiskare, daje se u najam 1200 do 1500 for. Najamnina prema pogodbi. Daljnje upute uredništva samo strukovnjaku."

Godine su prolazile, broj Židova u Bjelovaru povećavao se pa mali hram nije više mogao zadovoljiti potrebe njihove zajednice. Stoga je na izvanrednoj Glavnoj skupštini Židovske vjeroispovjedne općine, održanoj 1913. godine pod predsjedanjem tadašnjeg predsjednika te općine dr. Jaše Hržića, donesena odluka o izgradnji nove velike i atraktivne sinagoge koju je trebalo sagraditi u Ulici Ivana Mažuranića uz vojno skladište, na mjestu na kojemu se tada nalazila kuća državnog odvjetnika. Prema proračunima izgradnja sinagoge iznosila je 160.000 kruna. Vijest o tome donose suvremene lokalne novine:

“Novi će hram po osnovi zagrebačkih arhitekata Hönigsberga i Deutscha služiti na ures našem gradu, jer će svojom vanjštinom i unutarnjim uređenjem pa i veličinom spadati među veće moderne hramove u Hrvatskoj.”¹⁴ Istina je, doduše, da su arhitekti Leon Hönigsberg i Julio Deutsch, pripadnici bečke arhitektonske škole povijesnih stilova radili zajedno. Imali su u Zagrebu ured za projektiranje i vlastito građevno poduzeće (bjelovarska sinagoga očito je bila među najvrjednijim ostvarenjima stvaralačkog razdoblja njihova ureda u razdoblju secesije jer je uz ostale projekte u “Hrvatskom odjeljenju za arhitekturu” na Četvrtoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi u Beogradu 1912. godine izložena perspektiva bjelovarske sinagoge /u katalogu izložbe pod red. br. 828/ pod imenom obojice arhitekata /iako je L. Hönigsberg umro 1911. godine/ koja je bila izložena i na “Izložbi hrvatskog društva umjetnosti” u svibnju i lipnju 1913. godine u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu).¹⁵ Međutim, činjenica je da je autor tog projekta, ruski Židov Otto Goldscheider, jedno vrijeme suvlasnik njihova ureda, po kojemu 1913. godine i počinje izgradnja te sinagoge.¹⁶ Dovršena je 1917. godine u secesijskom stilu (“južnonjemačka moderna”) s romantično-vjerskim prizvukom /sl. 2/, ali su manji zahvati rađeni još do 1920. godine.¹⁷

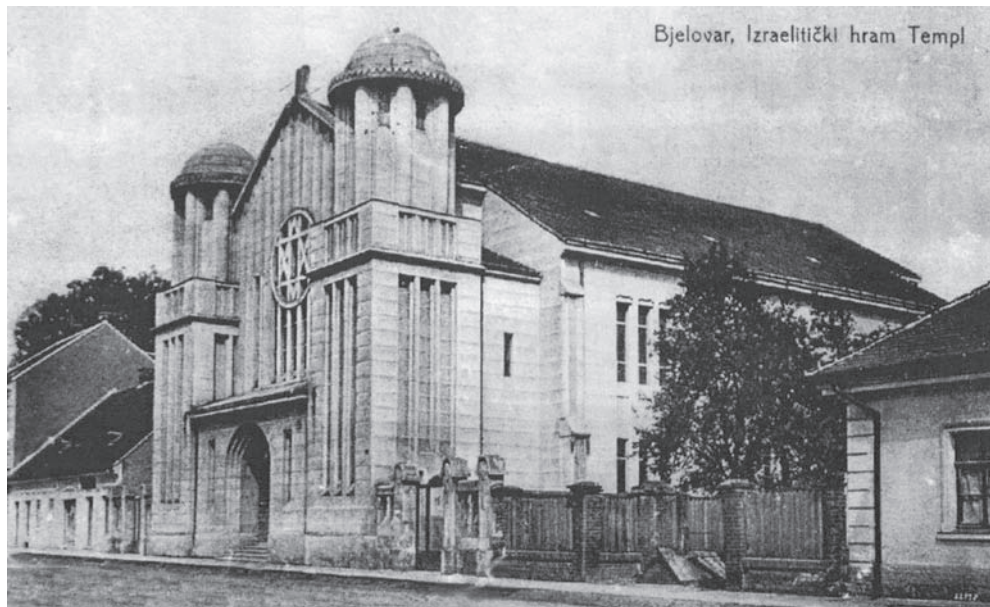
¹⁴ *Nezavisnost, bjelovarsko-križevački vjesnik*, god. VII, Bjelovar, 25. srpnja 1913.

¹⁵ Lelja DOBRONIĆ, *Zagrebački arhitekti Honigsberg i Deutsch*, Zagreb, 1965., str. 45, 49-50 i 72 - Mladen MEDAR, *Prisjećanje na dva bjelovarska židovska hrama, Naše vrijeme*, god. I, br. 3, Bjelovar, 15. veljače 1995., str. 22-23.

¹⁶ Alexander LASLO, *Lica moderniteta 1898.-1918.: Zagrebačka arhitektura secesijske epohe, Secesija u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003., str. 39; Mladen MEDAR, *Obilježja arhitekture grada Bjelovara*, poglavlje V. u knjizi Mirele SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova, sv. I - Bjelovar*, Državni arhiv Bjelovar i Hrvatski državni arhiv Zagreb, Bjelovar – Zagreb, 2003., str. 129-130.

¹⁷ U tu su sinagogu bile postavljene i orgulje, što je još u 19. stoljeću bila najosporavnija novina koju su uveli reformirani Židovi. Jer, glazba je prema tradicionalistima kao znak žalosti bila zabranjena u sinagogi, a osim toga podsjećala je na kršćansko bogoslužje (Katrín BOECKH, *Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941.*, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 27, br. 1, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995., str. 40).

Prema zapisu Z. Lovrenčevića, mali je hram bio prodan Suhaneku za mlin, a kasnije je srušen (na njegovu se mjestu danas nalazi stambena višekatnica).

Slika 2. Nova zgrada sinagoge građena od 1913. do 1917.
(snimio: Božo Neumann)

Tora je iz staroga hrama u novu sinagogu na svečan način prenesena na blagdan *Roš Hašana* 15. kolovoza 1917. godine. /sl. 3/ Sinagogu su tom prigodom

Slika 3. Prijenos Tore iz staroga u novi hram 1917.,
snimljeno na uglu Trga Marije Terezije i Ulice Ivana Mažuranića,
fotograf nepoznat (B. Neumann?)

Slika 4. Grobnica nadrabina Samuela D. Taubera na židovskom dijelu groblja sv. Andrije u Bjelovaru (snimio: Mladen Medar)

posvetili bjelovarski nadrabin Samuel D. Tauber i nadrabin dr. H. E. Kauffmann iz Virovitice.

Dr. Samuel D. Tauber bio je u Bjelovaru kotarski rabin, a zatim nadrabin (pa je na mjesto rabina došao dr. Lazar /Chaim/ Margulies) punih 37 godina. Predstojništvo Izraelitske (tj. židovske) bogoštovne općine, na čelu s tadašnjim predsjednikom dr. Hinkom Gotliebom i svim članovima ove općine, proslavilo je u nedjelju, 15. kolovoza 1920.godine Tauberovu osamdesetu obljetnicu života i tridesetu obljetnicu njegova službovanja.¹⁸

Umro je sedam godina kasnije, 24. travnja 1927. godine i pokopan na bjelovarskom groblju uz svoju suprugu Johannu, koja je umrla tri godine ranije. /sl. 4/

Rabin dr. David Ginsberg obavljao je i dužnost honorarnog nastavnika "od časa" u Državnoj realnoj gimnaziji u Bjelovaru odlukom Kraljevske banske uprave Savske banovine, prosvjetnog odjeljenja u Zagrebu. Predavao je "Mojsijev vjeronauk" dva sata tjedno¹⁹ te se bavio i publicističkim radom: pisao je kritičke analize o Judaici

¹⁸ *Demokratski glas*, god. XXXI, br. 37, Bjelovar, 14. kolovoza 1920., str. 2.

¹⁹ Odluka Kraljevske banske uprave Savske banovine, prosvjetno odjeljenje u Zagrebu, br. 53 855 od 14. rujna 1937. godine.

koju je nalazio u osječkim kalendarima katoličkog kapelana Adama Filipovića Heldenthalskog (1792. - 1871.) u 19. stoljeću.²⁰ Bio je i suradnik znanstvenog Jiddiš instituta u Vilnu, u Poljskoj (Vilnius je u posjedu Poljske bio do 1939. godine, a od tada je bio administrativno središte Litavske SSR). Uhapšen je u Bjelovaru u noći 31. srpnja na 1. kolovoza 1941. godine s ostalim članovima svoje obitelji (Dorom, Ginom i Rubenom) te s trećom skupinom bjelovarskih Židova otpremljen u logor za muškarce Kraplje (Jasenovac), gdje je umro.

Slika 5. Dio sačuvanog židovskog groblja u Bjelovaru
(snimio: Mladen Medar)

Ta je odluka rješenjem iste Banske uprave br. 63 339 od 21. listopada 1937. stavljena izvan snage jer se dr. Ginsberg nalazio godinu dana na odsutnosti u inozemstvu (*Državna realna gimnazija u Bjelovaru - Izvještaj za šk. god. 1937-38*, Bjelovar, 1938., str. 5). Školske godine 1939./40. opet se nalazi u popisu profesora te gimnazije. Vjeronauk za učenike Židove u toj su školi prije Ginsberga predavali dr. Samuel D. Tauber i dr. Lazar Margulies, a školske godine 1928./29. nalazimo i rabina iz Ludbrega, Josipa Deutscha (vidjeti popis učitelja, nastavnika i profesora bjelovarske gimnazije od 1876. do 1939. godine u: Josip VUSIĆ, *Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978.*, *Bjelovarski zbornik* br 7, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., str. 108-109).

²⁰ Fotokopije originalnih Ginsbergovih tekstova, pisanih pisaćim strojem i, djelomično, rukom, posjeduje autor ovoga rada. Originali su se nalazili kod poznatog bjelovarskog sabirača građe o Bjelovaru, Josipa Remenarića. Nije mi poznato što se s njima dogodilo nakon Remenarićeve smrti.

Inače, prvi ukopi na židovskom dijelu bjelovarskog groblja obavljani su 1876. godine. To groblje /sl. 5/ imalo je i svoju kapelicu (mrtvačnicu) s hrvatskim i hebrejskim natpisom "Bog je dao – Bog je uzeo" koji se nalazio na gornjem dijelu zapadnog

Slika 6. Originalni izgled židovske mrtvačnice (crtež Nade Vidović, učenice 3. b razreda bjelovarske gimnazije, 1937.)

ročelja. Fotografija originalnog njezina izgleda nije poznata, ali uz sačuvani projekt iz 1935.godine u Državnom arhivu u Bjelovaru, crtež jedne učenice 3. b razreda bjelovarske Državne realne gimnazije koji je nastao 1937. godine (u doba kada je tom razredu profesor risanja bio poznati hrvatski slikar Ante Kuman) dragocjen je dokument iz kojeg se vidi njezin originalni izgled /sl. 6/.²¹ Ta zgrada postoji i danas te i dalje služi kao mrtvačnica.

²¹ Mladen MEDAR, O nekadašnjem izgledu židovske kapelice na bjelovarskom groblju: učenički crtež - dragocjen dokument, *Novi bjelovarac*, god. XI, br. 36, Bjelovar, 13. rujna 2000., str. 5.

Budući da je židovski dio starog bjelovarskog groblja sv. Andrije tijekom vremena sve više propadao, Židovska općina u Bjelovaru 1961. godine sklopila je ugovor o održavanju toga groblja s Jovom Predragovićem iz Brezovca, kojemu je dozvolila besplatnu košnju trave, a on se obvezao da će zato održavati groblje od početka svibnja do kraja listopada. Staze i grobove će prema potrebi čistiti svakih četiri do šest tjedana. Sljedeće, 1962. godine, Tvornica cigle, crijeva i betonskih proizvoda u Bjelovaru nudi sve potrebne radove i popravke na židovskom groblju (uglavnom popravke temelja i ponovno podizanje srušenih spomenika na njihove temelje, uz trošak od 65.500 dinara, ali će umjesto navedenog iznosa u zamjenu uzeti nadgrobnni spomenik pokojnog dr. med. Gabora Duschnitza, koji je rođen 16. studenoga

Godine 1929. u gradu je živjelo 600 Židova, a njih 210 bili su članovi Židovske općine. Predsjednik Židovske općine bio je Jaša Hrzić, potpredsjednik Makso Štern, tajnik prof. Rudolf Schey koji je vodio i matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih, a nakon njega, od 1930. godine, vodio ih je rabin D. Ginsberg (danas se čuvaju u Državnom arhivu u Bjelovaru), dužnost predstojnika hrama obnašao je Herman Epstein, kantor je bio Isidor Dorf, a šames Mojsija Bruchner. Ta je općina imala *Hevru kadišu* i skrblila se za siromašne članove, bolesnike te pokojnike. Predsjednici toga potpornoga i pogrebnog društva bili su Emil Kraut i Žiga Pollak, tajnik Rudolf Schey, a blagajnik Bernard Kraus. Gabaji su bili Bernard Mandl i Mijo Wolkenfeld.

Od učenika Židova u to je vrijeme u osnovnim školama bilo osam učenika i devet učenica te u gimnaziji četrnaest učenika i sedamnaest učenica. Liječnika Židova bilo je šest, odvjetnika tri, činovnika osam te dva zastupnika.²²

Na nekoliko mjesta u gradu, naročito u Zagrebačkoj ulici /sl. 7/, bile su smještene trgovine uglednih bjelovarskih Židova, najviše mješovitom robom. U prvoj knjizi već spomenutoga "Trgovačkog registra za inokosne tvrdke, 1876. – 1942. godine" u Državnom arhivu u Bjelovaru kronološki pratimo otvaranje pojedinih trgovina: Johana Dorwalda (prvi, 20. svibnja 1876.), Wilhelma, a zatim i Filipa Weissa, Moriza

Slika 7. Niz židovskih trgovina u Zagrebačkoj ulici u Bjelovaru (razglednica)

1836. u Lipto st. Miklošu, u Mađarskoj, a umro u Bjelovaru 20. lipnja 1889. godine. Bio je domobranski liječnik mađarske Honved vojske, ali se za njegov grob nije nitko brinuo.

Oba se dokumenta nalaze u ostavštini dr. med. Dragutina Ländlera (Kulturno-povijesni odjel Gradskog muzeja Bjelovar). Taj drugi dokument potpisali su tadašnji predsjednik Židovske općine dr. Bela Milhofer te član uprave dr. Dragutin Ländler.

²² Melita ŠVOB, nav., dj., str. 182, tab. 25.

i Žige Pollaka, Bernharda Mosesa, Alberta i Josefa Liebermanna, Moritza i Leopolda Kohna, Jakoba Singera, Otta Mosesa, Žige Wilkenfelda, Salamona Pollaka, Lavoslava Hirschla, Mavre Ackermanna, Davida Hernsteina, Samuela Lauscha, Huga, Mirka i Otta Breyera i drugih.

I nekoliko tvornica bilo je u njihovu vlasništvu. Uloživši svoj kapital u Bjelovaru, Židovi su grad pretvorili u industrijsko središte regije, a zahvaljujući Lavoslavu Singeru bjelovarski je kraj postao značajan izvoznik brašna u srednju Europu.²³ A Dragutin Wolf, pak, počeo je 11. studenoga 1892. skromno, s malom pekarom. Ubrzo je nastavio s proizvodnjom keksa i vafla, broj radnika povećao se već na pedeset i oni su dnevno, na tada najsuvremenijim strojevima proizvodili 500 kilograma onoga, i to prvorazredne kvalitete, što od 1905. godine stoji u nazivu tvrtke u koju su se uključili i naslijedili je njegovi sinovi: "Tvornica keksa, dvopeka, biskvita i finih poslastica Dragutina Wolfa sinovi". Kasnije su prihvatili ponudu mađarske kompanije "Koestlin" s kojom su se udružili pa je to ime te bjelovarske tvornice ostalo do danas.

Broj Židova u Bjelovaru iz godine u godinu se povećavao. Pripadnici židovske zajednice djelovali su u nekoliko židovskih društava: Cionističkom (predsjednik je bio Filip Rosenzweig), Židovskom građanskom društvu koje je imalo i svoju knjižnicu, otvorenu u srpnju 1911. godine, raspolažući s 205 svezaka knjiga s područja književnosti.²⁴

Gospojinskom (na čelu mu je bila Šarlota Ebenspanger), Djevojačkom društvu "Mirjam" (s predsjednicom Gretom Hirschl), organizaciji Narodnog fonda (povjerenik je bio Slavko Fürst) te podružnici Ferijalne kolonije (s predsjednicom Helenom Berkeš). Udruženje židovske mladeži "Degel Jehuda" osnovano je u Bjelovaru 19. prosinca 1923. godine s oko 50 članova (počasni predsjednik tog udruženja postao je poznati bjelovarski liječnik dr. Dragutin Ländler), a neizostavni dio glazbenog života grada bilo je i Židovsko glazbeno društvo.²⁵

Bjelovarski Židovi zaista su znatno utjecali i na izgradnju i na svekoliki razvitak grada. Često su dobrovoljnim priložima potpomagali, primjerice, Društvo za poljepšanje grada Bjelovara, i to: Mavro Fürst, Lavoslav i Samuel Stern, Samuel Lausch, Žiga Pollak, Gustav Hirschl, David i Robert Herrnstein, Makso Stern te dr. Makso Fuks, a, primjerice, 1920. godine, Albert Singer, Slavko Fürst i Slavko Wolf

²³ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Proces pretvaranja Bjelovara iz vojničkog u privredni centar od 1871. do 1910. godine, 250. obljetnica Bjelovara: izgradnja i razvoj 1756.-2006., Sažetici radova sa znanstvenog skupa, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru HAZU, Zagreb, 2006., str. 6-7.

²⁴ *Demokratski glas*, god. XXXII, br. 7, Bjelovar, 1921., str. 3; Takodjer i: Zorka RENIĆ, Povijest knjižnica u Bjelovaru (magistarski rad), Zagreb, 2004., str. 42.

²⁵ Mladen MEDAR, Bili su neodvojiv dio gospodarskog i kulturnog života, *Novi bjelovarac*, god. XI, br. 34, Bjelovar, 24. kolovoza, 2000., str. 14.

darovali su izvjesne svote novca bjelovarskom Dobrovoljnom vatrogasnom društvu. A kada je 6. listopada 1920. godine u Bjelovaru otvoren Trgovački tečaj koji – kako će istaknuti upravitelj tečaja i tadašnji direktor Realne gimnazije Andrija Ribar – “bude li uspješan, vodi nesumnjivo ustrojenju stalne trgovačke škole u našem gradu”²⁶, među predavačima se našao i ugledni bjelovarski trgovac Fürst.

Kulturni i društveni život grada obogaćivala su svojim sportskim, glazbenim i kazališnim gostovanjima, primjerice, zagrebačko Gombalačko društvo “Makabi” iz Zagreba, zatim balerina Otika Brauner i pijanist Egon Goldner te, tada još vrlo mlada, ali darovita i popularna glumica: Lea Deutsch.²⁷

Uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata u Bjelovaru su u travnju 1941. godine živjela 303 Židova, u Bjelovarskom kotaru 50, a u cijelom okrugu njih 683, koji su dijelili sudbinu Mnogih Židova u Hrvatskoj u to vrijeme. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske protiv njih su pokrenute drastične mjere, a lokalne bjelovarske novine “Nezavisna Hrvatska” objavljuju znatan broj protužidovskih članaka, a naročito u broju 17 od 9. kolovoza 1941., prenoseći riječi emisije Hrvatske državne krugovalne postaje, člankom “Za dom spremni!”.²⁸

Prva žrtva, odmah nakon ulaska njemačke vojske u Bjelovar, ustrijelila se u svom stanu 10. travnja 1941. godine. Bio je to 45 – godišnji trgovački pomoćnik, Židov Ernest Kopstein, rođen 15. listopada 1895. godine u Grosspetersdorfu, Burgenland (Gradišće). Od toga dana do 1. rujna 1941. godine u Bjelovaru je samoubojstvo počinilo 11 Židova, i to uglavnom trovanjem (*intoxicatio suicidi*).²⁹

Krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine započelo je hapšenje i deportiranje Židova u logore: prva skupina odvedena je u logor u Gospiću, a druga i treća skupina otpremljena je u logor Zagrebačkog zbora. Nekolicina je uspjela emigrirati, četrdeset četiri Židova dobila su propusnicu za Hrvatsko primorje (koje je tada bilo pod talijanskom okupacijom) a oni Bjelovarčani koji su ostali u Zagrebačkom zboru odvedeni su u razne logore: muškarci u Jasenovac, žene i djeca u Staru Gradišku i Loborgrad. Od spomenute treće skupine Židova, koji su bili deportirani u noći početkom srpnja 1941. godine, vraćeno je u Bjelovar dvadeset sedam, većinom staraca, žena i djece, te dvojica liječnika: dr. Bela Milhofer i dr. Dragutin Ländler.³⁰

²⁶ Trgovačka škola u Bjelovaru otvorena je 1953. godine.

²⁷ Mladen MEDAR, “Or hašemeš” u bjelovarskoj Sinagogi, *Ha-kol*, br. 71, srpanj, 2001., str. 25-26 (uvodna riječ o kulturnoj povijesti bjelovarskih Židova, na večeri židovske glazbe i plesa, Bjelovar, Dom kulture /nekadašnja sinagoga/, petak, 23. veljače 2001., 19,30 h).

²⁸ *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 17, Bjelovar, 9. kolovoza 1941.

²⁹ *Matica umrlih Židovske općine Bjelovar 1909.-1941.*, Državni arhiv Bjelovar; *Mrtvornik 1930.-1948.*, Opća bolnica Bjelovar, Državni arhiv Bjelovar, sign. 39 PO-a-8/2.

³⁰ O njihovim liječničkim karijerama vidjeti: Dr. Bela Milhofer (1890.-1963.) u: Rudolf MICULINIĆ, *Iz starije prošlosti bjelovarske bolnice, Bjelovarski zbornik 6*, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar i Opća bolnica Bjelovar, Bjelovar 2003., str. 75; dr. Dragutin Ländler (1891.-

Bili su smješteni u zgradi željeznarije braće Breyer /sl.8/ na Trgu Stjepana Radića, koja je tada nazvana "židovski logor". Uzdržavalo ih je nekoliko Židova iz miješanih brakova (u Bjelovaru ih je bilo petnaest).³¹

U lokalnom tisku pojavili su se oglasi o prodaji imovine "iseljenih osoba", o "podržavljenju imetka Židova"³² ili oglasi o "likvidaciji židovske imovine – prodaja preostale stoke", kao i obavijesti o prodaji židovskih i srpskih trgovačkih radnji na području Bjelovara. Od židovskih trgovine su: Schulhof, Hernstein, Singer, Berkeš, Bürgner, Fürst, Pollak, Fuhrmann, Ekstein, Mandl, Rosenberg, Deutsch, Weiss, Breyer, Berger, Hirschler, Beck, Hirschl, Kohn, Lewisch, Grün, Kraut, Lachenbacher, Löwy, Taussig, Braunstein, Lauš, Drucker, Bartfeld, Anhalzer, Perl...³³

Slika 8. Trgovina braće Breyer, ugao Starog sajmišta i Križevačke ceste (razglednica, početak 20. stoljeća)

1965.) u: Mladen BERGHOFER, Povijest zdravstvene službe u Bjelovaru, *Zbornik stručnih radova Medicinskog centra "Dr Emilija Holik" u Bjelovaru*, Bjelovar, 1970., str. 54.

³¹ Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bjelovaru, Izvješće Okružnoj komisiji od 22. kolovoza 1945., *Zločin izvršen nad Židovima*, sign. HRDABJ 29, spis br. 88/45. - Također i Rade KOVAČ, *Bjelovar i okolica u borbi protiv okupatora*, Bjelovar, 1952., poglavlje "Progoni Židova", str. 73-77.

³² O tome općenito: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, Podržavljenje imovine Židova u NDH, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 30., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., str. 429-453.

³³ *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 19, Bjelovar, 23. kolovoza 1941., str. 4; *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 28, Bjelovar, 25. listopada 1941., str. 3; *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 33, Bjelovar, 29. studenoga 1941., str. 6; *Nezavisna Hrvatska*, god. II, br. 47, Bjelovar, 14. ožujka 1942., str. 4 (kraći popis u broju 53 od 8. svibnja 1942, str. 4, te u broju 54, str. 4); *Bilogora*, br. 72, Bjelovar, 17. listopada 1942., str. 7; *Bilogora*, br. 74, Bjelovar, 1942., str. 7.

Kako bi se spasio, dio židovske populacije prešao je na katoličku vjeru. Izvješća o tome javno su donosile lokalne novine: "U nedjelju 22. lipnja prekrstili su se neki bjelovarski Židovi i Židovke i prešli na katoličku vjeru".³⁴

Prema podacima bjelovarske Gradske i Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1945. godine u razne logore otpremljeno je 288 osoba, od toga su ubijene 262, i to 94 muškarca, 106 žena i 62 djece. Od svih bjelovarskih Židova na životu je ostalo samo 35 osoba.³⁵

Sinagoga je bila zatvorena, pretvorena u skladište opljačkane židovske imovine, a zatim u njemačko vojno skladište. Činjenica je, međutim, da židovska vjerska obilježja na toj zgradi nisu devastirale ni njemačka ni ustaška vojska. Ali, uspostavom nove vlasti već 1945. godine najprije su rastavljene i prodane orgulje koje su se nalazile na koru, a zatim su, 1951. godine, prigodom adaptacije zgrade za potrebe bjelovarskoga Narodnog kazališta³⁶ uništeni dragocjeni arhitektonski elementi (obje

³⁴ *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 11, Bjelovar, 28. lipnja 1941., str. 5-6.

³⁵ Godine 1954. Bjelovarčani su se masovno odazvali akciji za sadnju "Šume mučenika" u Izraelu, gdje još i danas žive potomci bjelovarskih Židova. Tadašnje bjelovarske novine izvješćuju o rezultatu akcije: "Akcija koja se provodi u čitavom svijetu za podizanje živog spomenika palim Jevrejima - borcima NOB-a i izginulim jevrejskim žrtvama fašizma u toku Drugog svjetskog rata, pokrenuta je i u Bjelovaru. Poznato je da će ovaj spomenik imati sasvim drugo obilježje. On neće biti od kamena ili bronce, već će se zasaditi u Izraelu pokraj Jeruzalema šuma mučenika u kojoj će se uzgajati 6 miliona stabala koliko je Jevreja u Evropi izgинуlo od fašističkog terora i palo u borbi protiv fašizma.

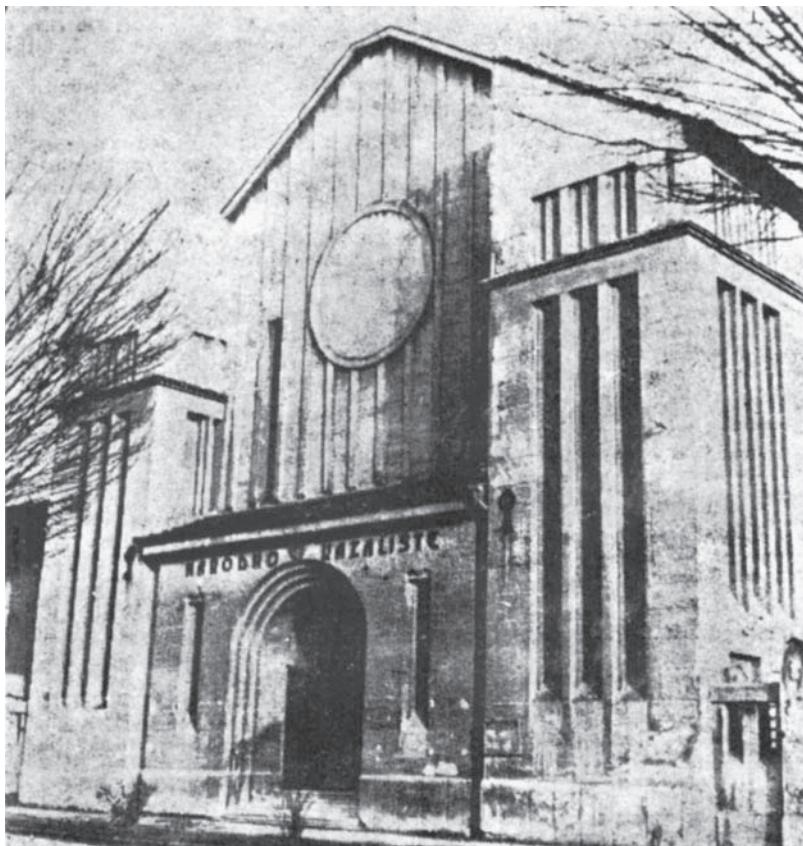
U jugoslavenskom dijelu šume mučenika biti će zasađeno 60.000 stabala, kao simboličko sjećanje na jevrejske žrtve u našoj zemlji, od kojih je jedan dio pao u Narodnooslobodilačkoj borbi.

U Bjelovaru upisano je oko 1600 stabala, a u prilozima je učestvovao velik broj građana i seljaka iz okolnih sela, kao lokalne narodne vlasti, društvene i masovne organizacije, ustanove i privredna poduzeća. Tako je Narodni odbor kotara i Gradske općine upisao svaki po 100 stabala. Veći broj stabala upisalo je Kotarsko sindikalno vijeće, kao i gotovo sve sindikalne podružnice, te Zavod za socijalno osiguranje, Udruženje penzionera, Savez RVI, Gradski odbor saveza boraca NOR i Gradski odbor SSRN. Privredna poduzeća upisala su također veći broj stabala, kao Gradsko ciglarsko 50, "Otpad" 40, Opća bolnica 30, Šumarski klub 25, Šumarija 20 i mnoga druga poduzeća po 20-30 stabala." (*Bjelovarski list*, god. VII, br. 9, Bjelovar, 15. lipnja 1954., str. 4).

³⁶ Mladen MEDAR, Narodno kazalište Bjelovar (1945.-1959.), u knjizi: *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*, "Globus" i JAZU Zagreb 1990., str. 686 - ISTI, *Sjećanje na bjelovarsko kazalište* (katalog izložbe), Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1997., str. 13.

Nakon utruća profesionalnog kazališta u njemu boravi amatersko kazalište u kojem također nakon nekoliko godina prestaje rad, održavaju se i kinopredstave (šezdesetih godina prošloga stoljeća u sinagogi je bilo treće bjelovarsko kino). Zgrada se, dakle, intenzivno upotrebljavala, ali je sustavno, iz godine u godinu, sve više propadala. I godine 1986., kada se u njoj nalazio Foto-klub, ona je već u takvom stanju – krov je već sasvim prokišnjavao i uništavao njezinu unutrašnjost – da se nešto moralo poduzeti. Tada je zahvaljujući tadašnjem JSIZU u stambeno – komunalnoj oblasti započela i trajala do 1989. godine njezina rekonstrukcija, adaptacija i sanacija (prigodom tih zahvata ispod današnje

kupole) i Mojsijeve ploče s vrha zabata /sl. 9/. Danas je ta zgrada Dom kulture, a u njoj se nalazi i dio Glazbene škole "Vatroslav Lisinski".³⁷

Slika 9. Sinagoga nakon 1951. godine - zgrada Narodnog kazališta

pozornice otkriveni su stariji, poprečni temelji, vjerojatno prizemnice koja se na tom mjestu nalazila do početka izgradnje sinagoge 1913. godine. Građevinsko-obrtnički radovi dovršeni su zahvaljujući znatnim ulaganjima građana Bjelovara i tadašnjih radnih organizacija jer su traženi prilozi kako bi se zgrada rekonstruirala i dovela u funkciju (znatan prilog dala je Drvena industrija "Česma"), a izvođači radova bili su Beming, Intermont, Elektrometal, HPT, Komunalno poduzeće. Ukupno je sakupljeno i uloženo oko 1.000.000 DEM! Pročelje je obnovljeno zbog održavanja Univerzijade u Zagrebu 1987. godine. Zgrada je napokon svečano otvorena 20. lipnja 1989. godine, uz koncert Zagrebačkoga gudačkog kvarteta.

³⁷ Prema vlasničkom listu godine 1934. vlasnik je Židovska vjeroispovjedna općina, 1942. pravo vlasništva uknjižuje se u korist NDH - Državne riznice, 1947. vraća se Židovskoj općini, 1949. državna vlast ih razvlašćuje zbog "općeg" interesa, 1951. postaje općenarodnom imovinom te, naposljetku, na temelju rješenja Skupštine općine Bjelovar od 1986. godine, pravo korištenja te zgrade ima Glazbena škola.

***

Danas u Bjelovaru, osim zgrade nekadašnje sinagoge te djelomično sačuvanoga židovskog groblja, na nekadašnje pripadnike židovske zajednice u Bjelovaru podsjećaju malobrojni, dragocjeni predmeti sačuvani u bjelovarskom Gradskom muzeju: službeni metalni pečat nadržabina Samuela D. Taubera, tri tasa, tj. metalna štita svetog svitka – Tore izrađena od srebra, mramorne Mojsijeve ploče s deset Božjih zapovijedi iz jedne od dvije bogomolje, jedan molitvenik na hebrejskom, korice drugog molitvenika, pribor za obredno obrezivanje (*Brit mila*), veliko divotizdanje "*Die heilige Schrift der Israeliten*" (Stuttgart, sine anno) s ilustracijama Gustava Dorea, vrlo malo sačuvanih nota Židovskoga glazbenog društva te poneki komad namještaja starih bjelovarskih židovskih obitelji.³⁸

U popisu stanovništva prema narodnosti po županijama iz 1991. godine u cijeloj je Bjelovarsko-bilogorskoj županiji registrirano 18 Židova, i to: tri u Bjelovaru, šest u Daruvaru, pet u Grubišnom Polju, dva u Siraču, jedan u Kapeli i jedan u Končanici.³⁹

The Contribution to Research by Jewish History in Bjelovar

Summary

In this work, writing about a topic not explored until the present moment; life, work, and the sufferings of the Jewish population, who were an important part of social, cultural, and economic, especially of commercial and industrial life in Bjelovar, the author for the first time shows in detail and in chronological order a sequence of unpublished details from their past, especially from the lives of distinguished individuals (paying particular attention to the first Jewish temple in Bjelovar from the year 1882 and the representative synagogue, built from 1913 to 1917) as an undividable part of the general historical problems of Bjelovar in a large range from the 18th to the 20th century, that is from the foundation of the town in the year 1756 to their emigration and sufferings during the Second World War, and particular activities during the years after the war.

Keywords: Bjelovar, social and cultural life, illustrious persons, sufferings in World War Two, religious community, Jews

Autor: Mladen Medar
Gradski muzej Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 1
43 000 Bjelovar
gradski-muzej-bjelovar@bj.htnet.hr

---

³⁸ Čuvaju se u zbirkama Kulturno-povijesnog odjela Gradskog muzeja Bjelovar.

³⁹ Melita ŠVOB, nav. dj., str. 117.

U lokalnom bjelovarskom tisku objavljivali su svoja djela mnogi pjesnici i književnici

DOPRINOS ČEHA KULTURNOM ŽIVOTU BJELOVARA

Sažetak

Česi su jedna od etničkih skupina koja je od početaka utemeljenja Bjelovara nazočna u životu grada. U Bjelovar se doseljavaju češki vojnici, službenici, obrtnici i glazbenici.

Najsnažniji trag bjelovarski su Česi ostavili na području glazbe, počevši od patera Huberta Diviša, svojevrsnog začetnika i organizatora glazbenog života u Bjelovaru, Josefa Mazáneka, zborovođe najstarijega pjevačkog društva Dvojnice do Josefa Bisa i Emila Černyja, dvojice glazbenika kojima skladateljska strana glazbenog djelovanja nije istražena pa se njihov cjelokupni rad ne može valorizirati u potpunosti. Češki jezik nastojao je Bjelovaru održati i propagirati jedan od istaknutih hrvatskih slavista, dr. Josip Vrana. Danas se nazočnost Čeha u kulturnom životu Bjelovara promatra uglavnom djelovanjem Češkoga kulturno-umjetničkog društva Česká obec Bjelovar, utemeljenom 1920. godine.

Ključne riječi: Kamilo Dočkal, Josip Vrana, glazbeni život Bjelovara, češki glazbenici u Hrvatskoj, kulturno-umjetnička društva, Češka narodnost u Hrvatskoj.

Bjelovar je od samih početaka multietnički grad, a njegovu su kulturnom, društvenom i gospodarskom razvoju pridonijele mnoge etničke skupine. Značajno mjesto među njima zauzimaju Česi koji se u Bjelovaru pojavljuju ubrzo nakon njegova utemeljenja.¹

---

¹ Organizirano doseljavanje Čeha na bjelovarsko područje započinje nakon 1790. godine jer te godine u Češkoj stupa na snagu zakon prema kojemu pravo na nasljeđivanje obiteljskog imanja ima samo najstariji sin. Ostali sinovi napuštali su imanja i zapošljavali se kao nadničari ili radnici u manufakturama. Jedan dio tih mladih ljudi nalazi rješenje za svoju životnu egzistenciju u iseljeništvu. Prvih 14 čeških obitelji dolazi na bjelovarsko područje 1792. godine u naselje koje nazivaju Pagus Bohemicus, a to su današnji Ivanovčani. Naseljavanje se nastavlja tijekom cijeloga 19. stoljeća, a kulminira u dva doseljenička vala – prvom oko 1825. i drugom nakon 1881. godine (nakon ukidanja Vojne krajine).

Prvi Česi, kojih imena i zanimanja pouzdano znamo, dolaze u Bjelovar 1761. godine. Bila su to dva češka redovnika, pijaristi, braća **Hubert** i **Ignac Diviš**. Oba brata predavala su u školi u kojoj su na njemačkome i latinskom jeziku podučavala djecu bjelovarskih časnika. **Hubert Diviš** (1733. – 1790.) postao je prvi bjelovarski svećenik, kroničar grada i organizator školstva na području Varaždinskog generalata, a godinu dana nakon dolaska preuzeo je i službu kapelnika vojne glazbe te je tako bio začetnik i organizator glazbenog života u Bjelovaru. Njegovom smrću 1790. godine prestaje pisanje kronike, školstvo počinje nazadovati, a pijaristima se u Bjelovaru gubi svaki trag.

Zanimljivo je da su braća Diviš postavila temelje područjima na kojima će bjelovarski Česi biti osobito uspješni i prepoznatljivi, a to su teologija, obrazovanje i glazba.

Slika 1. Kuća u kojoj je Kamilo Dočkal proveo djetinjstvo, danas Ulica A. Hebranga (Foto: Silvija Sitta, 2006.)

Na području bogoslovlja istaknuto mjesto zauzima **Kamilo Dočkal** (Brodek na Moravskoj, 1879. – Zagreb, 1963.). U Bjelovar dolazi s roditeljima kao dječak,² gdje je pohađao gimnaziju u kojoj je maturirao 1894. godine. Studirao je teologiju u Zagrebu, a zatim je studij teologije i filozofije nastavio u Beču, gdje je 1906. godine doktorirao. Bio je vjeroučitelj na Realnoj gimnaziji u Zagrebu te nadstojnik, a kasnije

² Njegov mlađi brat rođen je u Bjelovaru, a još i danas postoji kuća u kojoj je Kamilo Dočkal proveo djetinjstvo.

i rektor u Bogoslovnom sjemeništu u Zagrebu, gdje je predavao crkvenu povijest. Napisao je više knjiga iz povijesti crkve,³ bavio se i poviješću pavlina, a među njegove najpoznatije radove koji se odnose na okolicu Bjelovara ubraja se *Srednjovjekovna naselja oko Streže*⁴ i *Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće*.⁵ Kamilo Dočkal bio je prvi ravnatelj Dijecezanskog muzeja u Zagrebu (1939.),⁶ a zanimljivo je spomenuti da se bavio vrlo uspješno i glazbom.⁷ Svirao je violinu,⁸ koju je učio, među ostalima, i kod Václava Humla, bio je član Društvenog orkestra Hrvatskoga glazbenog zavoda, a od 1929. godine i član njegova ravnateljstva.

I u bjelovarskom školstvu Česi su zauzimali značajna mjesta. Zanimljiv je podatak da je prvi privremeni ravnatelj bjelovarske gimnazije (Mala realna gimnazija), utemeljene 1876. godine, bio *Vjekoslav Novotni*, koji je tu dužnost obnašao do 1881. godine. Nažalost, o ravnatelju Novotnom, koji je na čelu gimnazije bio prve četiri godine, poznat još je samo spomena vrijedan podatak da je u bjelovarskoj gimnaziji 1878. godine utemeljio Društvo za potporu siromašnih učenika.⁹

Jedan od najznačajnijih hrvatskih slavista i promotora češkoga jezika i književnosti, *Josip Vrana*, rođen je u okolici Bjelovara (Letičani, 25.III.1903. – Zagreb, 7.XI.1991.).¹⁰ Njegovi su se pretci doselili iz Češke najprije u Zagorje, a zatim u Letičane. Josip Vrana je proveo djetinjstvo u rodnom selu, osnovnu je školu završio u Kupinovcu, a klasičnu gimnaziju u Zagrebu, gdje je nakon mature upisao studij na Filozofskom fakultetu. Diplomirao je historiju južnoslavenske književnosti (A), hrvatski jezik sa staroslavenskim (B) te narodnu historiju, češki i francuski jezik (C).¹¹ Nakon završenog studija dolazi u Bjelovar, gdje je imenovan za suplenta na Realnoj gimnaziji do kraja studenoga 1929. godine. Odlukom gimnazijskog vijeća od 4. studenoga 1929. odobren mu je dopust radi specijalizacije u inozemstvu.¹² Odlazi u Prag¹³,

³ *Povijest perzijske ili kaldejske crkve* (1937.), *Povijest indijske crkve* (1938.), *Povijest sirske crkve* (1939.), *Povijest egipatske crkve* (1942.), *Povijest općeg crkvenog sabora u Ferrari i Firenzi* (1940.)

⁴ Starine JAZU, 1956., knj. 16, str. 145-202.

⁵ Starine JAZU, 1958., knj. 48, str. 85-167.

⁶ Dijecezanski muzej Nadbiskupije zagrebačke (1940. – 1944.)

⁷ *Duhovne pjesme za svečane nastupe u katoličkim udruženjima* (1939.)

⁸ *Naše violine i njihovi graditelji*, Zagreb, 1940.

⁹ Josip Vusić, *Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1976. godine*, *Bjelovarski zbornik 7*, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., str. 17.

¹⁰ Mali hrvatsko-češki biografski leksikon, str. 105.

¹¹ Dubravka Sesar, *Povijest studija češkog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu*, www.ffzg.hr/slaven/bohemist/hrpovijest.htm

¹² Josip Vusić, *nav. dj.*, str. 90.

¹³ Jedan od studenata na praškom Karlovom sveučilištu, a kasnije profesor na bjelovarskoj gimnaziji bio je i Đuro Szabo (Novska, 3.II.1875. – Zagreb, 2.V.1943.). On je djelomično češkoga podrijetla jer je njegova majka Justýna Navrátilová bila Čehinja. Szabo je studirao povijest i u Beču i Nürnbergu. U bjelovarskoj gimnaziji predavao je njemački jezik od

gdje je na Karlovom sveučilištu nakon završene specijalizacije staroslavenskoga jezika i komparativne slavistike doktorirao i postao doktor filoloških znanosti. Nakon završene specijalizacije vraća se u Bjelovar, u gimnaziju, gdje je imenovan za profesora hrvatskoga jezika i književnosti te voditelja gimnazijske knjižnice.

Josip Vrana prvi je profesor koji je (u studenom 1935. godine) po odobrenju Ministarstva prosvjete u bjelovarskoj gimnaziji održao tečaj češkoga jezika. Iz Bjelovara je premješten u Zagreb, zatim u Viroviticu i Krapinu, odakle se vraća ponovo u Zagreb. Od 1936. do 1970. godine, kada je umirovljen, predavao je češki jezik na Filozofskom fakultetu, a kraće vrijeme (1940.–1945.) predavao je češki i na Visokoj ekonomskoj komercijalnoj školi u Zagrebu.¹⁴

Česi su najveći doprinos dali u glazbenom životu Bjelovara kao vrsni glazbenici. U gradu se njegovala glazbena kultura, a prvi učitelji pjevanja u bjelovarskoj gimnaziji¹⁵ bili su Antun Sohor, a nakon njega Hugo Doubek, *gradski* učitelji glazbe.¹⁶

U Bjelovaru je 1873. godine utemeljeno prvo kulturno umjetničko društvo pod nazivom *Hrvatsko pjevačko društvo Dvojnice*, a njegov zborovođa Josef Mazánek osamdesetih godina 19. st. otvorio je prvu bjelovarsku glazbenu školu u kojoj je podučavao glasovir i violinu.¹⁷ Kao zborovođa Dvojnica bio je poznat i Karel Honsa (Dragutin Honza), (Prag, 11.II.1872. – Zagreb, 14.IV.1957.). Nakon studija glazbe djelovao je od 1892. godine kao orguljaš i kapelnik u gradskom orkestru u Bakru, odakle je 1895. otišao u Karlovac, gdje je bio do 1898. ravnatelj glazbene škole.¹⁸ Nakon Karlovca službuje nekoliko godina u Bjelovaru kao kapelnik vojnog orkestra i zborovođa *Dvojnica*. U povodu tridesetogodišnjice obilježavanja *Dvojnica* uglazbio je svečanu himnu koju je otpjevao muški zbor prilikom prigodne proslave koja se održala 21. i 22. studenoga 1903. godine.¹⁹ Nakon proslave tridesetogodišnjice društva Dragutin Honza više nije želio biti zborovođa pa se uprava društva morala pobrinuti za novog zborovođu. „Budući da je izbor i mijenjanje zborovođa također jedna teška neprilika, koja provejava kroz anale društva i koja je svaki čas pogotovo uoči koncerta i priredbi prijela društvenim nastupima, odlučeno je, da

---

1901. do 1904. godine. Od 1911. do smrti, 1943. bio je tajnik Zemaljskog povjerenstva za čuvanje spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji, a od 1929. godine bio je ravnatelj Muzeja grada Zagreba.

¹⁴ Josip Vrana objavio je mnoge znanstvene radove na području slavistike, napisao je *Gramatiku češkog jezika* (1962.) i *Uvod u slavensku poredbenu gramatiku* (1965.).

¹⁵ Pjevanje je kao neobvezatan predmet uvedeno u nastavu na bjelovarskoj gimnaziji 1882. godine.

¹⁶ Josip Vusić, *nav. dj.*, str. 18.

¹⁷ S mnogim prekidima u radu ta je škola prerasla u Glazbeni zavod, a danas je to Glazbena škola Vatroslava Lisinskog.

¹⁸ Otto Sobotka, *Čeští hudebníci a zpěváci v jugoslávských zemích, Přehled 11*, Daruvar 1981., str. 78

¹⁹ *Spomenica Dvojnica*, Bjelovar, 1923., str. 18.

se u zagrebačke novine, a i u češki Narodny Listy stavi raspis natječaja. Od stiglih ponuda najpovoljnija je bila ona g. Emila Černyja, koja je prihvaćena te je g. Černy nastupio svoje mjesto 1. prosinca 1904. i od onog časa združen je u neprekidnom i ustrajnom požrtvovanom radu njegov život u Bjelovaru s onim Dvojnicama, jer kao zborovođa upravlja zborovima Dvojnicama u svim nastupima, a taj mu rad uprava društva sa zahvalnošću priznaje.²⁰ Za rad u *Dvojnicama* odlikovan je glazbenom lirom sa srebrnim vijencem. Emil Černy u dva navrata bio je i zborovođa *Goluba*²¹, a i za rad u *Golubu* odlikovan je zlatnom kolajnom.²²

Od 1906. godine E. Černy puna je tri desetljeća kao vanjski suradnik (četiri sata tjedno) predavao svjetovno i crkveno pjevanje u gimnaziji. U javnosti je bio poznat i kao orguljaš u crkvi sv. Terezije i kao voditelj crkvenog zbora, a nekoliko godina nakon dolaska u Bjelovar skupio je i pripremio božićne pjesme koje mu je izdalo bjelovarsko nakladništvo Lipšić.²³

Slika 2. Naslovnica Zbirke božićnih pjesama Emila Černyja

Na kulturnom obzorju Bjelovara isticalo se još i Obrtničko-radničko pjevačko društvo *Graničar*, utemeljeno 1887. godine, koje kasnije djeluje pod nazivom *Golub*.²⁴ Budući da se u Bjelovaru nalazio vojni orkestar 16. pješačke pukovnije, to je razlog zašto je u Bjelovaru bilo toliko čeških glazbenika, i to vrlo kvalitetnih, sa

²⁰ *Spomenica Dvojnicama*, Bjelovar, 1923., str. 19.

²¹ 1920.-1921., 1924. – 1931., O tome: Josip Kreković, *111 Golubovih ljeta*, Bjelovar, 1998., str. 63.

²² *Spomenica hrvatskoga Obrtno-radničkog pjevačkog društva Golub u Bjelovaru prigodom proslave pedesetog jubileja*, Bjelovar, 1937.

²³ *Sretan Božić! Zbirka božićnih pjesama*. Sabrao i uredio Emil Černy. Naklada knjižare F. Lipšić i drug u Bjelovaru. Godina izdavanja nije navedena.

²⁴ Prvi predsjednik Goluba bio je Čeh Dragutin Kalinský, bravarski obrtnik (1887.)

solidnim glazbenim obrazovanjem, od kojih su neki imali uspjeha i kao skladatelji. Spomenimo, primjerice, Jana Gottwalda²⁵ (Uhriněves, kod Praga, 3.VI.1869. – Teplice-

3 ✓

FANFÁROVÝ POCHOD.

F. ZITA.

Trio.

Nakladatel Jaroslav Stožický, Brno, Zámečnická 2.

Slika 3. František Zita: Fanfárový pochod
(izdavač: Nakladatel Jaroslav Stožický, Brno) (Iz arhiva Ivana Šitte)

Šanov, 23.VIII.1935.) koji je u Bjelovaru službovao od 1886. do 1889. godine, Viktora Šafraneka (? , ? – Zagreb, 17. I.1940.) koji je u Bjelovaru službovao od 1885. do 1912., kada se preselio u Zagreb, Ignáca Hyneka Bureša²⁶ (Spytihněv, kod Zlína, 1890. –

²⁵ Jan Gottwald stekao je glazbeno obrazovanje u vojnoj glazbenoj školi u Pragu gdje je učio svirati violončelo i bariton, a zatim je studirao teoriju glazbe u Beču. Nakon Bjelovara službovao je kao dirigent u vojnim orkestrima u Přemyšlu (Češka), u Maros-Vásárhelyu (Mađarska) i Temišvaru, gdje ga je zatekao kraj I. svjetskog rata. Vraća se u Češku, gdje je djelovao u vojnoj glazbi u Liberecu, a zatim se 1921. godine seli u Prag. Popularnost je stekao koncertima koje je održavao u praškoj četvrti Stromovka, u parku kod Letné avenije, Štřeleckom ostrovu, u to vrijeme omiljenim mjestima za izlazak, te u koncertnoj dvorani Lucerna, gdje je dirigirao simfonijskim orkestrom. Napisao je nekoliko koračnica i plesnih skladbi.

²⁶ U vojnoj glazbenoj školi u Pragu učio je svirati trubu i violinu. Nakon Bjelovara je službovao u češkim gradovima Jihlavi, Brnu, Kostececu nad Orlicí i Lipniku. Za orkestar je aranžirao skladbe Oskara Nedbala.

Jihlava, Češka, 19.VI.1970.), dirigenta bjelovarskoga vojnog orkestra, vjerojatno od 1905. do početka I. svjetskog rata, kada se vraća u Češku, te Františka Zitu²⁷ (Čečelice, kod Mělníka, 13. XI. 1880. – Brno, 12.V.1946.), kapelnika bjelovarskoga vojnog orkestra od 1912. do 1915. godine.

Neki od glazbenika uključili su se i u rad kulturno-umjetničkih društava, primjerice, *J. Moravec*, stražmeštar 53. pukovnije bio je dugogodišnji zborovođa *Goluba*, od 1894. do 1907. godine, *Antonín Motal* (Kojetin, Češka, 1875. – Brno, 9.IV.1934.) dolazi u Hrvatsku 1901. godine, a u Bjelovaru je od 1908. – 1912. bio kapelnik vojnog orkestra i zborovođa *Goluba*.²⁸

Glazbenik i skladatelj Josip Bis rođen je 1880. u Bjelovaru. Glazbu je učio i usavršavao službujući u mnogim vojnim orkestrima diljem Monarhije. U mjestima gdje je službovao djelovao je i kao zborovođa u gradskim kulturno-umjetničkim društvima, pa tako i u bjelovarskom *Golubu* od 1907. do, najvjerojatnije, 1914. godine. Umro je 5. srpnja 1940.²⁹

Udio Čeha u kulturnom životu Bjelovara postalo je još izraženije od 1920. godine, kada je utemeljeno češko kulturno-umjetničko društvo *Česká obec Bjelovar*. U sastavu društva djelovalo je nekoliko družina– kazališna, glazbena i folklorna, a zanimljiva je bila družina lutkarskog kazališta koja je, osim na češkom, priređivala predstave i na hrvatskom jeziku.³⁰ Društvo je uspješno surađivalo s ostalim društvima u gradu – sportskim društvom *Hrvatski Sokol*³¹, s udrugom *Jugoslavensko-čehoslovačka liga* i s kulturno-umjetničkim društvima *Dvojnice* i *Golub*. *Česká obec* radila je do 1941. godine, a tijekom II. svjetskog rata njeno je djelovanje zabranjeno. Nakon rata rad društva je ponovo obnovljen i društvo djeluje do danas. Od 2004. godine *Česká obec Bjelovar* priređuje *Dane češke kulture* koji se održavaju početkom lipnja. O uspješnosti rada *České obeci Bjelovar* svjedoči podatak da je zastupala Hrvatsku

²⁷ František Zita proslavio se kao skladatelj koračnica. Jedna je od njegovih najpopularnijih koračnica *Fanfárový pochod*, koja se i danas nalazi na repertoaru mnogih čeških, ali i inozemnih puhačkih orkestara, primjerice, nizozemskoga *Frysk Fanfare Orkest*.

²⁸ Josef Mazánek stekao je glazbeno obrazovanje u Olomoucu, gdje je od 1885. do 1890. učio svirati violinu. Glazbeno obrazovanje završio je polaganjem državnih ispita u Pragu 1901. godine. U vojnu glazbu stupio je 1892. godine kao violinist, a 1908. postao je kapelnik. Nakon 1912. godine odlazi u Beč, a nakon završetka I. svjetskog rata vraća se u Češku. Bavio se skladanjem. Autor je mnogih koračnica i plesnih skladbi.

²⁹ Josef Bis bio je i skladatelj, a jednu skladbu pod nazivom „Koračnica bana baruna Skerlecza“ posvetio je „njegovoj preuzvišenosti, barunu dr. Ivanu Skerleczu, banu kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije“ (prema tekstu na naslovnici, izdavač i godina izdavanja nisu navedeni).

³⁰ Lutkarsko kazalište bavljalo je djecu, ali i odrasle od 1925. do 1941. godine. Predstave su se održavale nedjeljom poslijepodne. Češke tekstove prevodili su na hrvatski jezik Rudolf Fiala, prof. Josip Hohnjec i Viktor Šafránek.

³¹ Domovina sokolskog pokreta je Češka, odakle se pokret proširio u slavenske zemlje pa tako i u Hrvatsku.

na 7. međunarodnom festivalu folkloru u Istanbulu, gdje su izvodili ne samo češki nego i bilogorski folklor.³²

Jedna od najistaknutijih osoba koja je u *Českoj obeci* bila aktivna od prvoga dana utemeljenja bio je František (Franjo) Štokinger (České Budějovice, 1897. – Bjelovar, 28.II.1980.). U Bjelovar je došao kao vojni glazbenik pred kraj I. svjetskog rata i ostao u Bjelovaru i nakon raspada Austro-Ugarske. Bio je jedan od osnivača *Česke obeci* i voditelj njene glazbene družine. Nakon II. svjetskog rata službovao je kao vojni glazbenik u Jajcu, Mostaru, Tuzli, Otočcu i Karlovcu, a 1953. godine vraća se u Bjelovar, gdje u sastavu *Česke obeci* osniva salonski orkestar sa dvadeset glazbenika kojima je bio dirigent. Orkestar je priredio nekoliko koncerata u Bjelovaru, a dobro je

Slika 4. Dani češke kulture u Bjelovaru (Foto: Silvija Sitta, 2006.)

suradivao i s HORKUD-om *Golub*. Nakon nekoliko godina uspješnog rada članovi orkestra pomrli su i orkestar je prestao s radom. Franjo Štokinger napisao je povijest češke privatne škole u Bjelovaru (nosila je ime T.G. Masaryka) koja je započela s radom šk. god. 1925./26. Njeno je djelovanje bilo zabranjeno tijekom II. svjetskog rata, a zgrada škole bila je uništena za vrijeme zračnog napada na Bjelovar 2. prosinca 1944. Rad češke škole u Bjelovaru nije više nikada obnovljen. Franjo Štokinger

³² Činnost českých spolků v Chorvatsku – Česká obec Bjelovar, *Český lidový kalendář 2007*, str. 130.

pisao je redovito u daruvarskom tjedniku na češkom jeziku *Jednota* o društvenim aktivnostima bjelovarskih Čeha, ali i općenito o događanjima u gradu.

Dugogodišnji članovi *České obeci Bjelovar* bili su *Vilim Polašek* (1910. – 1994.) i njegova kćerka *Zdenka Polašek* (1942.), oboje vrlo aktivni u bjelovarskom esperantskom pokretu. Vilim Polašek postao je esperantist 1922. godine, a 1932. pristupio je Esperantskom klubu Bjelovar. Bio je voditelj mnogobrojnim tečajevima i ostvario dva esperantska radiotečaja. Godine 1956. uredio je spomen-knjigu *Paso post paso* (Korak po korak) prigodom 10. godišnjice društva (1945. – 1955.). Od 1963. – 1977. uređivao je omladinske esperantske novine *Juna ambasadoro* (Mladi ambasador) koje su tiskane u Bjelovaru na esperantu i hrvatskome jeziku. Napisao je i povijest esperantskog pokreta u Bjelovaru od 1909. do 1969. godine, što je objavljeno u *Juna ambasadoro* na esperantu i na hrvatskome jeziku. Od 1955. do 1964. godine uređivao je esperantsku rubriku u daruvarskom tjedniku *Jednota* na češkome jeziku. Od 1947. do 1978. godine bio je delegat Međunarodnoga esperantskog saveza, a od

Slika 5. František (Franjo) Štokinger (Bjelovar, 1978.)
(Iz privatnog arhiva Ivana Sitte)

1950. do 1979. bio je tajnik Esperantskog društva Bjelovar i jedan od glavnih nositelja esperantskog pokreta u gradu. Mnoga priznanja svjedoče o njegovu uspješnom radu.³³

Predočeni rad prvi je pokušaj da se podatci o istaknutim bjelovarskim Česima koji su djelovali u javnom životu objedine na jednom mjestu. Najsnažniji trag bjelovarski su Česi ostavili na području glazbe počevši od patera Huberta Diviša, svojevrsnog začetnika i organizatora glazbenog života u gradu, Josefa Mazáneka, zborovođe najstarijega pjevačkog društva *Dvojnice* do Josefa Bisa i Emila Černyja, dvojice glazbenika kojima je skladateljska strana glazbenog djelovanja neistražena pa se njihov cjelokupni rad ne može valorizirati u potpunosti. Češki jezik nastojao je Bjelovaru održati i propagirati jedan od istaknutih hrvatskih slavista dr. Josip Vrana. Danas se nazočnost Čeha u kulturnom životu grada promatra uglavnom djelovanjem Češkoga kulturno umjetničkog društva Česká obec Bjelovar, utemeljenom davne 1920. godine.

Slika 6. Vilim Polašek
(Iz privatnog arhiva obitelji
Polašek)

³³ Godine 1958. i 1964. dobio je priznanje za svoj rad od Jugoslavenskoga esperantskog saveza. Godine 1969. dobio je pisano priznanje, a 1979. godine medalju općine Bjelovar.

Literatura

- Bjelovarski zbornik 7, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, 2006.
Český lidový kalendář, NIU Jednota, Daruvar, 1953. – 2007.
Mali hrvatsko-češki biografski leksikon, Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2002.
Spomenica Dvojnica hrvatskoga pjevačkoga društva u Bjelovaru 1873. – 1923., Bjelovar, 1923.
Stjepan Blažeković, Bjelovar, SIZ kulture Bjelovar, Bjelovar, 1985.
Miroslav Kržak, Nastanak i razvoj prvih čeških naselja na području grada Bjelovara s posebnim osvrtom na Nove Plavnice, Přebled IX; Daruvar, 1977., str. 1-68.
Josef Matušek, 200 godina zajedno (200 let pospolu), Jednota, Daruvar, 1991.
Josef Matušek, Češi v Chorvatsku, Jednota, Daruvar, 1994.
Josip Pleadin, Biografija leksikono de kroatiaj esperantistoj, Grafokom, Đurđevac, 2002.
Dubravka Sesar, Povijest studija češkog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, www.ffzg.hr/slaven/bohemist/hrpovijest.htm
Otto Sobotka, Alois Munzar, Československá obec v Bjelovaru 1918. – 1928., Vydáno nákladem Československé obce v Bjelovaru, Bjelovar, 1928.
Otto Sobotka, Čeští hudebníci a zpěváci v jugoslávských zemích, Přebled 11, Daruvar, 1981.
www.musicologica.cz/slovník (Český hudební slovník osob a institucí, Kabinet hudební lexikografie při Ústavu hudební vědy FF MU)

Czech Contributions to the Cultural Life of Bjelovar

Summary

Czechs are one of the ethnic groups that have been present in the life of the town since its foundation. Czech soldiers, officials, craftsmen, and musicians moved into Bjelovar.

The strongest trace Czechs left was in the music sphere, starting from father Hubert Diviš, a creator and organizer of the musical life in Bjelovar, Josef Mazánek, a conductor of the oldest singing society Dvojnice to Josef Bis and Emil Černý, two musicians whose compositions weren't explored so their entire work cannot be entirely valued. Dr. Josip Vrana, one of the distinguished Slavists, tried to maintain and to promote the Czech language. Today's presence of Czechs in the cultural life of Bjelovar is being observed mostly through the Czech cultural-artistic society Česká obec Bjelovar, established in the year 1920.

Keywords: Czech nationality in Croatia, Czech musicians in Croatia, musical life in Bjelovar, Josip Vrana, Kamilo Dočkal, cultural-artistic societies.

Autorica: Silvija Sitta
Gradski muzej Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 1
43 000 Bjelovar
silvija_sitta@hotmail.com

Glavno pročelje sinagoge u Bjelovaru, snimljeno prije adaptacije 1951. godine

BOŽIDAR ROGINA (1901.–1967.) – PIONIR PREHRAMBENE KEMIJE U HRVATSKOJ

Sažetak

Navedena su sjećanja nekolicine osoba koje su poznavale profesora Božidara Roginu. Zatim je kratko prikazan njegov život. Rodio se 1901. u Ivanskoj, kod Bjelovara, a umro 1967. u Zagrebu. Diplomirao je 1923. na Tehničkoj visokoj školi u Pragu, a doktorirao 1931. na Tehničkome fakultetu u Zagrebu. Službovao je u Higijenskome zavodu od 1925. do 1952., Poljoprivredno-šumarskome fakultetu od 1952. do 1959. te samostalnome Poljoprivrednome fakultetu od 1960. do 1967. Sudjelovao je u radu Povjerenstva koje je predložilo 1956. prvi ustroj Prehrambeno-tehnološkoga odjela, tada nazvanoga Kemijsko-prehrambeno-rudarski fakultet, koji je već 1957. preimenovan u Tehnološki fakultet.

Bavio se analitičkom prehrambenom kemijom i objavio je, osim stručnih radova i prikaza, ukupno devet znanstvenostručnih radova, i to po tri u časopisima *Arhiv za hemiju i farmaciju* i *Kemija u industriji* te po jedan u časopisima *Zeitschrift für Untersuchung der Lebensmittel*, *Farmaceutski glasnik* i *Analyst* (London). Samo je članak u *Analystu* o određivanju malih količina joda pisan na engleskome jeziku i taj se članak još jedini citira u literaturi, premda je objavljen 1953. Svi članci, osim jednoga, objavljeni su dok je Rogina bio na Higijenskome zavodu. Postavši profesorom na Poljoprivrednome odsjeku pa na fakultetu, posvećuje se predavanjima i pisanju skripata za studente, održavanju stručnih predavanja te suradnji s industrijom.

Predavao je na više škola i fakulteta. Predavao je kemiju, biokemiju, kemiju i tehnologiju živežnih namirnica te procesno prehrambeno inženjerstvo. Predavao je vrlo zanimljivo, na ispitima je bio vrlo korektan, a držao se svojih predavanja i skripata.

Ključne riječi: Božidar Rogina, nastavni rad, sjećanja, znanstveni rad, životopis.

1. Sjećanja na profesora Roginu

O profesoru Rogini prvi put sam čuo kada sam imao dvanaest godina od moga ujaka Milana Pavića, kojega smo mi djeca zvali Milanica. Tko bi rekao da ću nakon toliko godina pisati o profesoru Rogini! Milanica je pohađao Srednju medicinsku školu u Zagrebu od 1947. do 1951., na kojoj je profesor Rogina predavao *Opću kemiju i biokemiju*. Sjećam se da je govorio o njemu kao vrlo duhovitu čovjeku kojega đaci nisu uspijevali nadmudriti kada nisu bili spremni odgovarati. Tih su godina u toj školi bili i stariji đaci kojima su ratne okolnosti onemogućile školovanje, a takvima je pripadao i moj ujak. Profesor je Rogina pokazao veliko razumijevanje za te ljude i za njih je održavao i dodatna predavanja.

U toj je školi Milanica sreo Vladimiru Markulin, kojom se kasnije oženio, a svi smo ju zvali Vlada. Milanica je, nažalost, umro 1980. pa sam razgovarao s Vladom o profesoru Rogini. Premda je to bilo davno, ona se sjeća profesora Rogine kao nastavnika koji je zanimljivo i lijepo predavao, a ispitivao je vrlo korektno. Kasnije su Vlada i Milanica završili višu medicinsku školu, ali na njoj nije predavao profesor Rogina, njihovi su se putovi razilazili nakon srednje škole.

O profesoru Rogini na Šumarskome fakultetu razgovarao sam s profesorom Mladenom Stjepanom Figurićem, koji je u vrijeme našega razgovora ljeti 2006. bio po treći put dekan toga fakulteta. Slušao je predavanja profesora Rogine iz anorganske i organske kemije na prvoj godini studija 1962./63. Kazao mi je da su njegova predavanja bila zanimljiva, da je na ispitu bio korektan, ali je tražio potpuno poznavanje s razumijevanjem sadržaja skriptata koje je pripremio za studente. Također mi je nabavio podatke o profesoru Rogini iz *Imenika hrvatskih šumara, Hrvatskoga šumarskoga živopisnoga leksikona* i *Spomenice – Šumarska nastava u Hrvatskoj*.

O profesoru Rogini na Poljoprivrednome (danas Agronomskome) fakultetu razgovarao sam više puta s docentom dr. Milivojem Lozovinom, koji je surađivao s profesorom Roginom do njegove smrti. Od njega sam vrlo mnogo doznao o profesoru Rogini kao nastavniku i privatnoj osobi. On je dobro poznavao Roginu i privatno jer mu je Rogina bio vjenčani kum. Valja odmah naglasiti da ga profesor Rogina nije protežirao bez obzira na njihov privatni odnos. Kaže mi dr. Lozovina da je profesor Rogina bio dobar i pametan čovjek koji se korektno odnosio prema studentima. Preferirao je praksu pred teorijom pa je mnogo vremena proveo na terenskim ispitivanjima na kojima ga je često pratio dr. Lozovina. Profesor je Rogina surađivao gotovo sa svim tvornicama prehrambenih proizvoda u poslijeratnoj Hrvatskoj. Njegov je običaj pritom bio da se najprije ozbiljno prihvatilo rješavanje problema zbog kojega je bio pozvan. Nakon dovršenoga posla se opustio, ali nije pretjerano ni jeo ni pio.

Dr. Lozovina mi je ispričao kako je profesor Rogina bio ponosan na svoje prezime jer je to starohrvatsko prezime. Mislio sam da je to rijetko prezime, ali sam, npr., u

Profesor Božidar Rogina

Telefonskome imeniku grada Zagreba za 2001./02., koji mi je bio pri ruci, našao 103 osobe s prezimenom Rogina. Prezime *Rogina* pripada skupini hrvatskih (a i slovenskih) prezimena s korijenom riječi *rog*.

O profesoru Rogini razgovarao sam i s docenticom dr. Jelenom Manitašević koja je došla na Poljoprivredni fakultet godinu dana prije Roginine smrti. Opisala mi je profesora Roginu kao vrlo društvenoga, elokventnoga, kolegijalnoga i korektnoga, ali pomalo i ciničnoga čovjeka te su se kolege odnosile prema njemu s poštovanjem. Prema studentima je bio vrlo korektan, ali strog – nezalicama nije popuštao.

Za vrijeme studija na Kemijsko-tehnološkome odjelu (1956.–1960.) nekoliko puta sam susreo profesora Roginu i malo popričao s njime, najviše o tome kako su moja ujna i ujak njegovi bivši đaci. Sada mi je žao što tada nisam porazgovarao s njime o njegovu životu i radu jer sam u pripremi ovoga članka (i izlaganja) vrlo teško dolazio do točnih podataka o njemu zbog nepreciznih i uopćenih literaturnih izvora koji su mi bili dostupni. No, tada nisam znao da ću pola stoljeća kasnije pisati o hrvatskim kemičarima i povijesti hrvatske kemije.

Ključnu pomoć u sastavljanju ovoga eseja dali su mi njegova starija kćerka Hana, udana Slukan i njegov zet Vilim Slukan, koga poznajem još od studentskih dana. Oni

su mi posudili njegovu disertaciju, obiteljske fotografije i pretisak članka tiskanoga u časopisu *Zeitschrift für Untersuchung der Lebensmittel*, za koji nisam ni znao. Također sam od njih doznao mnogo detalja o obitelji profesora Rogine. U obitelji su ga zvali Darko.

Pomanjkanje pouzdanih tiskanih podataka o životu i djelu profesora Božidara Rogine potvrđuje da i on pripada plejadi onih hrvatskih kemičarki i kemičara koji su znatno pridonijeli razvoju hrvatske kemije, a koji su zaboravljeni jer su djelovali u onome nesretnom razdoblju od 1920. do 1950. kada je Hrvatska promijenila tri opresivna politička sustava. Nadam se da će ovaj esej, ma koliko bio nepotpun, vratiti iz zaborava profesora Roginu čiji znanstveni i stručni doprinosi označuju početak hrvatske prehrabene kemije.

Bez pomoći spomenutih osoba, a posebice Hane i Vilima Slukana, nikada ne bih mogao dovršiti ovaj esej o profesoru Božidaru Rogini. Zato sam svima njima zahvalan.

2. Životopis

Profesor Božidar Rogina rodio se 21. prosinca 1901. u Ivanskoj, kod Bjelovara. Nakon školovanja u Nadbiskupskoj gimnaziji na Šalati i Pomorskoj akademiji u Branau u Austriji maturirao je 1919. u Zagrebu. Odlazak u Pomorsku akademiju bio je dio obiteljske tradicije jer je njegov otac Julius u mladosti bio liječnik austrougarske mornarice. Možda bi ostvario karijeru u austrougarskoj mornarici da nije bilo I. svjetskoga rata i poraza sila osovine. Nakon velike mature Rogina se iste godine upisao na Kemičko-inženjerski odjel Tehničke visoke škole u Zagrebu (danas Fakultet kemijskoga inženjerstva i tehnologije). No, već sljedeće godine odlazi u Prag i upisuje na Kemijsko-tehnološki odjel Tehničke visoke škole, gdje je diplomirao 5. listopada 1923. godine. U Pragu se i oženio Čehinjom Ludmilom Dražilovom, koja se rodila 1903. u Vykani, a umrla 1993. u Zagrebu. Imali su dvije kćerke – Hanu (koja se rodila 1932. u Zagrebu) i Teu (koja se rodila 1938. i umrla 1991. u Zagrebu).

Zanimljiv je podatak da su još neki istaknuti hrvatski kemičari studirali tih godina na tom odjelu Tehničke visoke škole u Pragu: Rikard Podhorsky (1902.–1994.) koji je diplomirao 1925., Ivan Brihta (1903.–1960.) koji je diplomirao iste godine (1925.) te nešto kasnije i naš nobelovac Vladimir Prelog (1906.–1998.) koji je diplomirao 1928. godine.

Nakon što je diplomirao Rogina je kraće vrijeme radio u tvornici šećera u Čakovicama, u Češkoj, a nakon toga dobio je stipendiju Rockefellerove fundacije sa zadaćom da proučava kontrolu živežnih namirnica u Engleskoj, Danskoj,

Njemačkoj, Belgiji i Švicarskoj. On je tu zadaću lako ispunio jer nije imao problema sa stranim jezicima budući da je osim češkoga govorio njemački i engleski jezik.

Povratkom u Hrvatsku Rogina stupa u državnu službu 3. studenoga 1925. kao kemičar u Higijenskome zavodu. Doktorirao je 28. ožujka 1931. na Tehničkom fakultetu u Zagrebu s disertacijom *Citronska kiselina u mlijeku i njezino kvantitativno određivanje pomoću Denigèsove reakcije*. Disertaciju je predao na ocjenu 29. siječnja 1931., a u njoj se zahvaljuje za pomoć pri izradi Ivanu Mareku (1863.-1936.) i Vladimiru Njegovanu (1884.-1971.), profesorima Kemijsko-inženjerskoga odjela Tehničkoga fakulteta te tada asistentici na tom Odjelu, Vjeri Marjanović (1898.-1988.) koja je provjerila njegov postupak za kvantitativno određivanje citronske kiseline u mlijeku. Disertacija ima 62 stranice i 33 literaturne referencije.

Od trojice spomenutih praških đaka doktorirao je nešto ranije iste godine (29. siječnja) na tome fakultetu Podhorsky s disertacijom o koroziji metala. Brihta će zbog mnogih nepovoljnih okolnosti doktorirati na istome fakultetu mnogo kasnije (1958.) s disertacijom o termodinamici esterifikacije, a Prelog samo godinu dana nakon diplomiranja (1929.) na Tehničkoj visokoj školi u Pragu s disertacijom iz kemije glukoze.

Nakon doktorata Rogina je nastavio raditi u Higijenskome zavodu obnašajući dužnost šefa Odjela za kontrolu živežnih namirnica prije rata, za vrijeme rata i nakon rata do 5. studenoga 1952. godine.

Godine 1952. izabran je za izvanrednoga profesora (uskoro je izabran i za redovitoga profesora) na Poljoprivredno-šumarskome fakultetu u Zagrebu naslijedivši profesora Marka Mohačeka (1888.-1962.) koji je predavao predmete iz kemije od 1941. do 1952. Kratko vrijeme, između Mohačeka i Rogine, predavanja je održavao Ivo Opačić. Rogina je na tome fakultetu bio dekan (1953.-1954.), a zatim i godinu dana prodekan. Poljoprivredno-šumarski fakultet krajem 1959. transformira se u dva samostalna fakulteta – Šumarski fakultet i Poljoprivredni (kasnije mijenja naziv u Agronomski) fakultet. Rogina ostaje na Poljoprivrednome fakultetu kao redoviti profesor kemije i biokemije te predstojnik Zavoda za kemiju

Profesor Rogina bio je članom Povjerenstva koje je imalo zadaću da izradi prijedlog ustrojstva novouspostavljenoga Prehrambeno-tehnološkoga odjela. Naime, Republičko vijeće Sabora Narodne Republike Hrvatske donijelo je 28. travnja 1956. odluku o pretvorbi odjela Tehničkoga fakulteta u posebne fakultete. Tom je odlukom stvoren i Kemijsko-prehrambeno-rudarski fakultet s tri odjela: Kemijsko-tehnološkim, Prehrambeno-tehnološkim i Rudarskim odjelom. Nakon te odluke Savjet Zagrebačkoga sveučilišta na svojoj sjednici 5. lipnja 1956. imenuje Povjerenstvo za provedbu te odluke. Članovi Povjerenstva bili su profesor Rogina, dipl. ing. Alfred Jaeger (predsjednik Povjerenstva), profesor Matija Krajčinović,

profesor Božidar Vajić i dipl. ing. Marijan Laćan. Povjerenstvo je 8. kolovoza 1956. podnijelo izvješće Savjetu Sveučilišta i predložilo da Prehrambeno-tehnološki odjel ima tri smjera: prehrambeno-tehnološki, biotehnološki i tehnološko-analitički. Taj je prijedlog prihvaćen te je Fakultet započeo s predavanjima školske godine 1956./57. Studij je imao sljedeću shemu: svi studenti slušaju iste predmete prve dvije godine, a na trećoj dolazi do račvanja u tri smjera: tehnološki, biološki i analitički. Profesor je Rogina predavao na sva tri smjera, a bio je i prvi pročelnik Laboratorija za procesno-prehrambeno inženjerstvo.

Profesor Rogina predlagao je da Prehrambeno-tehnološki odjel postane dio Poljoprivrednoga fakulteta jer je smatrao da na jednome mjestu treba biti studij proizvodnje i prerade prehrambenih proizvoda. No, na drugoj je strani bio tada politički jak čovjek – Laćan te je Prehrambeno-tehnološki odjel postao dio Kemijsko-prehrambeno-rudarskoga fakulteta odnosno Tehnološkoga fakulteta. Danas je biotehnologija jedna od najpropulzivnijih tehnologija i sasvim je u redu da postoji kao samostalni fakultet.

3. Znanstveni rad

Profesor je Rogina bio pionir prehrambene kemije u Hrvatskoj. Sudeći po njegovim radovima, bavio se najviše analitičkom kemijom prehrambenih proizvoda. Ovdje navodim sve njegove znanstvenostručne radove do kojih sam uspio doći, a nije ih bilo jednostavno pronaći. Teškoća je pri pronalaženju njegovih radova nepotpuna bibliografija. Objavio je devet znanstvenostručnih radova, i to po tri u *Arhivu za hemiju i farmaciju* i *Kemiji u industriji* te po jedan u glasilu Saveza njemačkih prehrambenih kemičara *Zeitschrift für Untersuchung der Lebensmittel, Pharmaceutiskome glasniku* i *Analystu* iz Londona, a sve ću ih analizirati u tekstu koji slijedi. Napominjem da mi je u traganju za Rogininim radovima u *Kemiji i industriji* pomogao sadašnji glavni urednik toga časopisa dr. Danko Škare i privremena tajnica Uredništva dipl. biologinja Ana Fistončić. Dr. Škare poznao je profesora Roginu jer je, dok je radio magistarski rad kod profesora Marijana Laćana (1919.–1981.), Rogina često svraćao k profesoru Laćanu.

Roginin najraniji tiskani rad je *O vinu direktne loze* (*Arhiv za hemiju i farmaciju* **3**, (1928) 142-145). Naziv časopisa *Arhiv za hemiju i farmaciju* ne smije nas iznenaditi jer je to doba urednikovanja profesora Vladimira Njegovana (1884.–1971.) koji je bio pristaša ideje o jednoj državi, jednome narodu i jednome jeziku. (Kako to smiješno izgleda s perspektive 2006.!). Časopis je u skladu s takvim nakaradnim idejama tiskalo *Jugoslovensko hemijsko društvo* (koje 1939. konačno dobiva hrvatsko ime *Hrvatsko kemijsko društvo*). Taj je naš časopis za kemiju još nekoliko puta mijenjao ime dok se nije ustalio pod nazivom *Croatica Chemica Acta*. Rogina je svoj članak pisao

nekom čudnom mješavinom hrvatskoga i srpskoga jezika jer su se tada članci na takvom jeziku tiskali u *Arhivu*. Sažetak je bio na francuskome jeziku (u to je doba engleski jezik još bio daleko od današnje dominacije u znanosti).

Rogina je u tome članku objavio analize vina direktne (necijepljene) loze (u narodu je to vino poznato kao *direktor*) iz okolice Virovitice, Donje Lendave, Prkovaca, Retkovaca, Mraclina i Čiče. Budući da takva vina izazivaju mučninu, glavobolju, povraćanje (a to zna svatko tko je ikada popio nekoliko čaša *direktora*), Rogina je odlučio istražiti jesu li metilni alkohol i cijanovodična kiselina odgovorni za takvo neobično djelovanje tih vina na ljudski organizam. U literaturi su bili o tome vrlo proturječni rezultati. On je ustanovio da u *direktnim* vinima koje je analizirao nema cijanovodične kiseline, a da je količina metilnoga alkohola vrlo mala (0,012% - 0,018%) da bi bila jedini uzrok toksičnosti *direktnoga* vina. Nije ustanovio koji to još spojevi u *direktnome* vinu utječu na njegovu toksičnost. Također je ustanovio da su sva analizirana vina bila vrlo kisela (pH 2.92 – 3.22). Pokazalo se poslije da je formadeldehid, koji je metabolit metilnoga alkohola, uzrok zdravstvenih problema koje izaziva *direktno* vino.

Sljedeći mu je članak bio *Kvantitativno određivanje citronske kiseline u mleku (Arhiv za hemiju i farmaciju 6 (1932) 119-137)*. Taj se članak temeljio na njegovoj doktorskoj disertaciji, a opet je pisan onom čudnom mješavinom hrvatskoga i srpskoga jezika. U članku je opisao različite metode određivanja citronske kiseline, a detaljno Denigèsovu metodu (nju je primjenjivao i u već spomenutom radu) koju je uporabio za kvantitativno određivanje citronske kiseline u mlijeku. Denigèsova metoda temelji se na svojstvima oksidacijskoga produkta citronske kiseline – acetondikarbonske kiseline. Naveo je ranija određivanja citronske kiseline u kravljem, kozjem i kobiljem mlijeku te u mlijeku žene (nije se slagao s nazivom *majčino mlijeko* jer dojilja ne mora nužno biti djetetova majka). Njegov je izvorni doprinos bio u tome što je kvantificirao Denigèsovu kvalitativnu metodu. Detaljno je opisao svoj postupak i tablično prikazao rezultate. Uporabljivao je uvijek svježije kravlje mlijeko. Ni taj članak nije popraćen literaturnim referencijama premda se navode mnogi autori i njihovi rezultati. Članak završava sažetkom na njemačkom jeziku koji je u to vrijeme bio jezik znanosti.

Zadnji članak objavljen u *Arhivu* bio je *Granični brojevi za količinu masti u mlijeku okolice grada Zagreba (Arhiv za hemiju i farmaciju 8 (1934) 108-110)*. Njegovan prestaje biti 1933. urednikom *Arhiva*. Novi urednik postaje profesor Franjo Hanaman (1878.-1941.), a časopis ima, kao i prije, nehrvatski naziv do uspostave Banovine Hrvatske 1939., nakon političkoga sporazuma Cvetković–Maček. Tada se već pojavljuju članci na hrvatskome jeziku pa je i taj zadnji Roginin članak gotovo pisan hrvatskim jezikom. Kažem – gotovo jer premda je pisao *mlijeko*, a ne *mleko*, još uvijek *kemiju* piše *hemija*. U članku je pokazao kako količina masti u svježem kravljem mlijeku iz

okolice Zagreba znatno varira. U Higijenskome zavodu proveli su analizu na 379 uzoraka od pola litre mlijeka iz osam sela zagrebačke okolice. Ustanovljeno je da je prosječna količina mliječne masti 3,87% i da su granični brojevi od 2,94% do 4,80%. Rogina predlaže da bi trebalo ugraditi u zakon minimalnu vrijednost mliječne masti koju mora sadržavati svako mlijeko. I taj članak nije popraćen referencijama, a sažetak je na engleskome jeziku.

Četvrti je članak Rogina objavio na njemačkom jeziku pod naslovom *Verhalten der Citronensäure in gekochter Milch (Zeitschrift für Untersuchung der Lebensmittel 69 (1935) 337-340.)*. U njemu govori o određivanju citronske kiseline u kuhanome mlijeku. Određivao je količinu citronske kiseline u svježem mlijeku, u mlijeku kuhanom 15 minuta i kipućem mlijeku. Pokazao je da količina citronske kiseline ostaje približno ista bez obzira na kuhanje mlijeka. Članak nema sažetka i svega jednu referenciju – njegov članak, koji je ovdje naveden kao njegov drugi tiskani rad u *Arhivu za hemiju i farmaciju*.

Nakon ta četiri tiskana rada Rogina je tek nakon rata ponovno započeo objavljivati. U onome teškome predratnome i ratnom vremenu, od 1936. do 1945. nije bio moguć ozbiljan znanstveni rad jer su drugi problemi zaokupljali ljude. Nakon rata svoj prvi znanstveni članak objavio je u *Farmaceutskome glasniku* s Ivanom Markovčićem pod naslovom *Uspoređivanje triju brzih metoda za određivanje kalorične vrijednosti hrane sa spaljivanjem u kalorimetrijskoj bombi (Farmaceutski glasnik 8 (1952) 191-194)*. Autori su primijenili sljedeće tri metode: jodometrijsku metodu (koja se temelji na oksidaciji hrane kalijevim jodatom), skraćenu klasičnu metodu (koja se temelji na određivanju masti i suhe tvari, sušenjem na 105°C, u hrani te računskim određivanjem bjelančevina s ugljikohidratima) i jednostavnu metodu prema Ljubiši Grliću (1921.–1993.; svjetski poznati ekspert za opojne droge i dugogodišnji uspješni glavni urednik časopisa *Acta Pharmaceutica Jugoslavica* koji raspadom bivše Jugoslavije dobiva skraćeno ime *Acta Pharmaceutica*). Ispitali su tridesetak obroka iz zagrebačkih restorana i seljačkih kuhinja iz Ruda, kod Samobora. Zbog tehničkih razloga svaki je uzorak imao 25 g umjesto uobičajenih 100 g. Pokazalo se da se rezultati jodometrijske metode razlikuju od -36% do +26%, skraćene klasične metode od -10% do +6%, a Grličeve metode od -24% do +7% od kalorimetrijske metode. Npr., tri spomenute metode daju sljedeću kaloričnu vrijednost obroka koji se sastojao od špinata, riže, mljevenoga mesa i kolača: 562, 530, 586, dok je vrijednost dobivena kalorimetrijskom metodom niža: 503 kcal. Članak je popraćen sažetkom na engleskome jeziku.

Nakon već spomenutoga rada Rogina objavljuje sa suradnicima tri rada u *Kemiji u industriji*, a prva su dva u suradnji s Brankom Briskim: *Uloga razdjelne filter-papirne kromatografije i ninhidrinske reakcije kod odjeljivanja i kvantitativno određivanje slobodnih aminokiselina (Kemija u industriji 2 (1953.) 325-327)* i *Određivanje malih količina aminokiselina ninhidrinskom, metodom (Kemija u industriji 3 (1954) 253-256.)*.

Prvi članak je kritički prikaz analitičke mikrometode koja se upotrebljava za kvantitativno određivanje aminokiselina. Ta je metoda kombinacija razdjelne filter-papirne kromatografije i specifične ninhidrinske reakcije. Razdjelnu kromatografiju razvili su Englezi Archer John Porter Martin (1910. - 2002.) i Richard Laurence Milington Synge (1914. - 1994.) i za taj su svoj rad podijelili 1952. godine Nobelovu nagradu za kemiju. Ninhidrinskom reakcijom naziva se pojava ljubičasto obojena spoja koji nastaje kad se neka aminokiselina veže s ninhidrinom (triketohidrindenhidratom) $C_9H_6O_4$. Članak je popraćen sažetcima na engleskome, francuskome i njemačkome jeziku.

U drugom su članku Rogina i Briski opisali modificiranu ninhidrinsku metodu za kvantitativno određivanje malih količina slobodnih aminokiselina u smjesama nakon njihova odjeljivanja razdjelnom filter-papirnom kromatografijom i prikazali svoj rad. Naglasili su da točnost te metode ovisi o preciznome ispunjavanju svih uvjeta za dobro kromatografsko odjeljivanje aminokiselina na filter-papiru, a zatim o ispravnome izvođenju ninhidrinske reakcije. Opisali su detaljno sve uvjete za ispravno primjenjivanje modificirane ninhidrinske metode. Modifikacija ninhidrinske metode sastoji se u tome što su autori ustanovili da je dovoljna koncentracija od 1% ninhidrina u bezvodnom mediju da se osigura potreban višak ninhidrina na filter-papiru te da je uvjet za pravilno odvijanje ninhidrinske reakcije na filter-papirnome kromatogramu održavanje stalnoga pH u kiselom mediju (npr., u njihovim eksperimentima pH nije nikada prelazio vrijednost od 4,9). I taj je članak, kao i prethodni, popraćen sažetcima na trima jezicima.

Treći i posljednji Roginin članak u *Kemiji u industriji* s koautorima Ivom Milostićem i Giorgiom Garbinom je *Proizvodnja agara iz naših crvenih algi (Rhodophyta) (Kemija u industriji 23 (1964) 175-181)*. Agar je ekstrakt proizveden iz različitih crvenih algi (ima ih oko 50 vrsta), netopljiv u hladnoj, a topljiv u vrućoj vodi, čija 1%-tna otopina daje čvrst gel. Najvažnije svojstvo gela je njegova čvrstoća. Agar je neophodan materijal u mikrobiološkim laboratorijima kao sredstvo za krute bakteriološke podloge, a primjenjuje se i u prehrambenoj i farmaceutskoj industriji. Najveći su proizvođači agara Japan i SAD pa su autori opisali japanski i američki način proizvodnje agara. Autori su opisali kemijska i fizikalna svojstva agara i zahtjeve koji se postavljaju za komercijalni agar. Nakon toga su detaljno opisali svoja istraživanja. Kao sirovinu su upotrebljavali domaću crvenu algu *Gelidium capillaceum* koju su uz pomoć Instituta za biologiju mora u Rovinju (danas Zavod za istraživanje mora u sastavu Instituta "Ruđer Bošković") skupili u rovinjskoj luci. Agar koji su proizveli kemijski je potpuno odgovarao zahtjevima farmakopeje onodobne Jugoslavije. Da bi ustanovili vrijednost proizvedenoga agara za pripremu podloga, obavljani su bakteriološki pokusi s nizom mikroorganizama. Paralelno su proveli isti postupak na uvoznim agarima. Pokazalo se da se rezultati postignuti s domaćim i uvoznim

agarima ne razlikuju. Autori su na kraju svoga članka zaključili da domaći agar po svojem kemijskome sastavu i uporabnoj vrijednosti ne zaostaje za uvoznim agarom. Članak nije popraćen sažetcima na stranim jezicima. Svi su ti poslijeratni članci, za razliku od prijeratnih (osim jednoga), popraćeni literaturnim referencijama.

Kao što je već napomenuto, Rogina je prije rata sve svoje članke pisao na čudnoj mješavini hrvatskoga i srpskoga jezika, ali je nakon rata pisao na hrvatskome jeziku. Ti članci uglavnom zbog jezika nisu bili zamijećeni u međunarodnim znanstvenim krugovima (a i njemački poslije rata nestaje iz znanstvene literature). Jedini članak koji je priredio na engleskome jeziku u suradnji s Milanom Dubravčićem *Micro-determination of Iodides by Arresting the Catalytic Reduction of Cerium Ions (Analyst 78 (1953) 594-599)* još se uvijek citira i ima 35 citata (taj sam podatak 24. kolovoza 2006. našao u bazi podataka koje sadrži *Science Citation Index (SCI)*, a tiska ga *Institute of Scientific Information* iz Philadelphije (SAD). Pritom ne smijemo zaboraviti da je članak tiskan 1953., a SCI baza započinje tek od 1975. To mu je najvjerojatnije i najvrjedniji znanstveni rad.

U tome su članku Rogina i Dubravčić predložili poboljšanu analitičku metodu za određivanje vrlo malih količina (od 0,01 do 1,00 μg) joda u obliku jodida. Metoda se temelji na katalitičkom učinku jodida na redukciju cerijeva sulfata s arsenovom kiselinom u otopini sumporne kiseline. Odvijanje redukcije prati nestajanje žute boje otopine cerijevih iona. Prvi autori koji su studirali tu reakciju bili su E.B. Sandell i I.M. Kolthoff (*Chronometric Catalytic Method for the Determination of Micro Quantities of Iodine, Journal of the American Chemical Society 56 (1934) 1426*; *Micro Determination of Iodine by a Catalytic Method, Microchimica Acta 1 (1937) 9-25*). Oni su ustanovili da je brzina redukcije gotovo proporcionalna koncentraciji jodida i stoga su oni tu reakciju primjenjivali za određivanje malih količina jodida. Uvjeti pod kojima se reakcija odvijala (koncentracija reagensa, kiselost, temperatura) bili su fiksirani, a jodidi su određivani mjerenjem vremena koje je potrebno da nestane žuta boja otopine. Drugi autor, A.L. Chaney (*Instrumental Improvements for Microdetermination of Protein-Bound Iodine in Blood, Analytical Chemistry 22 (1950) 939-942*) poboljšao je metodu tako da je mjerio koncentraciju nereduciranih cerijevih iona nakon određenoga vremena umjesto da se čeka potpun nestanak žute boje otopine. Međutim, Chaneyeva metoda nije bila potpuno pouzdana zbog tehničkih poteškoća – katalitička se reakcija odvijala u strogo kontroliranim uvjetima u termostatu, dok se koncentracija preostalih cerijevih iona mjerila u fotometru. Teškoće su bile povezane s nemogućnosti trenutnoga mjerenja koncentracije cerijevih atoma jer se pri prijenosu uzorka od termostata u fotometar reakcija i dalje odvijala, a dolazilo je i do promjene temperature.

Rogina i Dubravčić poboljšali su Chaneyevu metodu tako da su nakon određenoga vremena zaustavili tijek reakcije dodatkom dvovalentnoga iona željeza

(fero-iona). Dodatkom viška fero-iona cerijevi se ioni smjesta reduciraju, a količina nastalih trovalentnih iona željeza (feri-ioni) odgovara količini onih cerijevih iona koji su bili prisutni prije nego je zaustavljena katalitička reakcija. Količina feri-ioni proporcionalna je intenzitetu crvene boje koja nastane dodatkom otopine tiocijanata. Intenzitet crvene boje obrnuto je proporcionalan koncentraciji jodida i određuje se fotometrijski. Količina jodida dobije se na temelju prije priređene kalibracijske krivulje.

U svima već navedenim člancima, osim u članku koji je objavio 1964. s Milostićem i Grbinom, Roginina je adresa Higijenski zavod u Zagrebu. Odlaskom iz Higijenskoga zavoda prestao se baviti znanstvenim radom jer je imao vrlo mnogo studenata, a nije imao ni sredstava, ni mogućnosti pa se bavio predavanjima, pisanjem skripata za studente, ekspertizama, stručnim predavanjima iz prehrabene kemije. Surađivao je s prehrabenom industrijom i bavio se terenskim radom.

4. Nastavni rad

Profesor je Rogina predavao na više zagrebačkih škola i fakulteta. Predavao je *Opću kemiju i biokemiju* te *Tehnologiju živežnih namirnica* na Srednjoj medicinskoj školu i *Higijenu prehrane* na Školi narodnoga zdravlja, koja je kasnije nazvana Škola narodnoga zdravlja "Andrija Štampar", prema imenu svoga utemeljitelja, akademika Andrije Štampara (1888.-1958.). Predavao je mnogo godina *Kemiju sirovina* radnicima u konditorskoj industriji koji su pohađali Majstorsku konditorsku školu. Mnogi od njegovih đaka postali su poslovođe u konditorskoj industriji. Kada je krajem 1952. prešao na Poljoprivredno-šumarski fakultet, njegova je predavanja preuzeo Lozovina.

Od 1931. do 1942. održavao je za studente Farmaceutskoga odjela Filozofskoga fakulteta (koji postaje Farmaceutski fakultet krajem 1942. i ponovno 1945., jer jugoslavenske vlasti nisu priznale dokumente iz Nezavisne Države Hrvatske) teorijsku i praktičnu nastavu iz kolegija *Ispitivanje živežnih namirnica* na Higijenskome zavodu, a taj će kolegij prerasti u predavanja iz *Bromatologije* (znanost o živežnim namirnicama, njihovu kemijskome sastavu, priređivanju i konzerviranju te kaloričnoj, vitaminskoj i sličnoj vrijednosti) od školske godine 1945./46., a prvi je nastavnik bio profesor Božidar Vajić (1897.-1984.). Naime, tek je 1930. donesen Zakon o nadzoru nad živežnim namirnicama pa je trebalo osposobiti stručni kadar za taj nadzor. Zadaća da to ostvari pripala je profesoru Rogini i on ju je uspješno ispunjavao više od jednoga desetljeća.

Na Prehrabeno-tehnološkome odjelu predavao je od 1956. do 1964. *Opću tehnologiju živežnih namirnica*. Prehrabeno-tehnološki odjel pripadao je Kemijsko-prehrabeno-rudarskom fakultetu koji se tako naziva samo godinu dana (školske

godine 1956./57.), a zatim mijenja naziv u Tehnološki fakultet i taj naziv ima do 1991. godine. Kemijsko-tehnološki odjel postaje 1991. samostalni fakultet pod nazivom Fakultet kemijskoga inženjerstva i tehnologije, a Prehrambeno-tehnološki odjel se već 1979. odvojio od Tehnološkoga fakulteta kao samostalni Prehrambeno-biotehnološki fakultet.

Studentima prve godine Šumarsko-gospodarskoga odsjeka i Drvno-industrijskoga odsjeka Poljoprivredno-šumarskoga fakulteta te kasnije (od 1. siječnja 1960.) samostalnoga Šumarskoga fakulteta Rogina je predavao *Kemiju*. Predavanja su obuhvaćala opću kemiju, anorgansku kemiju, analitičku kemiju, organsku kemiju i kemiju prirodnih spojeva. Za svoj je predmet priredio u suradnji s Lozovinom troja skripta temeljena na građivu s predavanja: *Anorganska kemija*, *Analitička kemija* i *Organska kemija*. Skripta iz organske kemije kasnije su tiskana kao *Udžbenik iz organske kemije za studente Poljoprivrednoga i Šumarskoga fakulteta* (1966., str. 253).

Studentima Poljoprivrednoga odjela Poljoprivredno-šumarskoga fakulteta te kasnije (od 1960.) samostalnoga Poljoprivrednoga fakulteta profesor je Rogina predavao *Kemiju* i *Biokemiju*. Studenti su učili iz spomenutih skriptata, a predavanja iz biokemije podupro je skriptama koja je priredio također u suradnji s Lozovinom. Ta su skripta bila temelj udžbenika *Biokemija* koji je tiskan 1968., nakon njegove smrti, s koautorima Dragutinom Horgasom (1921.–1984; naslijedio je Roginu na mjestu predstojnika Zavoda), Milivojem Lozovinom i Jelenom Manitašević. Rogina je poslao rukopis knjige na recenziju profesorici Marijani Fišer–Herman (1897.–1994.) koja je bila osnivateljica i prva predstojnica Zavoda za kliničku kemiju Farmaceutskoga fakulteta, koji je poslije (1962.) nazvan Zavod za medicinsku biokemiju. Kada su stigle njene primjedbe, Rogina je već umro pa su njegovi suradnici rukopis revidirali i objavili.

5. Zaključak

Profesor je Rogina djelovao u hrvatskoj kemiji od tridesetih do šezdesetih godina prošloga stoljeća. Diplomirao je u Pragu, a doktorirao u Zagrebu. Djelovao je u Higijenskome zavodu u Zagrebu i Poljoprivredno-šumarskome te samostalnom Poljoprivrednome fakultetu. Predavao je na Srednjoj medicinskoj školi, Školi narodnoga zdravlja, Majstorskoj konditorskoj školi, Farmaceutskome fakultetu, Tehnološkome fakultetu, Poljoprivredno-šumarskome fakultetu i na samostalnim Poljoprivrednome fakultetu i Šumarskome fakultetu. Bio je u Povjerenstvu koje je predložilo prvi ustroj Prehrambeno-biotehnološkoga fakulteta. Napisao je više skriptata za studente poljoprivrede i šumarstva te knjigu iz biokemije koja je tiskana nakon njegove smrti.

Nije bio produktivan znanstvenik, ali je radio u vremenu nesklonom znanosti. No, ono što je ostavio vrlo je značajno za povijest hrvatske kemije, a pogotovo za povijest hrvatske prehrambene kemije, gdje su njegovi doprinosi pionirski. Ipak je pao u zaborav (jer mi smo takav narod da lako zaboravljamo svoje vrijedne ljude). Ovaj je članak prvi pokušaj da se 40 godina nakon njegove smrti nešto kaže o životu i djelu profesora Božidara Rogine.

Literatura

- Lj. Duić, D. Turkalj (urednice), *Kemijsko-tehnološki studij 1919.-1989.*, Tehnološki fakultet, Zagreb, 1989.
- H. Iveković (urednik), *Spomenica Farmaceutskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1882.-1957.*, Farmaceutski fakultet, Zagreb, 1958.
- Z. Kniewald (urednik), *50 godina studija prehrambene tehnologije, biotehnologije i nutricionizma 1956.-2006.*, Prehrambeno-biotehnološki fakultet, Zagreb, 2006.
- Z. Kovačević, S. Hrustić (priređivači), *Leksikon nobelovaca 1901.-2002.*, Nart trgovina d.o.o, Zagreb, 2003.
- B. Ljuljka (urednik), *Sveučilišna šumarska nastava u Hrvatskoj 1898.-1998. III. Pola stoljeća drvo-tehnološke nastave*, Šumarski fakultet, Zagreb, 1998.
- S. Matic (urednik), *Sveučilišna šumarska nastava u Hrvatskoj 1898.-1998. II. Sto godina šumarske nastave u Hrvatskoj*, Šumarski fakultet, Zagreb, 1998.
- T. Premrl (urednik), *Tehnički fakulteti 1919.-1994.*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1994.
- N. Rapajić (urednik), *Spomenica Poljoprivrednoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1959./1960.-1969./1970.*, Poljoprivredni fakultet, Zagreb, 1970.
- P. Šimunović, *Naša prezimena*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1985.
- P. Šimunović, *Hrvatska prezimena*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- N. Trinajstić, *Hrvatski časopis za kemiju Croatica Chemica Acta, Sveučilišni vjesnik 44 (1998) 89-92.*
- N. Trinajstić, *100 hrvatskih kemičara*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- A. Vujić (urednik), *Hrvatski leksikon*, Naklada Leksikon d.d., Zagreb, 1997., II. svezak.
- S. Zrnčević (urednica), *Fakultet kemijskoga inženjerstva i tehnologije Sveučilišta u Zagrebu 1919.-1999.*, Fakultet kemijskoga inženjerstva i tehnologije, Zagreb, 1999.

Božidar Rogina (1901-1967) – The Pioneer of Food Chemistry in Croatia

Summary

Here are mentioned some of the memories from the people who knew Professor Božidar Rogina. Then there is a short portrait of his life. He was born in 1901, in Ivanska, near Bjelovar, and died in 1967, in Zagreb. He graduated in 1923, from the Technical academy in Prague, and got his doctorate in 1931, from the Technical Faculty in Zagreb. He worked in the Sanitary Institute from 1925 to 1952, and the Faculty of Agriculture and Forestry from 1952 to 1959 and the independent Faculty of Agriculture from 1960 to 1967. Professor Rogina took part in the work of the Committee that in 1956 suggested the first organisation of the department for Food and Technology, at that time called The Faculty of Chemistry, Food, and Mining, but was renamed in 1957 to the Technological Faculty.

He was engaged in analytical food chemistry and had published, apart from his professional works, and presentations, in total nine scientific professional works, three in the magazines *Archive for Chemistry, and Pharmacy* and *Chemistry in Industry*, and one in the magazine *Zeitschrift für Untersuchung der Lebensmittel, Pharmaceutical Herald, and Analyst* (London). Only the *Analyst* article about determining the small quantities of iodine was written in the English language and this article is the only one still quoted in literature, even though it was published in 1953. All articles, apart from one, were published while Rogina was still working in the Sanitary Institute. When he became a Professor at the Agricultural department, and at the Faculty, he was dedicated to lectures, to writing course material for students, to doing professional lectures and to cooperation with the industry.

He taught at many schools and faculties. He taught chemistry, biochemistry, chemistry and technology of viands and the process of food engineering. His lectures were very interesting, he was very fair at his exams, and always held to his lectures and course material.

Keywords: Božidar Rogina, teaching work, memories, scientific work, biography.

Autor: Akademik Nenad Trinajstić
Institut "Ruđer Bišković" i
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zrinski trg 11
10 000 Zagreb
trina@irb.hr

KEMIJSKI RAD GUSTAVA FLEISCHERA

Sažetak

Gustav Fleischer (1856.–1913.) imao je veoma važnu ulogu u razvitku hrvatske kemije u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Bio je profesor kemije, a potom i ravnatelj bjelovarske Realne gimnazije. Napisao je više radova iz kemije i pedagogije, a preveo je i dva udžbenika s njemačkoga na hrvatski jezik. Njegova najznačajnija rasprava iz pedagogije *O naučanju* (1880.) prijevod je Ostwaldove *Upute u kemiju* (1912.). U njemu je prvi put u hrvatsku kemijsku literaturu uveo anionsku nomenklaturu kiselina. Fleischer je napisao i vrlo važnu raspravu iz povijesti kemije pod naslovom *Nešto o alkimiji* (1888.). Riječ je o prvom tekstu iz povijesti kemije na hrvatskome jeziku pa Fleischera možemo nazvati i prvim hrvatskim povjesničarem kemije. U toj je raspravi, pored motrišta svjetski poznatih povjesničara kemije svoga doba, prikazao i svoja izvorna motrišta.

Ključne riječi: anionska nomenklatura kiselina, Gustav Fleischer, kemija, pedagogija.

Uvod

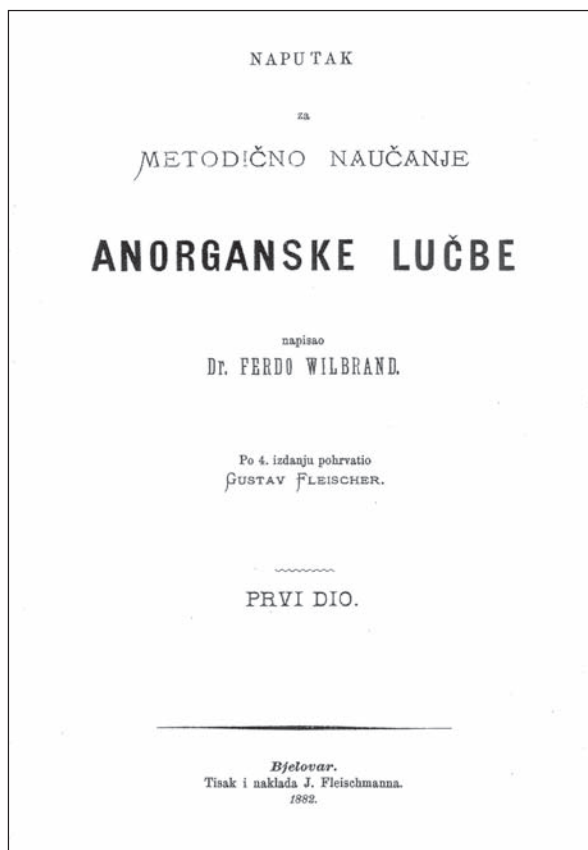
Gustav Fleischer (Bjelovar, 1856. – Bjelovar, 1913.) bio je prije svega kemičar, a potom pedagog i kulturni djelatnik. Osnovno i srednjoškolsko obrazovanje stekao je u Zagrebu, a studij kemije pohađao i završio na Visokoj tehničkoj školi u Grazu (1879.). Nakon povratka u Bjelovar bio je profesor kemije, a od 1893. do smrti, punih dvadeset godina, obnašao je dužnost ravnatelja bjelovarske Realne gimnazije. Bio je i sudski kemičar. Isticao se i u izdavačkoj djelatnosti. God. 1884. pokrenuo je list *Tumač* namijenjen učiteljima pučkih i srednjih škola, a nakon osnivanja *Tjednika bjelovarsko-križevačkog* (1890.) bio je sedamnaest godina njegov urednik i uvodničar. Sudjelovao je i u osnivanju ženske stručne škole u Bjelovaru (1894.) te u izradbi njezina statuta. Tako je u Bjelovaru započelo uvođenje školovanja djevojčica u Hrvatskoj. Osim toga, bio je i predsjednik Društva za podupiranje siromašnih učenika Realne gimnazije u Bjelovaru, gdje se isticao dobrotvornim radom. Stoga je nakon njegove smrti (1913.) osnovana i Zaklada Gustav Fleischer koja je pripojena tom društvu. Fleischer je bio i povjerenik Hrvatskoga arheološkog društva. Bavio se istraživanjem starina u

Podravini pa ga je 1911. vlada imenovala konzervatorom Zemaljskog povjerenstva za očuvanje povijesnih i umjetničkih starina u Hrvatskoj i Slavoniji [1].

Fleischer je napisao više radova iz pedagogije, kemije i povijesti kemije te mnoge publicističke priloge. Uz pomoć i suradnju tridesetak ljekarnika iz Hrvatske te Bosne i Hercegovine sastavio je *Rječnik narodnih imena ljekarija* (Bjelovar, 1893.). Time je znatno pridonio razvitku hrvatskoga ljekarničkog nazivoslovlja.

Fleischerov je glavni znanstveni i stručni doprinos na području kemije, hrvatske kemijske terminologije i povijesti kemije. Za potrebe nastave u realnim gimnazijama i učilištima preveo je s njemačkoga na hrvatski jezik dva udžbenika iz kemije: *Naputak za metodičko naučavanje anorganske lučbe* Ferde Wilbranda (Bjelovar, 1882.) i *Uputu u kemiju* poznatoga nobelovca Wilhelma Ostwalda (Bjelovar, 1912.).

Osobito je važan taj posljednji Fleischerov prijevod koji je nastao svega osam godina nakon prvoga njemačkog izdanja. Njime je Fleischer dao važan doprinos tvorbi hrvatskoga kemijskog nazivlja i postao preteča hrvatske anionske nomenklature kiselina. Nju je u njemačkoj inačici zamislio Ostwald, a hrvatskome jeziku prilagodio Fleischer [2].

Slika 1. Naslovnica prevedenog udžbenika kemije (Bjelovar, 1882.)

Veoma je važan i Fleischеров rad iz povijesti kemije. On je u *Izvjješću kraljevske male realne gimnazije u Bjelovaru* za šk. god.1887./88. objavio svoju raspravu pod naslovom *Nešto o alkimiji*. Tiskana je na dvadeset jednoj stranici, u devet poglavlja. Riječ je o prvoj raspravi s temom iz povijesti alkemije na hrvatskome jeziku. To je također jedna od prvih rasprava iz povijesti znanosti i kulturne povijesti uopće u hrvatskoj znanstvenoj literaturi 19. stoljeća [3].

Fleischerov prevoditeljski rad i doprinos hrvatskoj kemijskoj nomenklaturi

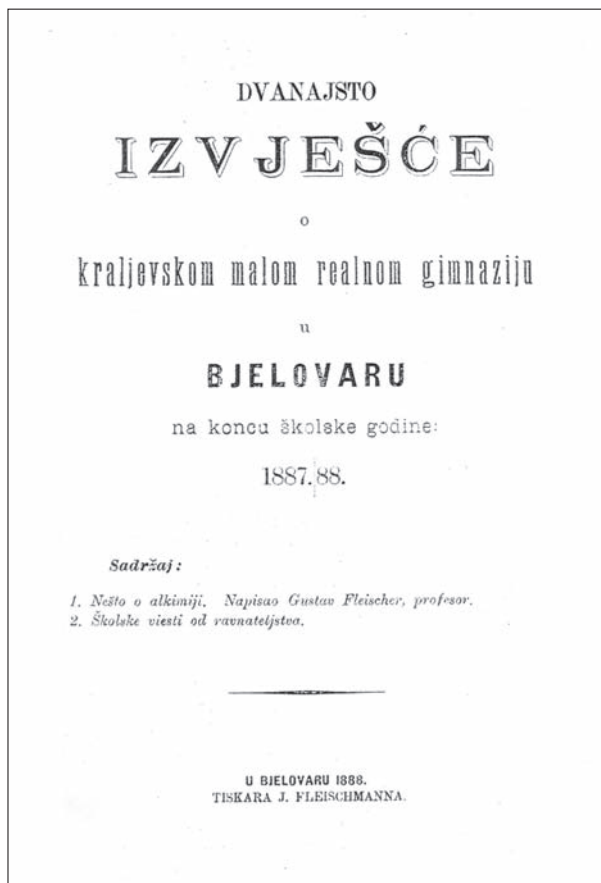
Od sredine 19. stoljeća kemija i prirodne znanosti opširnije se podučavaju u realkama (četverogodišnje srednje škole) i realnim gimnazijama (osmogodišnje srednje škole). Otvaranje realki u Hrvatskoj započelo je proširivanjem *Oberschule* u Vojnoj krajini pa je prva među njima utemeljena 1851. u Karlovcu kao nesamostalna mala realka. Ubrzo su otvorene realke i izvan Vojne krajine. Tako je već 1853. realka otvorena u Varaždinu, 1854. u Zagrebu i Rijeci, a potom i u drugim hrvatskim gradovima. Premda su reformom školstva iz 1870. godine gimnazije i realke postale „usporedni zavodi“, realke su zadržale opširniji program poduke iz kemije i prirodoslovlja [4].

Realka je u Bjelovaru utemeljena 1863., a tzv. Realni gimnazij u Bjelovaru osnovan je 1876. godine. Prvi profesor kemije bio je Milan Rogulja. Sljedeće šk. god. 1877./78. predavao ju je namjesni učitelj Vjekoslav Host, a godinu dana kasnije naslijedio ga je Gustav Fleischer [5]. U Fleischеровo doba bjelovarska Realna gimnazija imala je dobro opremljen kemijski laboratorij. Prema Z. Horvatu, Pavao Žulić (1831.–1922.), profesor Realne gimnazije u Zagrebu i Gustav Fleischer bili su prvi sudski kemičari u Hrvatskoj, a svoja forenzična istraživanja obavljali su u školskom laboratoriju [6].

Prije pokretanja stručnih glasila tiskaju se prve znanstvene rasprave na hrvatskome jeziku u školskim izvješćima realki i realnih gimnazija. Objavljivanje rasprava u tim izvješćima bila je obveza srednjoškolskih profesora. Taj je običaj Austrija preuzela od Njemačke i uvela ga u svoje i hrvatske škole. U to doba hrvatska znanstvena sredina tek se oblikovala i nastojala doseći razinu europske znanosti. Riječ je o referativno-stručnim, ali i znanstvenim raspravama [7].

Fleischer je iznimno cijenio pedagogiju. Tako je već 1880. u *Izvjješću kraljevske realne gimnazije u Bjelovaru* objelodanio opsežan tekst o naravi poduke ili „uzgoju razuma“, pod naslovom *O naučanju s odredbom: „Naučanje jest umjetnost, kojom podaje učitelj učeniku, vježbajući njegove duševne sposobnosti, nepogrešiv način, kako da nađe istinu“* (8, str. 3). Fleischer završava tekst tako što navodi da je pristup u proučavanju neke znanosti utoliko plodonosniji, ukoliko se više približava zakonitostima razvitka te znanosti: „1.) da učitelj bez poznavanja povijesti svoje struke ne može valjano naučiti, 2.) da će prvi nauk uvijek morati biti induktivan, i da se danas deduktivno sigurno napredovati može po prilici istom šesnaestom godinom, a može biti tek kašnjenje“ (8, str. 23).

To Fleischеровo poimanje o poduci naveli smo da opravdamo njegov odabir prijevoda udžbenika iz anorganske kemije pod naslovom *Naputak za metodičko*

Slika 2. Naslovnica Izvješća bjelovarske Gimnazije u kojoj je G. Fleischer predavao kemiju 1878./79.

naučavanje anorganske lučbe (Bjelovar, 1882.). Fleischer je odabrao za prevođenje četvrto izdanje toga udžbenika, autora Ferde Wilbranda, upravo stoga što je u njemu zastupljena induktivna metoda. Tako u svom *Predgovoru* autor F. Wilbrand navodi: „Ovaj postupak, koliko mi je poznato nije još predložen. Glavna svrha istoga jest, da uputi učenika u induktivan način mišljenja, da navikne trijezno i pozorno motriti i da bude pozoran i oprezan kod stvaranja vlastitih i usvajanja tuđih tumačenja“ (Hildesheim, listopad, 1876.). U *Predgovoru* svoga prijevoda Fleischer navodi: „Ja sam taj prijevod tim radostnijim srcem radio, što se duh knjige potpunoma sudara s onim zahtjevi, koje sam na drugom mjestu valjanom naučanju stavio“ (Bjelovar, rujan, 1881.). Taj udžbenik sadrži osamnaest poglavlja: Zrak, Voda, Sumpor, Vitriol, Spojive težine, Jestiva sol, Ugljen, Kamen vapnenac, Rožna sol, Salitra, Pepeljika i soda, Gorka sol, Fosfor, Zelena galica, Surovac, Pjesak, Glina i Teorija atoma, s potpoglavljima [9].

Premda je Bogoslav Šulek (1816.–1895.) objavio 1874. prvi, a 1875. drugi svezak svoga rječnika pod naslovom *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*,

u kojem je uveo i „sustavno nazivlje za lučbu bezustrojnih tjelesa i neustrojština“, kemijsko znanstveno nazivoslovlje još nije bilo oblikovano i ujednačeno. Šulek je tvorio nazivlje doslovnim prevođenjem s grčkoga, latinskoga i njemačkog jezika, ali je uveo i mnogo riječi iz češkoga i mnoge novotvorenice. On je znao da se mnogi nazivi koje je predložio neće održati. Stoga je naveo da je zadaća „*budućih narodnih lučbarah da stvore primjernije ime svakom takvom počelu, kad se potanko prouči*“. Doista, odbačeni su mnogi Šulekovi nazivi: *smrdik* za brom, *jedik* za fluor, *težik* za barij, *gorčik* za magnezij, *glinik* za aluminij, *šarik* za indij, *sičan* za arsen, *raztok* za antimon, *lužik* za kalij, *sodik* za natrij i drugi. Od Šulekova kemijskog nazivlja do danas su se zadržali samo nazivi za vodik, kisik, dušik, ugljik i nikalj. Također se zadržala i Šulekova tvorenica – riječ zlatotopka za kraljevsku vodu (*aqua regia*), smjesu dušične i solne kiseline koja otapa zlato [10].

Autor prvoga izvornog udžbenika iz kemije na hrvatskome jeziku pod naslovom *Obća kemija za male realke* (Zagreb, 1866.) bio je Pavao Žulić (1831.–1922.), profesor kemije na Realnoj gimnaziji u Zagrebu. Žulić je uveo mnogo novih kemijskih naziva koji su se razlikovali od Šulekovih prijedloga. Osim toga, u riječima u kojima se zadržao latinski korijen naziva Žulić je dodavao dočetak - *ij*, za razliku od Šulekove dosljedne provedbe s dočekom - *ik*. Tako je uveo cezij, rubidij i torij, dok se umjesto Šulekovih naziva cirkonik i stronik koristio nazivima cirkonij i stroncij. Poput većine kemičara Fleischer je uglavnom prihvatio Žulićevo nazivlje, dok je od Šuleka zadržao naziv *kremik* i *kremična* kiselina za silicij i njegovu kiselinu. Za mangan se koristio nazivom *surovac*, prema njegovoj rudi suri kamen. Taj naziv nisu imali ni Žulić ni Šulek [11].

Za razliku od Žulića, Fleischer je bio među onim hrvatskim kemičarima druge polovice 19. stoljeća koji su u početku prihvatili Šulekov naziv za kemiju – *lučba*, a za kemičare – *lučbari*. No, trideset godina kasnije, u svom prijevodu Ostwaldove *Upute u kemiju* Fleischer napušta Šulekov naziv *lučba* i koristi se nazivom kemija.

Wilhelma Ostwalda (1853.–1932.), njemačkog kemičara i filozofa, profesora sveučilišta u Rigi i Leipzigu i dobitnika Nobelove nagrade za kemiju (1909.), Fleischer naziva „odličnim poznavateljem kemije“. Premda je Fleischer preveo udžbenik toga autora radi poduke kemije u hrvatskim realkama, njegov poticaj bio je mnogo širi. Iz *Predgovora* saznajemo da su ga u tome vodili i domoljubni razlozi, želja za što većim blagostanjem domovine Hrvatske uz pomoć poznavanja kemije: „*I moja će otadžbina do materijalne snage doći, kad će naučiti koristovati se onom grudom, koju joj je Bog odmjerio. I bogat je Njegov dar! Jednako je obdario agrarca i industrijalca: ali ni jedan ni drugi ne znadu darove ove potpuno iscrpati i preobraziti u gotove proizvode, gotove za upotrebu. Ovome se umijeću i ovoj vještini može dovinuti samo onaj, koji je proučio bar osnovne pojmove moderne kemije, najzanimljivije i najplodonosnije prirodne znanosti*“ [12].

Ostwaldov udžbenik napisan je u obliku pitanja učenika i odgovora učitelja, čime se čitatelja postupno uvodi u kemijsku problematiku. Taj udžbenik Fleischer je preveo i objavio u Bjelovaru svega osam godina nakon njegova objavljivanja u Njemačkoj (Braunschweig, 1904.). Tim je prijevodom bio prvi koji je u hrvatsku

kemijsku literaturu uveo anionsku nomenklaturu kiselina, a kasnije je zaživjela kao Strohalova nomenklatura. Sustavnost suvremene kemijske nomenklature narušavaju kiseline. Riječ *kiselina*, koja se uvriježila, opisuje kemijsko, a ne strukturno svojstvo na kojem se temelje kemijska nomenklatura pravila. Kako imena kiselina nisu sustavni, tako nisu u odnosu s nazivima pripadajućih aniona odnosno soli (na primjer: sumporna kiselina – sol sulfat). Stoga učenik mora posebno učiti imena kiselina, a posebno imena pripadajućih aniona. Da bi to izbjegao, Dragutin Strohal (1884.–1948.), profesor Više pedagoške škole u Zagrebu, predložio je 1942. izmjenu kiselinske nomenklature. Njegov prijedlog je bio u tome da se imena kiselina izvode iz imena pripadajućeg aniona dodavanjem dočetka - *na* i riječi kiselina (na primjer, sulfat, sulfatna kiselina). Tako je Strohalova nomenklatura bila veoma važna pojava u povijesti hrvatske kemije.

Nedavna povijesnoznanstvena istraživanja pokazala su da stvarni tvorac hrvatske anionske nomenklature kiselina nije bio Dragutin Strohal, već upravo Gustav Fleischer. Dokazano je da je, prije Strohalova, u njemačkoj inačici tu nomenklaturu zamislio Ostwald, a hrvatskome jeziku prilagodio Fleischer trideset godina prije Strohalova prijedloga. Fleischerov prijevod Ostwaldove *Upute u kemiju* objavljen je u Bjelovaru 1912., a Strohalov prijedlog 1942. godine. U ulomku na 196. stranici Fleischerova prijevoda učenik predlaže anionsku nomenklaturu kiselina. On navodi da se umjesto solne kiseline prema anionu kloratu može reći *kloratna kiselina* ili *hipokloritna kiselina*. Takva su se imena trideset godina kasnije nazivala *strohalovskim imenima*. Vjerojatno je Fleischerov prijevod izravno ili neizravno utjecao na Dragutina Strohalu. No, očividno je da prednost u tvorbi hrvatske anionske nomenklature kiselina pripada Fleischeru, a ne Strohalu (2, str. 349).

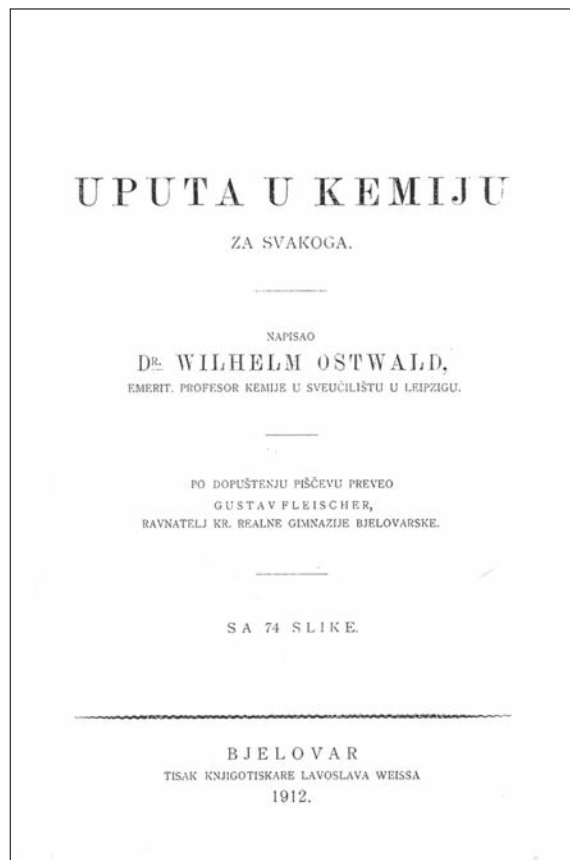
Gustav Fleischer kao povjesničar kemije

U već spomenutom tekstu *O naučanju* Fleischer je pokazao da doista dobro poznaje cjelokupnu povijest svoje struke [8]. No, on se odlučio za tumačenje najstarijega, najdugotrajnijega i najinteresantnijeg dijela njene povijesti – za povijest alkemije. Fleischer je primjenjivao riječ *alichimia* kao suoblik uz druge oblike riječi *alkemija*. Vjerojatno se ugledao na njemačku riječ *chymie* (*kimia*) koja se, uz Šulekovu riječ *lučba*, upotrebljavala u Hrvatskoj u 19. stoljeću.

Iz Fleischerove rasprave *Nešto o alkimiji* (Bjelovar, 1888.) saznajemo kako je on protumačio razvitak alkemije koja je u europskoj znanosti trajala gotovo šesnaest stoljeća. Tijekom svoga šesnaestostoljetnog trajanja alkemija je uvijek sadržavala materijalnu, egzoteričnu i duhovnu, ezoteričnu komponentu. Pritom nije bilo duboke podjele između materijalnoga i duhovnog sve do pojave egzaktnih znanosti odnosno egzaktnog pristupa znanstvenim problemima. Stoga, u suvremenoj svjetskoj povijesno-znanstvenoj literaturi postoje mnoge odredbe o alkimiji [13]. S obzirom na to da se Fleischer više priklanjao materijalnoj, a manje duhovnoj komponenti

alkemije, on je određuje prema Paracelsusu: „Zadatak alkemije jasno označuje liječnik Paracelsus (1403.) riečima: *Kako bi solem (zlatu) i lunam (srebro) načinio bez rudnika i ruda*“ (3, str.13).

U prvom poglavlju svoje *Rasprave* Fleischer govori o podrijetlu riječi kemija odnosno alkemija. Poznato je da je riječ alkemija nastala tako što su arapski učenjaci riječi kemija dodali prefiks *al*. No, o podrijetlu riječi kemija postoji više

Slika 3. Naslovnica prevednoga udžbenika kemije (Bjelovar, 1912.)

teorija (egipatska, biblijska, židovska, sirijska i kineska), ali nijedna nije do kraja potvrđena i prihvaćena [14]. Školski se uzima da je podrijetlo riječi egipatsko jer se u donjoegipatskom narječju riječju *chemi* označavao Egipat ili egipatska crna zemlja. Tako je kemija bila egipatska vještina. Smatralo se da je prvotna tvar, pratvar koja podliježe kemijskim promjenama crne boje: „Kemija bila je dakle nauka, koja je učila, kako se pravi zlato i srebro od prostih kovina pomoću neke crne tvari i kako se vade kovine iz ruda“ (3, str.2). Premda spominje biblijsku, grčku i sirijsku teoriju, Fleischer prihvaća egipatsku ističući da je razlog nepoznavanju podrijetla riječi kemija u tome što još nisu u potpunosti iščitani i protumačeni svi egipatski papirusi.

U drugom poglavlju svoje *Rasprave* Fleischer prikazuje svoje poimanje o tome kako je došlo do nastanka i oblikovanja osnovne alkemijske teorije o pretvorbi nesavršenih (neplemenitih) u savršene (plemenite) metale – srebro i zlato. On smatra da je ona nastala zbog dva razloga. Prvi je posljedica opaženih, ali neshvaćenih pojava, a drugi je razlog posljedica nepoznavanja sastava (strukture) tvari: „*Vjerojatno jest, da je idea o pretvorbi kovina neposredna posljedica opaženih a neshvaćenih pojava ili logični posljedak nedokazanih i nasumce stvorenih nazora o sastavu tvari*“ (3, str.3).

Prema aristotelizmu, počela tvari (zemlja, voda, zrak i vatra) nastaju iz pratvari kombinacijom svojstava (hladnoća, vlažnost, toplina i suhoća). Svojstva tvari, općenito, mogu se mijenjati. Tako se, na primjer, može ukloniti svojstvo bakrenosti, a ugraditi svojstvo zlatosti. Teorijske zapreke za mogućnost takva postupka nije bilo. Fleischer smatra da je još važnije to što su Arapi, uz Aristotelova, uveli tvarna počela, tzv. *tri proa*. Tako on navodi da je seviljski učenjak Geber (Abu-Mussa-Djafar al Sofi) u 9. stoljeću postavio tvrdnju po kojoj su svi metali sastavljeni od počela sumpora i žive (živo srebro), a da je benediktinac Basilius Valentinus u 15. stoljeću tim početima dodao sol (princip tjelesnosti) poučavajući da su te tri „filozofske tvari“ počela svim stvarima svijeta: „*Raznota kovina nastaje tim, što je množina ovih tvoraka u svakoj kovini druga. Mješanjem žive, sumpora i soli moći je razne kovine načiniti, dapače jednu u drugu pretvoriti. Jedno vrieme shvaćali su sumpor i živu kao slikovne oznake gorivosti i kovnosti a ne kao tvari, ali se doskora povratitše prvome mnijenju.*“ Stoga Fleischer zaključuje: „*Vjera u pretvorivost tvari i nepoznavanje onih svojstava po kojima se razlikuju, bili su temelj alkimiji*“ (3, str.5).

U trećem poglavlju Fleischer govori o uzrocima tajanstvenosti alkemije. Pokazajući da njena tajanstvenost potječe još od egipatske civilizacije, kada su svećenici skrivali svoje znanje, Fleischer navodi da je glavni uzrok tajanstvenost bila sebičnost: „*A da se zaprieči svakomu zvjedljivomu oku i svakoj znatiželjnoj glavi spoznaja te tajne, zaodjenuše ju nepreglednom posvećanom odorom obreda i zamotaše ju u nerazumljive puste rieči. To je obična odora neistine i sebičnih namjera*“ (3, str.6). Tajna se prenosila samo potomcima ili prokušanim prijateljima. Tajanstvenost se zadržala tijekom čitavoga povijesnog razvitka alkemije, gotovo šesnaest stoljeća. Osobito je bila izražena u srednjem vijeku i ranoj renesansi, kada je i literatura o alkemiji bila najbrojnija. Tekstovi su pisani s pomoću simbola i alegorijskih prikaza. Tako su metali, kiseline, alkalije, soli i druge kemijske tvari imale imena biljaka, životinja, planeta (zeleni i crveni lav, bijeli golub, labud, Marsovo zelenilo) i dr. Opis pokusa bio je slikovit, s alegorijskim prikazima. Danas se to razdoblje u povijesti alkemije naziva razdobljem alkemijskih slikovnica [15].

U četvrtom poglavlju Fleischer navodi razloge zbog kojih se alkemičari nisu družili s bogatašima, uglednicima i moćnicima. Oni su im trebali posvjedočiti njihovu vještinu i rezultate, uveličati ih i preporučiti: „*...ludo bi bilo ne vjerovati u ono, u što vjeruje toliko mudrih i uglednih ljudi*“ (3, str. 7). Tako Fleischer navodi da su alkemičari uspjeli uvjeriti u svoje umijeće i neke poznate učenjake, liječnike, filozofe, pjesnike, svećenike, kraljeve i careve: prirodoslovca, „čudotvornog doktora“ R. Bacona ,

prirodoslovca i liječnika B. Valentinusa (1403.), poznatoga njemačkog kemičara J. Kunckela (1630.), njemačkog liječnika i kemičara G.E. Stahla (1660.); careve – rimsko-njemačkog Maksimilijana I., njemačkog Ferdinanda III., engleskog Edwarda III., danskog Kristijana IV., češkog Rudolfa II., engleskog Henrika IV., austrijske Leopolda I. i Franju I., gotovo sve njemačke knezove, znamenitog teologa M. Luthera, enciklopedistu C.A. Helvetiusa, filozofe – B. Spinozu, G.W. Leibniza, književnika J. W. Goethea i druge.

U petom poglavlju Fleischer navodi razliku između adepta i alkemičara. Adepti su bili tajanstveni učenjaci ili magi koji su znali načiniti kamen mudraca. Oni su uglavnom bili nepoznati. Darovali bi komadić kamena alkemičaru. Alkemičari bi putovali te širili slavu i glas adepta pretvarajući tajno ili javno kakav metal u zlato. Pritom ni oni sami nisu poznavali način pripreme kamena mudraca.

U doba ijatrokemije vjerovalo se da se može s pomoću istog kamena pripremiti životni eliksir u tekućem stanju. Obično se jedan postotak kamena otapao u devedeset devet postotaka žive. Navodno su neki adepti uz pomoć životnog eliksira uspjeli doživjeti više od tisuću godina, neki su se pomladili – poput Fausta, a neki su čak i samu smrt uspjeli protjerati.

Kamen mudraca i životni eliksir dobivaju novo značenje nakon druge zabrane alkemije pape Ivana XXII. iz 1317. godine (prva je bila Dioklecijanova iz 296. godine). U to je doba adept (onaj koji je znao pripremiti kamen mudraca) morao biti: „...čovjek pobožan, bogobojazan i neokaljanog života“. On je posjedovao: „Spoznaju Boga, vlast nad duhovi, spoznaju najdubljih prirodnih tajna, čast, bogatstvo, zdravlje i dug život.“ Tako Fleischer kaže: „U ovo doba pisalo i govorilo se, da je adept Bogu osobito mio čovjek, kojemu je Bog radi osobite njegove čistoće i pobožnosti neposredno odao, kako se pravi kamen mudraca, kako bi se mogao već na ovom svijetu nagraditi za Bogu mili život“ (3, str. 10). Fleischerovo razlikovanje adepta od alkemičara novo je shvaćanje u razvitku alkemije. Danas se govori samo o alkemičarima, ali ne i o adeptima, tvorcima kamena mudraca.

U šestom poglavlju Fleischer navodi da su se alkemičari krajem 16. i početkom 17. stoljeća, upravo zbog gubitka ugleda, pridružili tajnim udruženjima Rosenkreuzera i Freimaurera. Ta su se udruženja kasnije ujedinila u društvo *Gold und Rosenkreuzer* koje je započelo s izdavanjem starih alkemijskih knjiga. Mnogi uglednici postali su članovi društva u nadi da će saznati osobite i skrivene tajne prirode. Dakako da su se razočarali. Najugledniji član bio je kralj Fridrich Wilhelm II. (1744.–1797.) pa se nakon njegove smrti društvo raspalo u mala alkemijska udruženja.

U sedmom poglavlju Fleischer navodi alkemijski postupak pripreme zlata i srebra „bez rudnika i ruda“. Postupak datira iz doba egipatske civilizacije, kada su egipatski svećenici u laboratorijima smještenim u hramove svojih bogova „pretvarali“ obične metale u srebro ili zlato. Postupak je imao tri stupnja – crnjenje, bijeljenje i žućenje. Navodno su olovo, bakar, sublimat, ali i druge tvari, žarili tako dugo dok nisu postale crne poput pisarskog crnila. Uvođenjem kamena mudraca u alkemijsku pretvorbu ona i dalje ima ista tri stupnja, ali se najprije pripravlja kamen kojim se obični metal „pretvara“ u zlato ili srebro. Vjerojatno je riječ o pripravi legura u boji zlata jer se vjerovalo da je tvar, promjenom oblika i boje, promijenila i kemijski sastav [16].

U osmom poglavlju Fleischer razlikuje one alkemičare koje je vodio znanstveni razlog i koji su doista vjerovali u pretvorbu tvari od onih koji su bili prevaranti. Tako on navodi mnogo primjera, priča i povijesnih eseja o prevarama alkemičara te zaključuje: „Zbilja se moramo čuditi nekim tadanjim vladarima, koji su adepte novcem nagrađivali, kojega, bi si mogli sami načiniti“ (3, str. 16). S obzirom na to da je prevara bilo sve više i da su one bile sve češće, alkemija se zabranjivala pa Fleischer navodi: „Tako je papa Ivan XXII 1317. prokleo alkimiju. Karlo V. Henrik IV. i visoko vijeće mljetačko izdali su strog zakon proti alkimičarom“ (3, str. 16). Poznato je da je Mletačko vijeće deseterice zabranilo svako bavljenje alkemijom 1559. godine.

U devetom poglavlju Fleischer je nastojao pokazati da je svako znanje koje se tijekom vremena pokazalo kao zabluda imalo svoj „raison d'être“ u razvitku znanosti. Tako je bilo i s alkemijskim znanjem pa je ono pridonijelo razvitku prirodnih znanosti. U potrazi za prapočetom alkemičari su otkrili mnoge nove kemijske elemente i spojeve, istražili njihova svojstva te postavili pokuse i usavršili eksperimentalne metode. Tako su, i ne misleći, pridonijeli razvitku znanosti.

U svezi s tim Fleischer navodi da se korist alkemije ne može precijeniti jer je upravo zahvaljujući njoj „eksperiment zamijenio spekulaciju“: „Zato ju ne valja zaboraviti niti joj se rugati, već treba i nju proučavati kao svako drugo kulturno dobro držeci na umu, da ne znamo, nisu li naše današnje hipoteze i teorije zablude“ (3, str. 19).

U nesustavnom radu i ustrajnoj potrazi za kamenom mudraca alkemičari su došli i do novih otkrića. Tako, na primjer, Fleischer navodi otkriće fosfora. Alkemičar Henning Brand oko 1647. godine nastojao je načiniti kamen mudraca kemijskom pretvorbom mokraće. Doista, fosfati iz suhog ostatka uparene mokraće reducirali su se s organskom tvari u fosfor, a njegove pare kondenzirale su se u predlošci s vodom [17]. Fleischer također navodi primjer pustolovnoga životnog puta i djelovanja berlinskoga ljekarnika J.F. Bottgera (1682.–1719.) koji je, baveći se alkemijom, prvi u Europi otkrio način proizvodnje porculana, a potom osnovao 1710. godine porculansku manufakturu u Meissenu (14, str. 382).

Na kraju, Fleischer zaključuje: „Mane koje nalazimo na alkimiji i alkimičarima, plodovi su one dobe, a bez njih nije moglo ni biti. Treba samo uskladiti alkimiju sa cijelim ostalim kulturnim imanjem tadanjeg vieka, pa će se odma pokazati, da je samo takova mogla biti, kakova je zaista bila“ (3, str. 21).

Zaključak

Bjelovarčanin Gustav Fleischer ostavio je neizbrisiv trag u razvitku povijesti hrvatske kemije. To se osobito odnosi na njegov doprinos tvorbi kemijskog nazivoslovlja i uspostavi hrvatske kemijske nomenklature. U svom prijevodu s njemačkoga na hrvatski jezik Ostwaldove *Upute u kemiju* Fleischer je prvi u hrvatskoj kemiji uspostavio anionsku nomenklaturu kiselina (1912.) koja je tek trideset godina kasnije postala poznata kao Strohalova nomenklatura.

Osim toga, Fleischerova rasprava *Nešto o alkimiji* prvi je tekst na hrvatskome jeziku iz povijesti alkemije i jedan od prvih iz povijesti znanosti i kulturne povijesti uopće u hrvatskoj literaturi 19. stoljeća. Autor se koristio stručnom literaturom najpoznatijih autoriteta svoga doba, uglavnom s njemačkoga govornog područja. To su djela poznatih njemačkih povjesničara kemije 19. stoljeća – Heinricha Koppa, Alberta Ladenburga, Augusta Wilhelma von Hofmanna, austrijskog povjesničara medicine Juliusa Wagnera te djelo engleskog kemičara i povjesničara kulture Johna Williama Drapera o intelektualnom razvitku Europe.

Premda je Fleischer svoje poimanje razvitka alkemije uglavnom preuzeo od navedenih autora, on je prikazao i neka svoja izvorna motrišta, npr. o egipatskom podrijetlu alkemije i kemije, o razlici između adepata i alkemičara te između alkemičara koje je vodio znanstveni razlog i onih koji su bili varalice, o razlozima „tajanstvenosti“ alkemije i uzrocima njezina zalaza u doba kasne renesanse. Ta se njegova motrišta mnogo razlikuju od onih koje prikazuju suvremeni povjesničari kemije.

Literatura

- [1] A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije*, sv. 10, Zagreb, 1913., str. 345, 348. i V. Humski, Fleischer Gustav, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1998., str. 296,297.
- [2] V. Stilinović i T. Potarda, Je li „Strohalova nomenklatura“ doista Strohalova?, *Kemija u industriji*, vol. 54, br. 7-8, Zagreb, 2005., str. 347-350.
- [3] G. Fleischer, *Nešto o alkimiji, Izoješće kraljevske male realne gimnazije u Bjelovaru*, šk. god. 1887./88., Bjelovar, 1888., str. 1-21.
- [4] Ž. Dadić, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1982., str. 165-167.
- [5] I. Senčar-Čupović, Razvoj nastave kemije na realnim školama u Hrvatskoj u 19. stoljeću, *Zbornik radova drugog simpozija iz povijesti znanosti, Prirodne znanosti u Hrvatskoj u XIX. stoljeću*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Sekcija za povijest znanosti, Zagreb, 1980., str. 167-182.
- [6] Z. Horvat, *Nastava i nauka kemije kod nas u 19. stoljeću* (Građa sakupljena u povodu izložbe što ju je pripremio Hrvatski školski muzej), Samobor, 1962., str. 6-9.
- [7] S. Paušek-Baždar i N. Trinajstić, Hrvatska kemija u 19. stoljeću, *Kemija u industriji*, vol. 55, br. 7-8, str. 334.
- [8] G. Fleischer, *O naučanju, Izoješće kraljevske realne gimnazije u Bjelovaru za šk. god. 1879/80.*, Bjelovar, 1880.
- [9] F. Wilbrand, *Naputak za metodično naučenje anorganske lučbe*, Prvi dio, prijevod s njemačkog G. Fleischera, Bjelovar, 1882.
- [10] S. Paušek-Baždar, Bogoslav Šulek i kemija, *Zbornik o Bogoslavu Šuleku* (ur. M. Moguš), HAZU, Zagreb, 1998., str. 121-128.

- [11] S. Paušek-Baždar, Kemijske koncepcije i prvi udžbenici iz kemije u Hrvatskoj u 19. stoljeću, *Zbornik radova drugog simpozija iz povijesti znanosti, Prirodne znanosti u Hrvatskoj u XIX. stoljeću*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1980., str. 217-228.
- [12] W. Ostwald, *Uputa u kemiju za svakoga*, prijevod s njemačkog G. Fleischer, Bjelovar, 1912.
- [13] S. Paušek-Baždar, Neka alkemijska gledišta hrvatskih prirodoznanstvenika, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. XXXI., br. 1-2 (61-62), Zagreb, 2005., str. 144.
- [14] D. Grdenić, *Povijest kemije*, Školska knjiga i Novi liber, Zagreb, 2000., str. 195-200.
- [15] H. J. Sheppard, A Survey of Chemical and Hermetic Symbolism, *Ambix*, br. 8, London, 1960., str. 35-38.
- [16] A.J. Hopkins, *Alchemy, Child of Greek Philosophy*, Columbia University Press, New York, 1934.
- [17] D. Grdenić, Tko je tko u Dominovoj *Fizikalnoj raspravi*, u: J.F. Domin, *Fizikalna rasprava o postanku, naravi i koristi umjetnog zraka*, reprint izdanje iz 1784., ur. D. Grdenić, prijevod s latinskoga T. Ladan, HAZU, Zagreb, 1987., str. 66.

The Chemical Work Of Gustav Fleischer

Summary

Gustav Fleischer (1856 - 1913) had an important role in the development of Croatian chemistry in the second half of the 19th and in the beginning of the 20th century. He was a chemistry teacher, and afterwards the Principal of Bjelovar's Grammar School. He wrote many chemistry and pedagogical works, and he also translated two study books from German into Croatian. His most famous discussion, 'About Teaching' (1880) is a translation of Oswald's *Guidance to Chemistry* (1912). In this work he introduced for the first time into the Croatian chemical literature, anion nomenclature of acids. Fleischer also wrote very important discussions about the history of chemistry called, 'Something about Alchemy' (1888). It is the first text about the history of chemistry written in Croatian, so Fleischer could be called the first Croatian chemistry historian. In this discussion, apart from the views of the world famous chemistry historians of that time he showed his own views.

Keywords: Gustav Fleischer, chemistry, chemistry discussion, pedagogical discussion

Autorica: Prof. dr. sc. Snježana Paušek-Baždar

Zavod za povijest i filozofiju znanosti

Odsjek za povijest prirodnih i matematičkih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Ante Kovačića 5

10 000 Zagreb

spbazdar@hazu.hr

OBITELJ FLEISCHER U KULTURNOM ŽIVOTU BJELOVARA

Sažetak

Dolazak Alojzija Fleischera (1802. – 1873.) u Bjelovar, kao organista katoličke župne crkve u Bjelovaru (početak 19. st.) značilo je i njegovo uključivanje u prve aktivnosti kulturnog razvoja toga hrvatskog gradića u istočnom području tadašnje Austro – Ugarske. Fleischerov život obilježen je dugogodišnjom, predanom i marljivom, prije svega glazbenom, djelatnošću u njemu novoj sredini po narodnosti, mentalitetu, običajima i podneblju. Zabilježena je i njegova aktivnost zborovođe, glazbenog učitelja, širitelja mnogih narodnih, popularnih i domoljubnih pjesama na početku hrvatskoga narodnog preporoda, a mnoge je od tih pjesama i ukajdio.

Odanost je novoj domovini A. Fleischer prenio i na svoga najstarijeg sina Gustava Fleischera (Bjelovar, 1857. – 1913.), koji je završio studij kemije na Politehničkoj visokoj školi u Grazu. G. Fleischer višestruko je obilježio razvoj kulturnog života u Bjelovaru. Bio je dvadeset godina ravnatelj bjelovarske Realne gimnazije pridonijevši, među ostalim, proširenju gimnazije višim razredima i uvođenjem velike mature. Istakao se kao svestrani nastavnik te mnogim objavljenim radovima. Preveo je s njemačkoga dva udžbenika kemije i napisao više kraćih naputaka za učenje. Među prvima se zauzimao za „obostrano naučavanje djevojčica i dječaka“ što je tada bila avangardna zamisao i tu je ideju popratio mnogim objavljenim raspravama. Osobito je značajan njegov doprinos arheologiji, praktičnoj farmaciji, slikarstvu, kompoziciji, muziciranju i dr. Istakao se i u organizatorskim aktivnostima kao inicijator, suosnivač i dugogodišnji glavni urednik lokalnih novina *Tjednik bjelovarsko-križevački*. Bio je zborovođa bjelovarskoga glazbenog društva *Dvojnice*, sudjelovao u osnivanju školske i bolničke knjižnice te pomagao školovanje siromašnih učenika.

Jedna od triju njegovih kćeri Ida (1882. – 1915.) istakla se također kao amaterska slikarica. Ida je imala dvoje djece (kćerku Vlastu i sina Raoula). Dva Gustavova unuka, ing. Raoul Sabljak (1910. – 1975.), stručnjak za gradnju hidroelektrana i ing. Aleksandar Johanides (1911. – 1990.), stručnjak u kemijskoj

industriji, otišli su rano iz Bjelovara, a obojica su u svojim strukama imala mnogo uspjeha u zemlji i inozemstvu.

Od obitelji Fleischer–Sabljak dvije kćeri R. Sabljaka (praunuke G. Fleischera) žive izvan Hrvatske. Jedini i zadnji potomak obitelji Fleischer–Sabljak u Hrvatskoj (kći Vlaste Sabljak-Lisac) je dr. sc. Inga Lisac, koja živi u Zagrebu. U Bjelovaru još postoji grob obitelji Fleischer u glavnoj aleji staroga groblja sv. Andrije.

Ključne riječi: Alojzije Fleischer, Gustav Fleischer, glazbeni život, bjelovarski srednjoškolski razvoj, Tjednik bjelovarsko-križevački, osnivanje knjižnica.

Uvod

Čast mi je prikazati djelovanje članova bjelovarske obitelji Fleischer koji su svojom aktivnošću sudjelovali u društvenom i kulturnom životu Bjelovara od sredine 19. do početka 20. st. Raduje me i ispunjava ponosom što mogu istaknuti da je prvi član obitelji Fleischer koji je, unatoč stranom podrijetlu po nacionalnosti, uložio sve svoje sposobnosti prilagođavanju novim uvjetima (običaji, mentalitet i dr.) i svoju djelatnost usmjerio na dobrobit nove sredine, pa čak i novim političkim idejama (hrvatski narodni preporod). Istu ljubav, predanost radu i odanost svom okruženju prenio je i na svog sina Gustava.

Moj prikaz temelji se većim dijelom na objavljenim tekstovima više autora i dijelom na podacima po sjećanju iz obitelji kao člana pete generacije obitelji Fleischer. Nailazila sam na nedostatak podataka i informacija kao posljedice dvaju svjetskih ratova, raznih političkih previranja pri nestanku Austro-Ugarske Monarhije i stvaranju Kraljevine SHS, a zatim u poraću 2. svjetkog rata i nekoliko nenadanih nemilih događaja u obitelji. Sačuvane su, međutim, mnogobrojne fotografije mnogih članova, od kojih neke pripadaju razdoblju prvih početaka fotografiranja u Bjelovaru. Fotografije prikazuju život jedne dobrostojeće bjelovarske građanske obitelji kroz četiri generacije. Većina članova bila je sklona gotovo svim granama umjetnosti, što se očitovalo u smislu za glazbu, interpretativnu a i kreativnu, pjesništvo i književnost, a osobito za slikarstvo, o čemu svjedoče sačuvane amatersko-umjetničke, većinom uljene slike.

Radi olakšavanja preglednosti rodbinskih odnosa izrađeno je obiteljsko stablo na elektroničkom mediju koje se odnosi prije svega na razvoj počevši od osnivača obitelji, Alojzija Fleischera. Novi podatci mogu se s lakoćom naknadno unositi uključujući i proširivanje grana u rodbinskim odnosima s drugim obiteljima koje su ušle u širu Fleischerovu obitelj ženidbom, a porijeklom su iz Bjelovara ili odnekud drugdje. Obiteljsko stablo nalazi se kao prilog ovom tekstu.

Alojzije Fleischer

Prvi od obitelji Fleischer spominje se Alojzije (? 3. ožujka 1802. – Bjelovar, 7. travnja 1873.) od 1831. g. kao organist (orguljaš) katoličke župne crkve sv. Katarine, kasnije zborovođa pravoslavne crkve i glazbeni učitelj. Nije sačuvan zapis o njegovu školovanju i mjestu rođenja, ali u bjelovarskim arhivskim spisima piše da je u Bjelovar došao iz gradića Bolly u Mađarskoj (danas Bóly város, Baranya Mohácsi). Međutim, bjelovarski istraživači J. Kurtak i Z. Lovrenčević 1972. g. navode da se obitelj Fleischer doselila u Bjelovar oko 1815. g. iz zapadne Češke i taj podatak preuzimaju Zorka Renić i Tatjana Kreštan u svom preglednom radu 2006. Međutim, istraživači Kurtak i Lovrenčević ne navode točan izvor svog podatka.

Glazbenu djelatnost A. Fleischera najopširnije je obradila dr. sc. Nataša Bašić za Hrvatski biografski leksikon LZMK i taj je prikaz ovdje uz manje dopune gotovo u potpunosti preuzet.

Suradivao je s mnogobrojnim glazbenicima amaterima i pjevačima iz polovice 19. stoljeća u Bjelovaru. Pjesniku i pjevaču-ishitriocu Ferdinandu Rusanu (Pavlin Kloštar 1810. – Virje, kraj Bjelovara 1879.), glazbenom amateru, notirao je njegove napjeve.¹ Prema Rusanovu pjevanju melodije pod naslovom *Izraz ljubavi iz neke talijanske opere Fleischer* je tu melodiju ukajdio i dodao joj pratnju na gitari.

Glazbeni povjesničar Franjo Ksaver Kuhač² navodi da je Fleischer, uz Franju Lugiarića, uvelike pridonio popularnosti Rusanovih izvornih popjevaka šireći ih mnogobrojnim prijepisima (Bašić, 1998.).

Neke od Rusanovih popjevaka Fleischer je poslao i Vatroslavu Lisinskom. Tako je Lisinski na temelju Fleischerova notnog zapisa priredio za četveroglasni muški zbor

¹ F. Rusan bio je učitelj, pjesnik (Hrvatski leksikon, Zagreb, 1996., str. 658), "ishitirilac napjeva" (navodi se u tekstu *Gradski muzej Bjelovar, 12.1996. – 1.1997. str. 5*).

O pjevaču F. Rusanu kao veseljaku zapisano je (najvjerojatnije objavio Gustav Fleischer) mnogo godina nakon njegove smrti u *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom* sljedeće:

"U šali je istina. Kakav je veseljak bio pokojni naš F e r d o R u s a n , sojedoči i ova sitnica. Jednom će se netko pred njim potužiti, kako «koštastu» govedinu dobiva. A on će na to: Da sam ja mesar, ja bi svojim mušterijama oglasio ovako:

*Ta to bar nisu nikakva čudesa,
Da vol imade kosti pa i mesa;
Za to kume dragi moj oprosti
Da ne mogu mesa dat' bez kosti."*

² F. K. Kuhač bio je etnomuzikolog i glazbeni povjesničar (Hrvatska opća enciklopedija, LZMK, str. 326 i Hrvatski leksikon, str. 387) koji je godinama putovao Hrvatskom skupljajući narodne napjeve, stihove, poslovice, glazbala i nošnje. Otkrio je hrvatske napjeve u Haydnovim i Bethovenovim djelima. Među mnogim i značajnim djelima je i njegovo djelo iz 1893. pod naslovom *Glazbotvorci, ishitrioci, pjevači, pjevačice i sakupljači hrvatskih pučkih popjevaka*.

uz pratnju glasovira Russanove rodoljubne budnice *Nosim zdravu mišicu*, *Brod nek ćuti udarca* i *Složno braćo mila*. Prve su dvije pjesme praižvedene s velikim uspjehom u zagrebačkoj streljani 1845., a treća je doživjela uspjeh pri izvedbi na narodnoj zabavi u Varaždinu iste godine.

Fleischer je također 1845. ukajdio i Rusanovu skladbu *Ustanimo, noć je pala* i šaljivu jednočinku *Zaruci* (spjevoigra). Smatra se da je Rusan uveo Fleischera u kolo iliraca. Pod njihovim utjecajem Fleischer je kroatizirao svoje ime potpisujući se kao Vjekoslav Mesarić. Međutim, ne spominje se da je u tome bio dosljedan.

Iz knjige Marije Barbieri *Hrvatski operni pjevači* na str. 11 saznajemo da je prvi hrvatski školovani pjevač Franjo Stazić (1824. – 1911.), u mladosti ljekarnički pomoćnik u Bjelovaru, započeo pripreme za svoje pjevačko školovanje uz pomoć A. Fleischera. M. Barbieri navodi ulomak iz Stazićeva pisma iz 1902. prijatelju, u kojemu on opisuje svoje porijeklo, a koje je s njemačkoga preveo Alojzijušov sin Gustav Fleischer i objavio 1911. u *Narodnim novinama* br. 245. u povodu Stazićeve smrti. U ulomku tog pisma piše:

“...zainterisarao sam tamošnjeg organistu, gospodina Fleischera, jer je on znao, da u Zagrebu za prou operu (narodnu) traže tenoristu. Tako dođoh nakon njegove osammjesečne

Slika 1. Vjekoslav Fleischer, Bjelovar, oko 1850.

poduke u Zagreb, gdje me je lijepo primio gospodin Štriga (namješten kod banskog stola), duša opere..."

Na 14. str. svoje knjige M. Barbieri nadalje piše:

"Kada je bjelovarski orguljaš i učitelj glazbe Fleišer–Mesarić odveo dvadesetogodišnjeg Stazića u Zagreb te ga preporučio Štrigi i Lisinskom, možda je naslućivao da će iz mlada ljekarničkog pomoćnika izrasti pravi, veliki tenor.

Kada je Lisinski čuo Stazićev glas obećao mu je da će s njim raditi na pjevačkoj tehnici a Štriga ga je primio u svoju kuću na stan i hranu. Stazić je marljivo radio i napredovao i već je 1845. na koncertima izvodio arije iz LJUBAVI I ZLOBE..."

U Babukićevoj ostavštini (NSK) nalaze se, kako navode Barbieri 1996. i Bašić 1998., dva Fleischerova pisma iz 1846. iz kojih se razabire da je u Bjelovaru skupljao pretplatnike za Drobničev rječnik (*Ilirsko-njemačko-talijanski mali rečnik*, suradnici V. Babukić i A. Mažuranić) i da je djelovao među ilircima – Degoricijom, Korenom, Mikolincem i dr.³

Alojzije se oko 1855. g. oženio Idom Matić (? 1830.– Bjelovar, 1917.), kćerkom liječnika i s njom dobio četiri sina: Gustava, Alfreda, Alojzija-Antonija i Roberta-Antonija. Podatak o datumu i mjestu vjenčanja zasad nije pronađen. Drugi po redu sin Alfred umro je već kao dječčić od tri godine, a najmlađi (četvrti) Robert umro je s tek četiri mjeseca. Najstariji sin Gustav ostavio je snažan odjek u svim granama društvenog razvoja Bjelovara, od prosvjete, novinarstva, umjetnosti, socijalnih aktivnosti do povremenih znanstvenih istraživanja, sve do kraja prerane smrti, u 57. godini.

Treći sin Alojzije-Antonije bio je istaknuti novinar. Sa suprugom Marijom-Mimicom iz Bjelovara (Bjelovar, 1865. – Zagreb, 1957.) dobio je kćer Nadu i sina Alfreda. Postojala je tvrdnja da se odlučio na put u Ameriku i otada mu se gubi svaki trag te su supruga i djeca ostali nezbrinuti.⁴

Alojzije-Antonije (Bjelovar, 1863. - ?) kratko je vrijeme bio glavni urednik uglednih zagrebačkih novina *Agramer Tagblatt* (18. lipnja do 11. rujna 1888.) sa

³ Vjekoslav Alojzije Babukić bio je preporoditelj i jezikoslovac (Slav. Požega, 1812. – Zagreb, 1875.), studirao je filozofiju i pravo, na kojem je diplomirao. Među ostalim, bio je tajnik Ilirske čitaonice i Matice ilirske, urednik Danice ilirske i jedan od najbližih suradnika Lj. Gaja. Nikola Degoricija (? , 1787. – Bjelovar, 1854.), kapetan, nakon umirovljenja skuplja narodno blago i građu za hrvatsku povijest. Godine 1847. šalje Ljudevitu Gaju jedan rukopis i dvije zemljopisne karte koje je Gaj iskoristio kao prilog svom djelu *Dogodovština Velike Ilirije*.

⁴ Supruga Marija, kako je ostala sama, skrblila je o odrastanju i školovanju dvoje malodobne djece prekrasnim ručnim radovima vezenja svilom koje je većinom od nje naručivala obitelj ađutanta Jelačića bana. To je ona s ponosom i rado isticala. Kći Nada je s mužem i dvoje djece stradala pri povlačenju 1945. g. kod Bleiburga. Sin Alfred je kao ugledni zubar od 1950. do 1962. g. bio direktor Više zubarske škole u Zagrebu.

zapaženim novinarskim priložima. Zna se da je polemizirao sa svojim nešto mlađim suvremenikom i kolegom Antunom Gustavom Matošem (1873. – 1914.) koji je, unatoč polemikama, cijenio Alojzijeve kritičke osvrte ondašnjih kulturnih događanja u Zagrebu (za pouzdanost tih tvrdnji treba uložiti još vremena radi provjere vjerodostojnosti).

Gustav Fleischer

Gustav Fleischer (Bjelovar, 13. XII. 1856. – Bjelovar, 16. IV. 1913.), najstariji sin Alojzija Fleischera, pohađao je i završio gimnaziju u Zagrebu, a studij kemijskih znanosti na Tehničkoj visokoj školi u Grazu (1879.) uz samoinicijativno polaganje dodatnih ispita iz fizike i prirodopisa na toj školi radi usklađivanja svoje stručne spreme s potrebama bjelovarske Niže realke. Tako je nakon toga mogao predavati bilo koji predmet u gimnaziji. Početak njegova studiranja u Grazu poklapa se s razdobljem studiranja Nikole Tesle na istoj Tehničkoj visokoj školi (1875. – 1877.). Životna dob im je također bila podjednaka (Tesla je također rođen 1856. g., samo šest mjeseci ranije). Međutim, nisu sačuvani zapisi o njihovu eventualnom poznavanju.

Nakon završetka studija vratio se u Bjelovar i već je te 1879. g. dobio zaposlenje kao profesor kemije u *Nižoj realki* (naslov gimnazije, koji citira više autora, ali koja se od 1877./78. naziva *Kraljevska mala realna gimnazija*). God. 1893. imenovan je upraviteljem realke.

To je bilo razdoblje brzoga razvoja grada i nagloga povećavanja broja stanovnika, a i učenika. U takvim uvjetima Fleischer utvrđuje nedostatak školskog prostora u staroj školskoj zgradi i počinje se zauzimati za pronalaženje mjesta za izgradnju nove školske zgrade. Nalazi ga na danas reprezentativnom mjestu u gradu (Matice hrvatske br. 17). God. 1901. zgrada je dovršena, a nakon preseljenja *Kr. Mala realna gimnazija* ili *Niža realka* proširena je višim razredima gimnazije. Od šk. g. 1904./05. Niža realka dobiva status realne gimnazije s osam razreda i ime *Kraljevska Velika realna gimnazija u Bjelovaru*, a njezin dotadašnji upravitelj dobiva naslov ravnatelja gimnazije i na toj dužnosti ostaje do kraja života, 1913. g., ukupno 20 godina. Školske godine 1904./05. bjelovarska je gimnazija imala 12 odjeljenja s 310 učenika i 56 učenica. Prvi ispit zrelosti – velika matura održan je 1905. g., a uspješno ju je položio 21 učenik.

Uz odgovorne ravnateljske poslove neumorno je sudjelovao u mnogim aktivnostima prednjačeći osobnim prinosom i organizacijskim idejama. Objavio je mnoge radove pedagoškoga i stručnog sadržaja s uputama za nastavu općenito, a posebno u kemiji i matematici (*Godišnja izvješća gimnazije, Pedagogijski glasnik, Nastavni vjesnik*). Za potrebe srednjoškolskih nastavnika preveo je s njemačkoga udžbenik

Slika 2. Vjekoslav i Ida Fleischer oko 1855.

Ferde Wilbranda *Uvod u kemiju* i objavio ga 1881. g. Tomu je prethodio suradnički rad također s Ferdom Wilbradom i prijevod s njemačkoga pod naslovom *Naputak za metodično naučavanje anorganske lučbe* (prvo izdanje, koje nije sačuvano, objavljeno je, čini se, 1876. g., a drugo 1882. g. u Bjelovaru). S njemačkoga je preveo 1912. g. knjigu poznatog kemičara toga vremena Wilhelma Ostwalda *Uputa u kemiju za svakoga*. Zagrebački profesor kemije Fran Bubanović ističe korisnost izdavanja tog prijevoda i piše: «...prijevod je u svakom slučaju hvalevrijedan ... moram u tom pogledu posebno istaknuti, a to je vrlo uspješna i konsekventno provedena nomenklatura kemijskih i fizikalnih zakona...» (*Nezavisnost*, 1913., br. 35, Podlistak). U suautorstvu s Josipom Mencinom objavio je 1890. g. *Čitanku za šegrtske škole*, pisanu latinicom i ćirilicom, tiskanu u Osijeku, u nakladi Kugli i Deutsch, Zagreb, a 1907. g. u Bjelovaru je izdana brošura *Fleischerov pripravnik*.

Od općih tema napisao je brošuru *Naše žene*, tiskanu 1892. g. u Bjelovaru.

Suradio je u *Deutsche Encyklopedie*, a člancima i raspravama poučnog sadržaja u *Narodnim novinama* (npr., *Cheopsova piramida*, 1904., *Teorija pendulacije*, 1911. i dr.). Objavljeni novinski članci sadržavali su građu prethodno održanih javnih predavanja (većinom u dvorani *Sokol*).

Uz pomoć i suradnju 30-ak ljekarnika iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i tri iz Srbije sastavio je *Rječnik narodnih imena ljekarija*, s latinskim

Slika 3. Alojzije i Gustav Fleischer, Bjelovar, oko 1885.

adekvatima, i objavio ga 1893. u vlastitoj nakladi. Rječnik je pobudio pozornost suvremenika, a objavljeni su i neki kasniji prikazi. Npr., V. Dušanek je tri puta prikazao taj rječnik, a u mjesečniku *Vjesnik Ljekarnika*, KSHS, Zagreb, u br. 10., 1927., str. 47 piše:

"...Rječnik, čini mi se da je prvi pokušaj kod nas na tome polju... star je 36 godina, trud je prošle generacije ljekarnika...Izdavač je pokazao dosta organizatorskog i istrajnog duha, pa je

prilično zainteresovao tadanje ljekarnike... Da to nije lagan posao, vidi se u sadašnjosti, gdje se dosada za taj novi posao tek dvojica trojica javiše..."

Rječnik je ponuđen našem uvaženomu botaničaru, prof. dr. Ivanu Šugaru, koji također piše suvremeni botanički rječnik, na ocjenu sa suvremenoga gledišta.

Slika 4. i 5. Gustav Fleischer sa suprugom Baricom, majkom Idom, rođakom i troje djece, Bjelovar, oko 1885; dolje je fotografija četvero Gustavove djece: Olga, Ida, Anka i Milan, Bjelovar, oko 1895.

Njegov prikaz ponuđen je za tisak (časopis *Jezik*), a ovdje izdvajamo neke njegove zanimljive primjedbe:

*“Knjižica... je vrijedan tiskarski zapis ljekarničko - pučkoga nazivlja sa širokog prostora dijela južnoslavenskih zemalja, koje se odnosi na ljekovite pripraveke spravljene od pojedinih biljnih vrsta ili njihovih izlučina, kao što su smole, sokovi, eterična ulja i dr. ili pak od kemikalija odnosno kemijskih spojeva. ... Vrijednost tog nazivlja je višestruka. Iz tog se nazivlja ... nazire što se je u to doba u ljekarnama moglo naći... Vidi se da su prevladavali pripravnici spravljene od domaćeg, samoniklog bilja. No... raspolagali su i pripravnici od ljekovitih biljnih vrsta iz cijeloga svijeta... kao što su **čemberika** koja se odnosi na pripraveke spravljene od dviju poznatih biljaka iz Dalekog Istoka ...**gorkunovina**, koja potječe iz tropskih područja Amerike, **krpice** ... koja potječe iz Afrike itd... Knjižica s tim nazivima od posebnog je značenja s jezičnog gledišta. Za svaki je naime naziv zabilježeno mjesto iz kojega potječe... Za mene je to mali, ali vrijedan doprinos hrvatskom biljnom, ali i ljekarničkom nazivlju.”*

Uz pedagoški rad G. Fleischer bio je aktivan u društvenom i u kulturnom životu Bjelovara. God. 1884. pokrenuo je list *Tumač*, namijenjen učiteljima srednjih i pučkih škola, koji je godinu dana sam izdavao. Godine 1885. bio je i suvlasnik lista *Hrvatski učitelj* zajedno sa Stjepanom Njemčićem, s kojim je zajedno list suuredivao i u njemu bio suradnik. Taj časopis, koji je u Bjelovaru počeo izlaziti 1885. g. dvaput mjesečno, bio je također namijenjen učiteljima srednjih i pučkih škola.

Bio je među utemeljiteljima *Tjednika bjelovarsko-križevačkog* (1891.) lista za pouku, gospodarstvo, društveni i javni život (kako je pisalo u podnaslovu) koji je izlazio pod tim (do 1907.) ili nešto izmijenjenim naslovom (do 1919.). Neki izvori Fleischera navode kao glavnoga osnivača, a neki ga prikazuju kao suosnivača. Međutim, činjenica je da je 1891. g. uspio pridobiti više prijatelja uglednih Bjelovarčana da zajedno pokrenu izdavanje lokalnog lista. Prethodno su nagovorili župana Bjelovarsko-križevačke županije da isposluje kod bana Khuena Hedérvarya oprost jamčevine od 2000 forinta. U studenome 1891. g. počinje izlaziti *Tjednik* (na jednom cijelom arku). Fleischer je sastavio prvi urednički odbor koji ga je zatim izabrao za glavnoga i odgovornog urednika lista, u kojemu je bio i suradnik, pripremajući većinu uvodnih članaka i dr. A. pl. Cuvaj 1813. g. u Jutarnjem listu br. 343 piše:

“... Pod Fleischеровим vodstvom list se tako podigao da je bio od naših najboljih pokrajinskih časopisa.”

Glavni urednik *Tjednika* bio je idućih sedamnaest godina, dakle do 1907., a potom uredništvo preuzima srednjoškolski namjesni učitelj D. Poljungan.

Sudjelovao je u osnivanju Ženske stručne škole 1894. g. u Bjelovaru i izradbi njezina statuta. Taj događaj priprema i popraćuje nizom pedagoških rasprava (objavljenih u *Izvjescima Kraljevske realne gimnazije* u Bjelovaru 1879. – 1880., *Peda-*

gogijskom glasniku, 1882., *Nastavnom vjesniku*, 1902.–1904.). Time se Bjelovar pridružio važnom uvodu školovanja djevojčica, koji se potkraj 19. st. širi u Hrvatskoj.

Kao uspješni učitelj pjevanja (A. pl. Cuvaj, 1913.) više je godina bio tajnik i zborovođa *Hrvatskoga pjevačkog društva Dvojnice* u Bjelovaru, a zbog zasluga u

Slika 6. i 7. Gustav kao mladi profesor Gimnazije i Barica kao mlada učiteljica Djevojačke škole u Bjelovaru, oko 1880.

Društvu imenovan je i njegovim počasnim članom. Uspješno djelovanje HPD *Dvojnice* pridonijelo je osnutku bjelovarske Glazbene škole 1898. g.

Darovitost za glazbu i visoko glazbeno obrazovanje naslijedio je i dobio od pokojnog oca Alojzija. Napisao je kompoziciju *Košutica* koju je kupilo društvo *Kolo* prigodom izložbe (u dostupnoj literaturi nisu navedene pojedinosti o izložbi), a 1888. g. dobio je za nju i pisano priznanje od Njegova Veličanstva Kralja (A. pl. Cuvaj, 1913. i nekrolog u listu *Tjednik*, 1913., br. 24, str. 1) i usmeno u posebnoj audijenciji Njegovu Veličanstvu za lijepo komponirani pozdrav koji je pjevan prigodom bakljade Njegovu Veličanstvu za boravka u Bjelovaru.

Bio je muzejski povjerenik *Hrvatskoga arheološkog društva* i bavio se istraživanjem starina u Podravini. U *Vjesniku kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva* piše izvješća

s vlastitih iskapanja (M. Bulić, *Zbornik Bjelovarski' 90*, str.197) pa je 1911. g. imenovan konzervatorom *Zemaljskog povjereništva za očuvanje historijskih i umjetničkih starina u Hrvatskoj i Slavoniji*.

Zahvaljujući njegovu darovanju većeg broja knjiga, osnovana je *Učiteljska knjižnica i Knjižnica za rekonvalescente* u bolnici u Bjelovaru. Bio je predsjednik *Društva za podupiranje siromašnih učenika Realne gimnazije* u Bjelovaru te se isticao dobrotvornim radom, a nakon njegove smrti osnovana je *Zaklada Gustav Fleischer* koja je pripojena spomenutom Društvu.

G. Fleisher bavio se i slikarstvom. U obitelji se čuva nekoliko ulja s motivima mrtve prirode. Zanimljiv je sadržaj dviju slika. Jedna prikazuje simbole prolaznosti i mudrosti te dalekozor i kemijsko posuđe, inače u uporabi pri alkemijskim pokusima, koji su bili popularni u Fleischerovo doba. Jedna je od njegovih rasprava *Nešto o alkimiji* (u popisu objavljenih radova). Druga slika prikazuje lutnju, klarinet i trublju s molitvenikom i leksikonom kao podlogom. Glazbeni su instrumenti uz glasovir bili u sastavu Fleischerova kućnog kvarteta koji je muzicirao za tjednih intelektualnih okupljanja u njegovu domu.

G. Fleischer bio je omiljen među sugrađanima i prijateljima. Volio je druženja i očuvala se uspomena i sjećanje na trenutke tjednih kulturnih okupljanja u njegovu domu, kamo su zalazili mnogi prijatelji i njihove obitelji. Na sastancima se raspravljalo o filozofiji, književnosti, pjesništvu, umjetnosti, suvremenim političkim zbivanjima i dr. Druženje je bilo praćeno recitiranjem citata i pjesama domaćih i njemačkih uglednih pisaca i pjesnika (H. Heine, J. W. Goethe i dr.) te muziciranjem na vlastitim instrumentima.⁵

U dirljivu nekrologu objavljenom u *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom* 24. 1913., br. 25, str. 1 u povodu Fleischerove smrti zapisano je ovo:

"... Tko nije poznavao i morao poštovati onog dobrog oca svojih učenika, koji je uvijek svima mogućim sredstvima i načinima tako živo nastojao, da uz solidno znanje ulije i utvrdi najbolje misli i najplemenitije želje u um, srce i dušu svojih učenika – svoje djece?! Ta on je cio život svoj posvetio samo tome. Zbog toga odrekao se i stalno odricao od mnogih ličnih ugodnosti i uživanja; pa je uvijek s jasno određenom tendencijom, kao neumorna pčela, čitao, opažao, razmišljavao i radio. Jednom riječi on se je cijelog života stalno spremao i lično usavršavao, da može svima onima, koji su mu u pravu povjereni svagda što obilnije i stvarnije u pomoć priteći... A želja mu je živa svagda bila, da iz njegova zavoda, zajedničkim plemenitim radom njegovim i školskih mu drugova, izade što veći broj narodnih inteligenata, koji će biti ne samo inteligencija uma nego još više inteligencija srca i duše..."

⁵ O tome je pričala moja pokojna majka Vlasta koja je zajedno s bratom Raoulom (djeca od 6 i 5 godina) prigledavala, za predaha od igre u prekrasnom cvjetnjaku, povrtnjaku i voćnjaku, što se to u domu djeda i bake događa (adresa: Bjelovar, br. 102, prostrana prizemnica sa širokim ulazom koji je dijelio dio za stanovanje obitelji te dio za pomoćno osoblje i druge prostorije).

Gustav Fleischer vjenčao se 1881. g. s Baricom Grahovac, učiteljicom Djevojačke osnovne škole u Bjelovaru, kasnije ravnateljicom te škole. Gustav i njegova supruga Barica imali su četvero djece, tri kćeri i jednog sina: Idu, najstariju, Milana, Anku i Olgu. Milan je za polaska gimnazije u Zagrebu stradao kao petnaestogodišnji mladić. Time je prekinut nastavak Fleischerove loze po muškoj liniji. Ida, Anka i Olga nakon svršetka ženskog liceja u Zagrebu postale su učiteljice. Bile su poučene i u sviranju glasovira, a među njima se najviše isticala Ida vještinom u muziciranju, uspješnosti u učenju stranih jezika i darovitošću za slikarstvo. Sve tri djevojke bile su izrazito lijepe i rano su se udale. Ida je pošla za advokata dr. Stjepana Sabljaka u Bjelovaru, Anka

Slika 8. Skupština ravnatelja gimnazija raznih gradova, održana u Zagrebu 12. srpnja 1908.

za advokata dr. Karla Gogu u Zagrebu (inače rodom iz Dubrovnika) nakon smrti prvoga supruga, pravnika Bogumila Wachu, a Olga za državnog suca u Zagrebu dr. Stjepana Johanidesa, porijeklom iz Grčke.

Anka i dr. Karlo Goga nisu imali djece, a živjeli su u Zagrebu. Suprug Karlo je imao advokatsku kancelariju, a kasnije je bio upravitelj Slavenske banke u Zagrebu, gdje je posjedovao dvije kuće.

Olga i Stjepan Johanides imali su dvoje djece, sina Aleksandra i kćerku Beatu. Živjeli su u Zagrebu, gdje je Stjepan prilično rano umro nakon neizlječive bolesti. Kći Beata u ranoj je mladosti također umrla, a sin Aleksandar je u Zagrebu uz pomoć tetka Karla završio studij kemijskog inženjerstva i postao ugledni stručnjak u kemijskoj industriji, osobito u području boja i lakova, iz kojeg je napisao i knjigu pod naslovom *Boje i lakovi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1960., 405 str.

Njegova supruga Vera, rođ. Pirkmayer, bila je inženjerka kemije, završila je studij kemije i fizike u Ljubljani.⁶ Aleksandar i Vera nisu imali djece.

Slika 9. i 10. Uljene slike Gustava Fleischera, Bjelovar, oko 1890.

Najstarija Gustavova kći Ida i Stjepan imali su dvoje djece, kćer Vlastu i sina Raoula. Oboje supružnika imali su izraziti dar za slikarstvo i naslikali su mnoge slike, većinom u ulju. Sačuvan je tek manji dio tih slika. U njihovu su se domu također povremeno sastajali prijatelji udruženi smislom za umjetnost, slično kako je Ida bila naučena u roditeljskom domu. Pričalo se, raspravljalo, filozofiralo i muziciralo. Ida je izvrsno svirala glasovir. Prema pričanju moje majke na njihove prijateljske sastanke

Slika 11. i 12. Naslovna stranica i predgovor Fleischerovu prijevodu Ostwaldovog udžbenika za kemiju, Bjelovar, 1912.

⁶ Poslije je bila profesorica i predstojnica odjela za biokemiju na Tehnološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Osnovala je četiri poslijediplomska studija. Za velik prinos u području biokemije, pogotovo za unaprjeđenje svoga zavoda, dodijeljen joj je naslov profesor emeritus, a posmrtno je osnovana Zaklada Vera Johanides namjenjena mladim znanstvenicima (Hrvatski leksikon, Zagreb, 1996., str. 546 i Hrvatska opća enciklopedija, LZMK, Zagreb, str. 365).

navraćala je i poznata bjelovarska slikarica Nasta Rojc, kojoj je Ida bila vršnjakinja po životnoj dobi (Bjelovar, 1883. – Zagreb, 1964.). Obitelj Fleischer bila je u prijateljskim vezama s obitelji Rojc (odvjetnik Milan Rojc bio je suosnivač lista *Tjednik* i prijatelj Idina oca, iako je kasnije među njima došlo do nekih razmimoilaženja u političkim opredjeljenjima tog vremena). Ipak nisu se sačuvali pisani dokazi o prijateljevanju Ide i Naste. Na Idinim slikama prevladavaju melanholične teme tmurnih boja, koje su bile karakteristične i za Nastino slikarstvo. Ida je bila sklona i pisanju, a u *Tjedniku* joj je objavljen esej posvećen moru pod naslovom *Prijatelji*, vjerojatno pod dojmom dvaju putovanja na more kao djevojčice i kasnije kao djevojke od 20-ak godina. Ida je pod tim dojmom kasnije naslikala i jednu uljenu sliku koja pokazuje uzburkano more.

Suprug Stjepan bio je ugledni bjelovarski advokat široka obrazovanja. Studij prava završio je u Zagrebu, a prethodno je mnogo putovao po Europi, zadržavši se najviše u Parizu. Mnogo je ulagao u svoju bogatu i raznovrsnu knjižnicu. Bio je slikarski izrazito nadaren, ali od mnogih njegovih slika sačuvana su samo dva akvarela s temom iz pariškog života, jedna lijepa uljena slika lisice i crtež olovkom mlađeg polubrata Ladislava.

Slika 13. i 14. Ida, Anka i Olga oko 1905. i Ida oko 1908.

Nakon prerane smrti roditelja sin Raoul i kći Vlasta napustili su Bjelovar. Sin ing. Raoul Sabljak (Bjelovar, 1910. - Montreal, Kanada, 1975.), Gustavov unuk, završio je najprije Vojnu akademiju u Beogradu, a poslije toga studij hidroiženjerstva u Švicarskoj. Bio je cijenjeni stručnjak za gradnju brana na hidroelektranama te je postao glavni inženjer projektant brane hidroelektrane *Jablanica*. Nakon toga projektirao je i gradio nekoliko manjih hidroelektrana u bivšoj Jugoslaviji i na području današnje Republike Hrvatske. Osobito je značajna njegova suradnja na projektima velikih međunarodnih sustava hidroelektrana u Kanadi (Vancouver, Montreal, koji su imali svoja gradilišta u Južnoj Americi). Raoul Sabljak oženio se Jelenom Prussis, porijeklom po ocu iz Litve, a po majci iz Ukrajine te je s njom imao tri kćeri. Prva kći Bojana umrla je u djetinjstvu od pet godina, a od dviju mlađih jedna boravi s obitelji (Vera Sabljak–Andrić) stalno u Kanadi, a druga (dr. sc. Stela Sabljak – Humphries, struka

Slika 15. Gustav i Barica Fleischer s unucima Beatom, Vlastom i Raoulom, Bjelovar, 1910.

Milan Savić

Bjelovar

biologija) povremeno. Vera i njezin suprug Zdravko Andrić imaju kćerku Bojanu i unuka Jessyja. Mlađi Verin sin Nikola umro je u dobi od 28 godina u Montrealu. Raoulova obitelj djelomice je napustila Hrvatsku 1956. g., a zatim u cijelosti 1970. g.

Posljedni potomak obitelji Fleischer–Sabljak u Hrvatskoj (kći medicinske sestre i prve socijalne radnice u Hrvatskoj, Vlaste Sabljak, Bjelovar, 1909. – Zagreb, 1991.) i pravnik Pavla Lisca (Zagreb, 1900. – Rijeka, 1964.) je dr. sc. Inga Lisac, praunuka G. Fleischera, koja živi u Zagrebu. Inga je nakon diplomiranja i magistriranja na studiju fizike na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu najprije radila u struci

Slika 16. i 17. Ida i Stjepan Sabljak s djecom Vlastom i Raoulom, Bjelovar, 1911; desno je uljena slika Stjepanova.

(fizika atmosfere), a od 1974. kao sveučilišna nastavnica i sada je umirovljena. I. Lisac raspolaže dijelom sačuvanih dokumenata iz obitelji Fleischer – Sabljak (fotografije, umjetničke slike, zapisi).

U Bjelovaru još postoji grob obitelji Fleischer u glavnoj aleji starog groblja sv. Andrije, o kojem zasada još brigu vodi I. Lisac.

Zaključak

Dolazak obitelji Fleischer u Bjelovar, obilježen je njihovim sudjelovanjem u bitnim aktivnostima kulturnog razvoja toga hrvatskog gradića u 19. stoljeću, u jugoistočnom području tadašnje Austro-Ugarske. Nezaobilazne tragove svog djelovanja u gradu ostavila su prije svega dva člana te ugledne bjelovarske obitelji.

Prvi je Alojzije Fleischer (1802. – 1873.), organist, zborovođa, glazbeni učitelj i širitelj narodnih, popularnih i domoljubnih pjesama na početku hrvatskoga narodnog preporoda, od kojih je mnoge i ukajdio. Svoju odanost novoj domovini prenio je i na svoga najstarijeg sina Gustava Fleischera (1857. – 1913.). Iako jedan od prvih hrvatskih kemičara, koji je u više navrata izrazio oduševljenje kemijskom strukom, Gustav je svoje sposobnosti ugradio prije svega u pedagoški rad i obrazovanje dolazećih mladih generacija, a za tim je u njegovu rodnom gradu bila najveća potreba u to doba. Time je uvelike pridonio razvoju školstva u Bjelovaru. Tijekom dvadesetogodišnjeg upravljanja bjelovarskom realnom gimnazijom Fleischer je postigao najviši nivo srednjoškolskog obrazovnog programa tog vremena. Doživio je mnoga priznanja, a, što je još vrijednije, trajnu odanost i predanost radu svojih učenika i suradnika. Velik je trud ulagao u prevođenje najboljih suvremenih udžbenika iz kemije te na pripremu i pisanje vlastitih udžbenika za učenike i pouka za učitelje.

G. Fleischer uspješno se bavio organizatorskim, socijalnim i humanitarnim radom te popularizacijom znanosti. Značajan je kao suosnivač prvoga bjelovarskoga tjednog lista pod naslovom *Tjednik bjelovarsko-križevački*, a kao višegodišnji glavni urednik lista napisao je većinu zapaženih uvodnih članaka. List *Tjednik* ubrzo je postigao ugled najboljih pokrajinskih novina. S velikim se uspjehom bavio i umjetnošću, kao izvrstan pijanist, zborovođa i skladatelj, a poznat je i njegov slikarski talent jer je ostavio iza sebe niz amaterskih, ali umjetnički cijenjenih uljanih slika, od kojih je tek malo sačuvano.

Većina članova te ugledne i brojne bjelovarske obitelji prilično je rano napustila Bjelovar osnivajući svoj život i djelatnost, većinom znanstvenu ili visokostručnu, u Zagrebu i inozemstvu te postizala često vrhunske rezultate u svojim zvanjima (novinarstvo, građevinska struka, kemijska industrija, prirodoslovlje i dr.), a u pojedinačnim slučajevima se čuvaju i vrijedni rezultati amaterskog bavljenja umjetnošću.

Tijekom rada na ovoj studiji pokazalo se da ima još pisanih informacija koje se mogu dopunski obraditi, što će biti učinjeno naknadno, prema mogućnostima.

Popis objavljenih radova Gustava Fleischera:

1879. – 1880.: *O naučavanju*, IV Izvešće ob obospolnom naučavanju u Kraljevskoj realnoj gimnaziji u Bjelovaru, 4/1879.-80., str. 1-23.

- 1881.: *Prijevod Wilbrandovog Uvoda u kemiju* (nije sačuvano).
- 1882., zajedno s Ferdom Wilbrandom, *Naputak za metodično naučavanje anorganske lučbe*, Bjelovar, tisak i naklada J. Fleischmann, prvo izdanje za javnost (zapravo drugo izdanje *Naputka* iz 1876., za vlastitu uporabu, vjerojatno u vlastitoj nakladi, ali nije sačuvan).
- 1882.: *Zagonetke u pučkoj školi*, Pedagogijski glasnik, I/1882., br. 5, str. 67-69.
- 1882.: *Zagonetke u pučkoj školi*, Pedagogijski glasnik, br. 6, str. 105-106.
1887. – 1888.: *Nešto o alkimiji*, XII Izvješće o Kraljevskoj maloj realnoj gimnaziji u Bjelovaru, str. 1-21.
- 1890., zajedno s Josipom Mencinom, *Čitanka za šegrtske škole*, Zagreb, Naklada akademske knjižare L. Hartmanna (Kugli i Deutsch), tisak J. Pfeiffer u Osijeku), tekst je pisan latinicom i ćirilicom, 8° 11+245, str. 21.
- 1892.: *Naše žene*, brošura, izdanje tiskare A. Kostinčar (nije sačuvano).
- 1893.: *Rječnik narodnih imena ljekarija*, Izdanje prof. G. Fleischer, zapris. sudb. kemičar, Bjelovar, tisak A. Kolesara (omotni naslov: *Ljekarski provincijalizmi*), 16°, str. 33.
- 1901.: *Djevojke u srednjim učilištima*, 1, Nastavni vjesnik, Knj. IX, str. 297- 310.
- 1901.: *Djevojke u srednjim učilištima*, 2, Nastavni vjesnik, Knj. IX, str. 450- 475.
- 1902.: *Zašto je matematika najteži predmet*, Nastavni vjesnik, Knj. X, str. 100-111.
- 1903.: *Neke misli o preopterećenosti*, 1, Nastavni vjesnik, Knj. XI, str. 32- 43.
- 1903.: *Neke misli o preopterećenosti*, 2, Nastavni vjesnik, Knj. XI, str. 467- 480.
- 1903.: *Neke misli o preopterećenosti*, 3, Nastavni vjesnik, Knj. XI, str. 640- 649.
- 1904.: *Neke misli o preopterećenosti*, 4, Nastavni vjesnik, Knj. XII, str. 677-694.
- 1904.: *Cheopsova piramida*, prikaz predavanja, Narodne novine LXX, br. 168, str. 4 i br. 169, str. 3-4.
- 1907.: *Fleischerov Pripravnik*, Bjelovar, tisak A. Kolesara (omotna ilustracija), 160° IV+, Sv. 1, 2, 3, str. 32.
- 1911.: *Teorija pendulacije*, Narodne novine, LXXVII, br. 146, str. 1-3.
- 1912.: *Prijevod udžbenika uz dopuštenje autora: Wilhelm Ostwald, Uputa u kemiju za svakoga*, tisak L. Weiss, Bjelovar, str. 370.
- Uvodni članci u Tjedniku Bjelovarsko-križevačkom, Izvještaji vlastitih arheoloških iskopavanja u Viesniku Kr. Hrv.- Slav.-Dalmat. zemaljskog arhiva.

Izvori podataka za popis radova G. Fleischera i za osobne podatke

Nastava i nauka kemije kod nas u 19. stoljeću, Beograd, 1-5 listopada 1963., Pedagoški muzej, Avalska 10; izložbu je organizirao Hrvatski školski muzej; urednik izložbe Branko Pleše, profesor, viši kustos Hrvatskoga školskog muzeja; građu sabrao i stručno postavio Zvonko Horvat, dipl. ing. kemije, profesor Više tehničke škole u Varaždinu.

Katalog bibliografije članaka iz prirodnih znanosti, Leksigrafski zavod u Zagrebu.

Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju, knjiga 1835-1940, Knj.1, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, brojevi 100613–100616, str. 215

Katalog biblioteke HAZU, Zagreb

Arhiv NSK

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu i Bjelovaru

Hrvatski leksikon, Sv. 1. 1996. i Sv. 2. 1997., Naklada Leksikon d.o.o., Zagreb

Hrvatska opća enciklopedija, LZMK, Sv. 5. i 6, Zagreb

Literatura

Abramović, Zoran, 1999., Bjelovar i Bjelovarčani od 18. do sredine 20. stoljeća, Gradski muzej Bjelovar, 25. IX. do 12. X. 1999.

Anonimous, 1970., Spomen-knjiga 20, Škole za zubne tehničare u Zagrebu (1948. – 1968.) str. 7-8 i 11.

Barbieri, Marija, 1996., Hrvatski operni pjevači, Knj. I (1846. – 1918.), Matica hrvatska, str. 11. i 14.

Bašić, Nataša, 1998., Fleischer Vjekoslav, Hrvatski biografski leksikon, Vol. 4, E-Gm, LZMK, Zagreb, str. 297.

Bubanović, Fran, 1913., Ostwald-Fleischer «Uputa u kemiju za svakoga», Nezavisnost, Bjelovarsko-križevački vjesnik, god. VII, br. 35, Bjelovar, 26. srpnja 1913., Podlistak.

Bulić, Magdalena, 1990., Izdavaštvo i novinarstvo u Bjelovaru od 1875. do ujedinjenja Jugoslavije 1918., Bjelovarski zbornik '90, Prosvjeta, Bjelovar, str. 185 - 200.

Cuvaj, pl. A., 1913., Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 10, Zagreb, str. 345-349.

Dušanek V., 1927., Ljekarski provincijalizmi, Rječnik narodnih imena ljekarija, Vjesnik ljekarnika kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 9 ,7, str. 351 - 357, 8, str. 411 - 416, 10, str. 473-481.

Fleischer, Ida, 1902., Dobri prijatelji, Tjednik Bjelovarsko-križevački, Podlistak, 13/1902. – 1903., str. 43.

Gerić, B. i Mrkobrad, V., 1996., Duh starog Bjelovara, Bjelovaru za 240. godišnjicu postojanja, Gradski muzej Bjelovar.

Humski, Vera, 1998., Fleischer Gustav, Hrvatski biografski leksikon, Vol. 4, E-Gm, LZMK, Zagreb, str. 296-297.

- Kurtak, J. i Lovrenčević, Z., 1972., Dio izvještaja o ravnateljima gimnazije u Bjelovaru, Bjelovarski list od 26. listopada 1972., god. 26., br. 42, str. 6.
- Nekrolog, Gustav Fleischer (1856. – 1913.), Nezavisnost, 7, 1913, 21, str.1-2.
- Nekrolog, Gustav Fleischer (1856. – 1913.), Tjednik bjelovarsko-križevački, 24., 1913., 25. str.1.
- Renić, Z. i Kreštan T., 2006., Gustav Fleischer (1856.-1913.) – bjelovarski pedagog, kemičar i kulturni djelatnik, Bjelovarski učitelj, 2, str. 25 - 32.
- Ujević, Mate, 1955., Misli i pogledi A. G. Matoša, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, str. 863.
- Strugar, Vladimir, 1994., Bibliografija bjelovarskog školstva 1876. – 1993., Bjelovar Konzultacije s gospođom Magdalenom Bulić 1989. u Bjelovaru; s gospođom Natašom Bašić 1998. u Zagrebu; pisana prepiska sa Župskim dvorom u Bjelovaru, 1998.

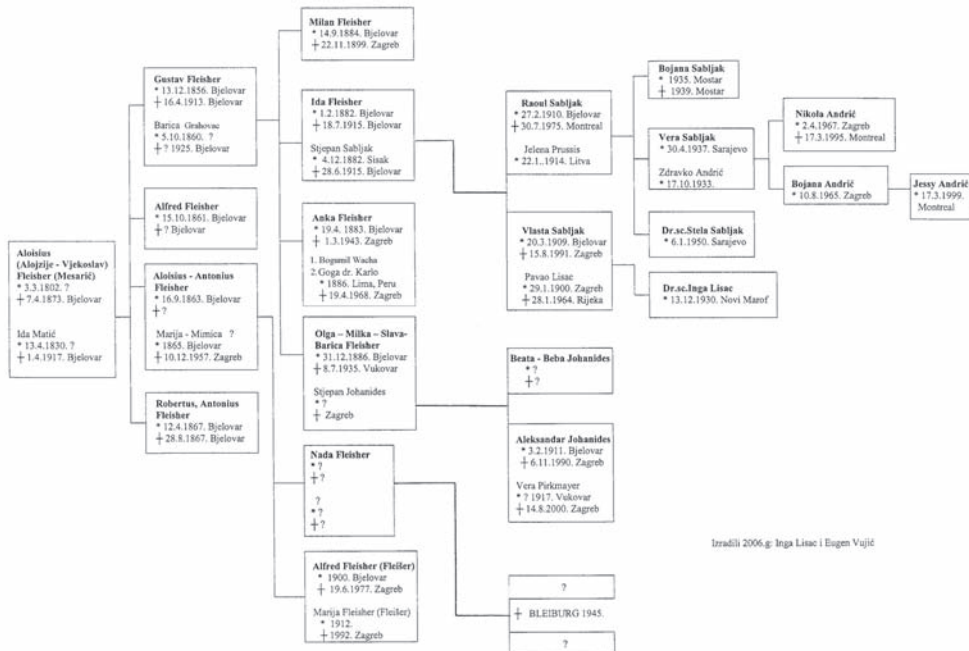
The Fleischer Family in the Cultural life of Bjelovar

Summary

Alojzije Fleischer's arrival to Bjelovar (1802 – 1873) as the organist of the catholic parish church in Bjelovar (beginning of the 19th century) meant his inclusion into the first activities of the cultural development of this small Croatian town in the eastern territory of the then Austro-Hungarian Monarchy. Fleischer's life is characterised with long, devoted and studious musical activity in the surroundings new to him for its nationality, mentality, customs, and climate. His activity as a conductor of a choir society, music teacher, promoter of many folk, popular, patriotic songs at the beginning of the Croatian National Revival was written down, and many of these songs were written in musical notebooks.

The loyalty to his new country A. Fleischer transferred to his oldest son Gustav Fleischer (Bjelovar 1857 – 1913), who had finished chemistry at the Polytechnic Academy in Graz. G. Fleischer noted in many ways the development of cultural life in Bjelovar. For twenty years he was a Principal of Bjelovar's Grammar school and he contributed, among other things, to the expansion of the grammar school to higher classes and to baccalaureate. He distinguished himself as an excellent teacher and through many published works. He translated from German two chemistry student class books and wrote several shorter instructions on how to study better. He was among the first to stand for "mutual education of boys and girls", which was at that time an avant-garde concept, and he followed this idea with many published discussions. His contribution to archaeology, practical pharmacy, painting, composition, music, and etc. is of great importance. He distinguished himself in organisational activities as an initiator, cofounder, and long time chief editor of the local newspapers *Bjelovarsko-Križevački Weekly*. He was the conductor of Bjelovar's choir society Dvojnice, he participated in the establishment of the school and hospital library and he helped the education of deprived students.

One of his three daughters, Ida (1882 – 1915), distinguished herself as an amateur painter. Ida had two children (her daughter Vlasta and son Raoul). The two Gustav's grandchildren, engineer Raoul Sabljak (1910-1975), the expert for the construction of hydro-electric power plants and engineer Aleksandar Johanides (1911 – 1990), the expert in chemical industry, left Bjelovar early, and both of them had great success in their professions in Croatia and abroad.

Izradio 2006.g. Inga Lisac i Eugen Vujčić

Rodoslovna shema bjelovarske obitelji Fleischer

From the Fleischer-Sabljak family two daughters of R. Sabljak (great-granddaughters of G. Fleischer) lived outside of Croatia. The one and only descendant of the Fleischer-Sabljak family in Croatia (the daughter of Vlasta Sabljak-Lisac) is dr. sc. Inga Lisac, who lives in Zagreb. In Bjelovar there still exists the tomb of the Fleischer family in the main alley of the old St. Andrew cemetery.

Keywords: Alojzije Fleischer, Bjelovar's secondary education, Gustav Fleischer, music life, foundation of libraries, Bjelovarsko-Križevački Weekly.

Autorica: Doc. dr.sc. Inga Lisac
 Hercegovačka 89
 10 000 Zagreb
 lisac@irb.hr

UPUTE AUTORIMA

RADOVI Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru znanstveno-stručna su publikacija u kojoj se objavljuju znanstveni i stručni članci iz humanističkih, društvenih i prirodnih znanosti te umjetnosti. Časopis objavljuje i ocjene, osvrte i prikaze.

Časopis izlazi jedanput u godini.

U *Radovima* se objavljuju tekstovi koji se recenziraju i oni koji ne podliježu recenzentskom postupku. Recenzirani članci dva recenzenta kategoriziraju se na sljedeći način:

Izvorni znanstveni članak sadrži dosad još neobjavljene rezultate znanstvenih istraživanja.

Pregledni članak cjelovit je opis stanja i trendova određenog područja, a popraćen je iscrpnim popisom literature iz kojeg je vidljiv doprinos autora tome području.

Prethodno priopćenje donosi rezultate novijih istraživanja, ali bez dovoljno pojedinosti koje bi omogućavale provjeru kao kod izvornih znanstvenih članaka. Takovi radovi zahtijevaju brzo objavljivanje.

Izlaganje sa znanstvenog skupa je priopćenje podneseno na znanstvenom skupu i treba biti koncipirano kao cjelovit članak, a objavljuje se samo ako već nije objavljeno kao referat u zborniku dotičnog skupa.

Stručni članak ne mora biti vezan uz izvorno istraživanje, već daje prijedloge za primjenu rezultata prethodnih znanstvenih istraživanja.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka. Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim člancima.

Članci koji se recenziraju trebaju biti pisani na formatu A4, s dvostrukim proredom, opsegom do dva autorska arka (do 32 autorske kartice, s prilozima i popisom literature). Tekst dostaviti na CD-u ili računalnoj disketi u Wordu i dva primjerka ispisanog teksta.

Priloge i ilustracije priložiti u obliku slajda, fotografije ili crteže na papiru ne većem od A4 formata ili u digitaliziranom obliku. U tekstu treba označiti mjesto kamo dolaze prilogi.

Opseg ostalih članaka može biti do 7 stranica.

Na prvoj stranici trebaju napisati ime(na) i prezime(na) autora, naziv i adresu ustanove u kojoj autor(i) radi(e), e-mail adresu, broj telefona i naslov rada (verzal).

Uz članak se prilaže sažetak do 250 riječi na hrvatskom i engleskom jeziku, a on sadrži: opći prikaz teme, metodologiju rada, najvažnije rezultate i zaključak. Sažetak sadrži ključne riječi od 5 do 7 pojmova.

U tekstu glavne naslove treba pisati velikim tiskanim slovima (verzalom) a podnaslove običnim slovima (kurentom). Autor može pojedine riječi ili dijelove teksta istaknuti (kurzivom, razmaknutim slovima ili tamnije otisnuto).

Citiranje, parafraziranje ili upućivanje na rezultate istraživanja drugih autora označava se u osnovnom tekstu tako da se izvor stavlja u zagradu i sadržava prezime autora, godinu izdanja i, u slučaju citiranja, oznaku stranice, npr. (Šišić, 1991., str. 32). Autor može pisati bilješke, koje su važne za razumijevanje a nisu u osnovnom tekstu, na kraju pripadajuće stranice s navođenjem arapskog broja u neprekinutom nizu od 1 naviše. Na kraju članka treba napisati samo literaturu korištenu u tekstu, abecednim redom prema prezimenima autora te kronološkim redom za radove istoga autora. Za zajednički rad više autora navode se imena svih autora.

Popis literature prilaže se ovako:

Knjige (naslov djela pisati kurzivom):

Šišić, Bruno (1991.), Dubrovački renesansni vrt: nastojanje i oblikovna obilježja. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.

Članci u časopisu (naziv časopisa istaknuti kurzivom):

Slukan Altić, Mirela (2008.), Kartografski izvori za povijest etnokonfesionalnih odnosa na području Varaždinskog generalata i dijela Križevačke županije. Podravina, VII (13), str. 41 - 64. (Broj VII označava godište/volumen časopisa, broj 13 svezaka unutar godišta.)

Članci u zborniku (naziv zbornika kurzivom):

Feletar, Dragutin (1997.), Promjene u prostornoj slici naseljenosti ivanečkog kraja. U: A. Mohorovičić (ur.), Zbornik 600 godina Ivanca. Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin i Grad Ivanec, str. 91 - 104.

Rukopisi se dostavljaju Uredništvu kontinuirano tijekom godine na adresu:

Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru
43000 Bjelovar, Antuna Branka Šimića 1, p. p. 111., e-mail: zavodbj@hazu.hr

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zagreb, Zrinski trg 11

Za nakladnika
Akademik Slavko Cvetnić

Lektorica i korektorica
Marica Kurtak

Tehnički urednik
Ranko Muhek

Naslovnica i ilustracije na stranici 54, 110, 146, 178, 190
Krešimir Ivanček

Prijevod sažetaka na engleski jezik
«Gloria» d.o.o. Bjelovar

Grafička priprema i tisak
Intergrafika, Zagreb

Naklada
300 primjeraka

ISSN 1846-9787

9 771846 978006